3 drukken.

1ste druk 1863.
2de " 1868.
3de " 1881.

GEOGRAPHIE VAN NEDERLANDSCH-INDIË.

GEDRUKT BIJ GEBR. GIUNTA D'ALBANI.

GEOGRAPHIE

VAN

NEDERLANDSCH-INDIË.

DOOR

Dr. J. PIJNAPPEL Gz.

'S GRAVENHAGE,
MARTINUS NIJHOFF.
1863.

DEPOT v.
NED. PUBL.
K.B.

INHOUD.

Natuurkundig gedeelte.

Staatkundig gedeelte.

VOORREDE.

Wanneer het dezen of genen goedgunstigen lezer welligt verwondert, dat ik alleen eene geographie van Nederlandsch-Indië geef, geene ethnographie, zoo als de naam van het vak, dat ik geroepen ben te onderwijzen, de land- en volkenkunde dier gewesten, alligt kon doen verwachten; dan gelieve hij twee redenen ter verontschuldiging aan te nemen, de eene, dat ik er nog wat tegen op zie om eene ethnographie van Nederlandsch-Indië te schrijven — ofschoon dit mij niet beletten zal daarover nu toch ernstig te gaan denken — en de andere, dat, al deed ik dit niet, ik toch nimmer twee zaken zou willen vereenigen, die in den grond verschillen en gewoonlijk zeer ten nadeele van elk van beide vereenigd worden, terwijl zij toch beide evenzeer, ja de meest ter zijde gestelde, de ethnographie, eigenlijk nog het meest, regt hebben op eene zelfstandige behandeling.

Heeft nu het weglaten van een der elementen, die in zulk een werk als het mijne steeds vereenigd worden, den omvang van deze beschrijving zeer doen verminderen, tot de meerdere beknoptheid heeft ook dit bijgedragen, dat ik vermeden heb in bijzonderheden te komen, die men elders even goed, ja veel beter zal vinden, dan ik ze hier had kunnen geven. Het werk van Dr. J. J. de Hollander, Handleiding bij de beoefening der land- en volkenkunde van Nederlandsch Oost-Indië, waarvan in 1861 het eerste deel uitkwam, en het Aardrijkskundig en Statistisch woordenboek van Nederlandsch-Indië naderen hunne voltooijing. Ik meende dus, dat, zoo iemand meerdere uitvoerigheid begeerde, hij tot een dier beide werken zijne toevlugt zou kunnen nemen. Ook is in het eerstgenoemde voor de volkenkunde, in het andere voor de statistiek gezorgd. Wat dus bijzonderheden betreft, die in het tweede gedeelte van mijn werk op hunne plaats hadden kunnen zijn, heb ik mij bepaald tot hetgeen mij zoo al het belangrijkste voorkwam, en op dat gebied ook de strenge afscheiding van land en volk, die in de werkelijkheid niet bestaat, niet laten gelden.

Mijn hoofddoel is derhalve geweest eene betere voorstelling van de geographie van den Indischen Archipel in het algemeen en, voor zoo ver de schaarsche en gebrekkige bronnen het toelieten, ook van de bijzondere gewesten te geven. Tegelijk heb ik echter eene korte schets willen

leveren van hetgeen die Archipel, met het oog op zijne bevolking, belangrijks aanbiedt, eene schets, die ook den student eene aanleiding tot verdere studie kan zijn.

Ik wanhoop aan eene grondige kennis van Nederlandsch-Indië, zoo lang niet wèl voorbereide en liefst opzettelijk daartoe bestemde reizigers het onderzoek van verschillende landstreken ondernemen, een onderzoek, dat in vele opzigten misschien niet veel minder moeijelijk zijn zal, dan het voor Dr. Barth geweest is zijne ontdekkingstogten in Centraal-Afrika te maken.

Ik vrees dat anders de tijd eenmaal daar zal zijn, dat Nieuw-Holland beter bekend is dan onze Oost.

Het eiland Java is er betrekkelijk schraler afgekomen dan andere eilanden. Om er heel wat van te weten is, door de overstelpende menigte werken, die wij er over bezitten, niet moeijelijk; maar eene goede geographie van Java behoort nog tot de *pia vota:* om van eene ethnographie nog niet eens te spreken. En toch zou een vreemdeling in die literatuur dit van Java ten minste anders verwacht hebben. De heer Junghuhn had het plan om bij zijne groote kaart van Java tevens eene topographische beschrijving van dat eiland te geven, maar hij heeft zijn plan niet kunnen volvoeren.

Wat de Aanteekeningen betreft, heb ik dikwijls met moeite besloten om die niet uitvoeriger te maken of haar aantal niet te vermeerderen, maar aanteekeningen mogen

niet de hoofdzaak worden, zoo lang zij niet als commentaar op den tekst dienen. Ik verzoek op aant. 34 te letten en daarnaar enkele opgaven in den tekst te verbeteren.

Delft,
Maart 1863.

J. PIJNAPPEL Gz.

NATUURKUNDIG GEDEELTE.

I. Ligging en Uitgestrektheid.

§ 1. Men kan den Oost-Indischen Archipel beschouwen als gelegen ten Zuid-oosten van Azië en ten Noord-westen van Australië, tusschen 20° N. en 11° Z. B. en tusschen 95° en 155° O. L. van Greenwich. (Zie verder § 160 en de Aanm. bij § 4 en § 176.)

§ 2. Zóó bepaald is hij genoegzaam ingesloten in het kwadrant, dat met een straal van 30° van den Evenaar uit zijne noordelijkste punt wordt getrokken. Een derde van die ruimte wordt alleen door Sumatra en het Maleische schiereiland benevens een klein gedeelte van de kust van Kambodja en van Borneo en overigens geheel door de Chinesche zee ingenomen. De beide andere derden bevatten in het Noorden de Philippinen, in het Zuiden de overige eilanden van den Archipel met een gedeelte van Nieuw-Guinea [1].

§ 3. Ten Noord-westen van den Indischen Archipel ligt Achter-Indië; ten Noorden liggen de Chinesche zee en China; ten Oosten de Groote Oceaan en de eilanden van Australië; ten Zuid-westen en ten Zuiden het vaste land van Australië; ten Zuiden en ten Oosten eindelijk stroomt de Indische Oceaan.

§ 4. De oppervlakte van alle eilanden van den Archipel zal ruim 36000 vierk. mijlen, d. i. bijna 4maal zooveel als die van Frankrijk, bedragen. Neemt men nog eens het boven beschreven kwadrant als basis, dan kan men aan-

nemen, dat de verhouding van het land tot het water is als van 1 tot nagenoeg $4\frac{1}{2}$.

Aanm. In het verdere gedeelte van dit werk wordt eenvondigheidshalve de benaming van Oost-Indischen Archipel gebruikt zonder daaronder de Philippinen mede te begrijpen. In een bijvoegsel zal dezen regt geschieden. Ook Nieuw-Guinea en de Papoesche eilanden (§ 160) reken ik er niet toe.

§ 5. Onder de vele honderden van grootere en kleinere eilanden zijn er in den Oost-Indischen Archipel vier, t. w. Borneo, Sumatra, Celebes en Java, die met hun vieren vijfmaal grooter zijn dan alle andere te zamen. Timor, dat in grootte op Java volgt, ofschoon bijna viermaal kleiner, overtreft daarin nog ons Koningrijk. In 't geheel zijn er 25 die eene grootere oppervlakte beslaan dan onze provincie Noord-Holland [2]. Wanneer men ons land gelijk 1 stelt, dan is Java bijna 4, Celebes ruim $5\frac{1}{2}$, Sumatra ruim 15 en Borneo bijna 22.

§ 6. De gedaante der eilanden is, bij de grootere, meestal langwerpig, bij een enkel, zoo als Borneo, massief, bij eenige, zoo als Celebes, Halmaheira en Soembawa, sterk ingesneden. Hierdoor komt het, dat de lengte der kusten van Celebes toch bijna even groot is als die van Borneo, ofschoon dit eene bijna viermaal grootere oppervlakte heeft. In dit opzigt wint dat eiland het zelfs nog van Europa en staat Borneo met Zuid-Amerika gelijk.

§ 7. De Oost-Indische Archipel laat zich vrij natuurlijk in zes groepen verdeelen, die der vier Groote Soenda-eilanden, gelijk men ze noemt, Sumatra, Java, Borneo en Celebes, elk met de eilanden die daar omheen liggen, die der Kleine Soenda-eilanden en die der Molukken. Men zou Sumatra, Java, de Kleine Soenda-eilanden en de Zuidelijke Molukken ook wel, met het oog op den boven getrokken boog van een cirkel, Buiteneilanden, en de andere, die meer naar het middelpunt liggen, Binneneilanden kunnen noemen [3].

II. Het Land.

§ 8. Aan de vorming van het land in den Indischen Archipel hebben neptunische krachten het grootste aandeel, maar aan den westelijken en zuidelijken rand en in het oostelijk gedeelte hebben vulkanische daarmede zamengewerkt. Enkele meer of minder groote oppervlakten van andere eilanden niet medegerekend, kan men zeggen dat alleen op Java de geologische structuur des eilands in haar geheel vrij wel bekend begint te worden. Uit de onderzoekingen, die daartoe op dit eiland hebben plaats gehad, is het gebleken, dat $\frac{3}{5}$ er van uit tertiair gebergte bestaan, hetwelk op zijne beurt hoofdzakelijk uit klei, mergel en zandsteensoorten, nu met kalk, dan met kwartsen vermengd, gevormd is, en het overige tusschen alluviaal en vulkanisch terrein gelijkelijk verdeeld is.

§ 9. Ofschoon, zoo als bij voorbeeld op Sumatra en Borneo, ook graniet en dergelijk gesteente gevonden wordt, zoo vervullen toch de kalk- en zandsteengebergten in den Indischen Archipel eene voorname rol in de zamenstelling des lands. Men treft ze op de meest verwijderde punten aan. In de eerste verdienen, behalve de somtijds zoo zonderlinge vormen der geïsoleerde massa's, vooral de holen en grotten, die men er veelvuldig in aantreft, en ook die merkwaardige, phantastische druipsteengewelven, die ook in Oost-Indië niet zelden voorkomen, de aandacht. Zulke holen vindt men bijvoorbeeld zoowel op Sumatra, in de Padangsche bovenlanden, als op het eiland Timor; op Java, waar zij onder den naam van vogelnestklippen, om de eetbare nestjes der salanganen, die zij bevatten, bekend zijn en zoowel aan het strand van den Indischen Oceaan, te Rongkop en te Karang-bòlong bijvoorbeeld, als in de binnenlanden van Buitenzorg en elders gevonden worden, niet minder dan op Borneo, waar aan de Oostkust, te

Bangkalaän, eene 3 uur gaans lange en 20 voet breede natuurlijke tunnel door eene kalkrots loopt, waar een riviertje doorheen stroomt en duizende zwaluwen hare eetbare nestjes bouwen. Van de druipsteen-grotten is die op het eiland Noesa-kambangan, aan de zuidkust van Java, het meest bekend; men heeft haar den naam van de Steenenmoskee gegeven. Andere heeft men op Amboina, de Batoelobang, en bij Maros op Celebes, de Boeloe-sepong. In die grotten huizen gewoonlijk eene groote menigte vledermuizen, wier mest de inlanders tot het bereiden van salpeter benuttigen.

§ 10. Het alluviaal terrein, dat op Java een vijfde van de oppervlakte des eilands uitmaakt, is op Sumatra van zeker niet minder en op Borneo van waarschijnlijk nog grooter uitgestrektheid. Op Java vormt het aan de noordkust eene breede strook van Djapara tot aan Straat Soenda, en komt het, behalve hier en daar aan de zuidkust, ook in het Oosten des eilands, voornamelijk in de residentie Soerabaja, voor, waar het aangeslibde delta van de rivier van dien naam eene aanzienlijke oppervlakte beslaat. Putboringen hebben doen zien dat het te Batavia en te Samarang eene dikte heeft van minstens 250 voet, terwijl men ook berekend heeft, dat sedert de Hollanders op de eerstgenoemde plaats gevestigd zijn, het alluvium aldaar jaarlijks niet minder dan 25 voet is aangegroeid. Op Sumatra vindt men het aan de oostzijde, waar het zich hier en daar zeker diep landwaarts in uitstrekt. Op Borneo acht men dat de helft van het geheele stroomgebied van de Baritoe, de grootste rivier van het eiland, uit alluvialen grond bestaat, en heeft men ook in dat van de Kapoeas en andere groote stroomen zeer veel alluviaal terrein ontdekt. Een merkwaardig gevolg van de vorming van dit terrein is het onderling vastgroeijen van eilanden. Zoo was vroeger Djapara met zijnen berg, even als de meest westelijke en noordwestelijke uithoeken van Bantam, een

afzonderlijk eiland; zoo ook het schiereiland Tandjoeng-pinang op Bantam, en mettertijd zal men hetzelfde waarschijnlijk van het eiland Madoera zeggen.

§ 11. Ook de koraalvorming heeft haren invloed op het ontstaan of de vergrooting van vele, vooral van kleinere èilanden gehad of blijft dien nog uitoefenen. Zij doet dit evenzeer op de vernaauwing van vaarwaters, zoo als in Straat Torres. Hoever echter die invloed werkzaam is geweest, is nog niet op te geven.

§ 12. De verheffing van den grond is zoowel in horizontale als in vertikale rigting zeer ongelijkmatig. De vorm der eilanden wordt gewoonlijk door de rigting der bergketens bepaald, die hen van het eene tot het andere einde doorsnijden, en het is daardoor dat men in de lange rij eilanden, die aan den omtrek van den boven beschreven cirkelboog liggen, eene aaneengeschakelde bergreeks meent te zien, die wederom over enkele eilandgroepen in de golf van Bengale zich voortzettende met het meest westelijk gebergte van Achter-Indië zou zamenhangen. Evenzoo heeft men reeds tusschen de bergen van Borneo en de meer oostelijke van het genoemde schiereiland een verband gezocht. Maar daargelaten nog onze geringe kennis van de geologische zamenstelling dier gebergten, die, zullen onze beschouwingen over hunnen onderlingen zamenhang waarde hebben, behooren vooraf te gaan; op Borneo kan men althans in de rigting der bergen geen steun voor die bewering vinden. Deze schijnt mij hier namelijk niet uit één middelpunt divergerend, hetgeen toch reeds moeijelijk met die veronderstelling zou zamengaan, maar veeleer van het N.-O. naar het Z.-W. strekkende te zijn, ter weêrszijden van welke hoofdreeks links en regts verscheidene takken naar de kusten uitloopen. En ook de rigting van de eerst bedoelde, meest westelijke, keten, die men veronderstelt te bestaan, ondergaat op het eiland Soembawa en verder groote storingen. Het is echter juist

in deze keten dat men de meeste vulkanen vindt. Verder oostwaarts, waar deze meestal nog slechts hier en daar, als kleine eilandjes, de kruinen boven de zee verheffen, zou men zeggen, dat de lijn, die hen verbindt, zich eerst N.-O. en dan min of meer N.-W.waarts door de Molukken henen wendt, tot zij in het Noorden van Celebes weder een geheel vulkanisch landschap vormt, van waar men ze dan nog verder in eene noordelijke rigting tot buiten onzen Archipel vervolgen kan. Indien nu echter de berg van Zuid-Celebes vroeger een vulkaan was, hetgeen men vermoed heeft, en ook het noord-westelijke Borneo er in den Kinibaloe of andere zulke aan te wijzen mogt hebben, wat evenwel minder waarschijnlijk is, dan is de verspreiding van die vuurbergen in den Archipel niet zoo eenvoudig.

§ 13. Op Sumatra verdient het gebergte, dat het eiland langs de westkust in de lengte doorsnijdt, ten volle den naam van bergketen. Ook loopen daar soms over groote afstanden twee en misschien zelfs drie ketens evenwijdig nevens elkander, waardoor lengte-dalen worden gevormd, zooals bijvoorbeeld in het zuidelijk gedeelte der residentie Tapanoeli plaats heeft. Op Java is de hoofdketen onzamenhangend en vormen de kleine bergketens somtijds, zooals bijvoorbeeld in de Preanger-Regentschappen, een moeijelijk te ontwarren net.

§ 14. Het maximum hunner verheffing bereiken de Oost-indische bergen op Java en een paar eilanden ten Oosten daarvan gelegen. Op het eerste eiland is de Smĕroe bijna en op Lombok is de Piek ruim 12000 Rl. voet hoog. Op Sumatra zal de Dĕmpo misschien het digtst daarbij komen, dien men op 10000 vt. hoogte schat. Op Celebes is de Lompo-battang, dezelfde berg, dien ik boven bedoelde, almede even hoog. Maar op Borneo is 6000 à 7000 voet al de grootste hoogte, die de bergen bereiken, althans wanneer men zich tot de Nederlandsche bezittingen bepaalt en den Kinibaloe, die daarbuiten ligt, niet mede

rekent. Mag men van Java op andere eilanden besluiten, dan verdient het vooral opmerking, dat het neptunische gebergte zich aldaar nergens boven die hoogte verheft; dit zou dan eene reden te meer wezen om den genoemden hoogsten berg van Celebes voor een ouden vulkaan te houden[4]. — Hoogvlakten kent men verscheidene vrij uitgestrekte in de gebergten van Sumatra, vooral in het Noorden van onze bezittingen. Java heeft er weinige, eigenlijk slechts het plateau van Bandong, van aanzienlijker omvang.

§ 15. Onder de vulkanen in Oost-Indië behooren verreweg de meeste tot de «oude» of «uitgebluschte»: eene dikwijls zeer gewaagde en gevaarlijke benaming, zoo lang zij niet de duidelijke kenteekenen van volkomene vernieling aanbieden. Rekent men alles mede wat den naam van vulkaan mag dragen, alle bergen, waarop een krater nog is aan te wijzen, alle plaatsen, waar zulke kraters bestaan, al liggen deze niet op de toppen der bergen, maar aan hunnen voet — een paar zulke vindt men op het eiland Java —, dan mag men hun aantal wel op nabij de 150 stellen. Een derde daarvan komt Java toe. Maar er zijn er nog geen 20 op dit eiland, die men onder de werkzame vulkanen kan rekenen en buiten Java misschien ook niet veel meer[5].

§ 16. De vulkanen van Java — van andere hebben nog maar enkele hunne beschrijvers gevonden — hebben hun vorm, den kegelvorm, met vele andere vuurspuwende bergen buiten den Archipel gemeen, maar daaraan toch dit bijzondere, dat zij, deze meer, gene minder, de Soembing het fraaist, van den top tot den voet van diepe voren doorsneden zijn, die naar alle zijden in den vorm van stralen omlaag loopen en zich in een steeds grooter aantal takken verdeelen[6]. Een meer belangrijk verschil bieden de uitbarstingen der Javaansche vulkanen met die van andere, niet-Oost-Indische, vergeleken. Het is dit, dat zij geen lava uitwerpen, althans tegenwoordig niet meer. Oude lavabanken getuigen uit vroegere tijdperken anders. Wat

zij uitwerpen is alleen asch, zand en grootere of kleinere steenen. Daarbij komt nog dit, dat men in vele kraters meeren vindt, die daar door regen ontstaan zijn en zoolang de kraters nog niet uitgedoofd zijn een zuren smaak hebben door het zwavelzuur of de zwavelzure aluinaarde, die zij opgelost bevatten en die hun water tevens eene witte kleur mededeelt. Bij uitbarstingen nu worden die meeren uitgeworpen, en hun water, zich met die vaste stoffen tot modder vermengende, overstroomt het omliggende land [7].

§ 17. De graad der werkzaamheid van de vulkanen is zeer verschillend. Er zijn er, en onder dezen behooren op Java juist de kleinste, de Lamongan, die slechts 5000 vt. hoog is, en de grootste, de Smèroe, die soms lange tijden, maanden en jaren achtereen, zand en steenen uitbraken; maar de geringe beteekenis van die uitbarstingen voorkomt de verschrikkelijke gevolgen, die men anders van zulk eene aanhoudende werkzaamheid verwachten zou. Andere vulkanen, zoo als een Goenoeng Goentoer «de Donderberg», de Měrapi en de Kĕloed, insgelijks op Java, hebben in den loop dezer eeuw reeds menigmaal angst en verwoesting rondom zich verspreid. De meest hevige erupties hebben echter dikwijls uit zulke bergen plaats gehad, waar men ze — omdat men ze in volkomen rust waande — het minst van verwachtte. De Galoenggoeng, in 1822, en in de vorige eeuw de Pĕpandajan, in 1772, leverden daarvan de treurige bewijzen [8], en het onvergetelijkste zeker van alle de Tĕmbora, op het eiland Soembawa, in 1815. Vóór dit jaar was deze de reus der Oost-Indische berggevaarten: zijne hoogte bedroeg misschien bij de 14000 voet. Een derde daarvan is bij de uitbarsting van dat jaar ingestort. Volgens de laatste opgaven kwamen er meer dan 10000 menschen bij die gebeurtenis om 't leven en verloor het eiland door de gevolgen meer dan 80000 bewoners, die òf door gebrek omkwamen, òf het land verlieten. Het vee — waarvan op Soembawa voortreffelijke paarden een groot deel uitmaken — stierf

tot op een vierde uit, en de schade aan het vruchtbare land en de boomen door de asch en steenen toegebracht, was zoo groot, dat zij zelfs nu nog bij lange na niet hersteld is. De asch, door een zuid-oosten wind voortgedreven, viel, zegt men, neder tot Bengkoelen op Sumatra, Pontianak op Borneo en Palos op Celebes, en het geluid der ontploffingen liet zich nog verder hooren, terwijl verscheidene weken lang de geheele Archipel bijna onophoudelijk op zijne grondvesten schudde.

§ 18. Maar komen zulke hevige uitbarstingen gelukkig zelden voor en schijnen de nadeelen, die de meer gewone te weeg brengen, zich tot een meer beperkten omtrek te bepalen; in den loop der tijden is toch het gevolg van al die asch- en zandoverstroomingen uit zoo vele vulkanen niet achterwege gebleven en de vruchtbaarheid van den grond zou er zeer veel door geleden hebben, indien die niet weder door andere oorzaken ware bevorderd geworden [9].

§ 19. De vulcaniciteit van den grond openbaart zich ook in den Archipel nog in andere verschijnselen, namelijk in gas- en mineraalbronnen en in aardbevingen. Tot de gasbronnen zijn de salsen, slijk- of modderbronnen, te brengen, waarvan men op een eilandje, digt bij de kust van Nederlandsch Timor, Poelau Kambing, een zeer merkwaardig voorbeeld heeft. In eene vlakte, rondom door steile rotsen ingesloten, verheffen zich daar een twaalf of veertien kegelvormige heuveltjes, van 10 tot 25 en meer voeten hoogte. Op den top hebben zij een of twee gaten, soms ook nog van ter zijde, uit welke om de 30 of 40 seconden zich eene zware luchtbel verheft, die, met een dof geluid uiteénbarstende, eene geringe hoeveelheid week slijk uitstort, dat in de lucht spoedig droog wordt en waarvan de smaak duidelijk het aanwezen van zout verraadt. Ook op Java en in de Minahassa heeft men plaatsen, waar men iets dergelijks waarneemt, op Java inzonderheid bij Koewoe

in Grobogan. Dáár is eene horizontale vlakte, Blĕdoeg geheeten, die van tijd tot tijd in den vorm van blazen omhoog rijst. Deze blazen krijgen allengs meerdere uitgebreidheid en barsten eindelijk met een dof geluid, als dat van een in de verte afgestoken stuk geschut, terwijl de modder ter hoogte van 20 tot 30 voet en tot op een afstand van 50 voet in alle rigtingen wordt weggeslingerd. Uit de blazen ontsnapt bij de ontploffing een donkerblaauwe, waarschijnlijk iodiumdamp, die in de rigting van den wind over de moddervlakte heentrekt en langzamerhand verdwijnende eene benaauwde lucht achterlaat. Tegelijk met den modder wordt een ziltig water uitgeworpen, waaruit de Javanen jaarlijks 12000 en meer pikoels zout uitdampen. Door de zon wordt een groot deel dezer vlakte zoozeer opgedroogd, dat het voor den voet een vasten, ofschoon golvenden bodem aanbiedt. — Eene andere soort van gasbronnen zijn die, waar koolzuur uit den grond opstijgt, zoogenaamde stikgrotten. Ook van zulke levert Java meer dan een voorbeeld, waaronder de Pakaraman «de heilige plek», door vele overdreven verhalen, die haar zelfs den naam van Doodendal hebben doen geven, eene algemeene bekendheid verworven heeft. — Merkwaardig is ook op Java die plaats tusschen Dĕmak en Poerwodadi in de residentie Samarang, waar een brandbaar gas uit den grond komt, dat bij tijden van zelf ontvlamt. — Dat ook aardolie, naphta, onder al die verschijnselen van vulcaniciteit niet zal ontbreken, mag men verwachten. Zij komt op Java als eene dikke olie voor, die in de nabijheid der vulkanen uit den grond sijpelt en op modderplassen drijvende of aan allerlei voorwerpen klevende gevonden wordt.

§ 20. In een naauw verband met de gasbronnen staan de minerale bronnen, waarvan men nog op den duur nieuwe ontdekt. Het aantal der op Java bekend gewordene zal wel reeds de honderd naderen. Vele daarvan houden iodium in, en men heeft berekend, dat de bereiding hier-

van op Java jaarlijks eene hoeveelheid van minstens 2000 Ned. ponden zou kunnen opleveren. Onder de minerale bronnen is die van Gĕbangan, in Kĕndal, residentie Samarang, ook hier te lande door haar water bekend.

§ 21. De aardbevingen zijn in den Oost-Indischen Archipel wel zeer menigvuldig, zóó zelfs, dat er geen maand voorbijgaat, waarin men er niet in het eene of andere gedeelte van den Archipel eene heeft, maar gewoonlijk zijn zij er niet hevig, en aardbevingen, zoo als die uit andere streken der aarde ons bekend zijn, die gansche steden verwoesten, hebben in Oost-Indië, voor zoo ver wij weten, nog nooit plaats gehad. Zij staan nu eens met de uitbarstingen van vulkanen in verband, dan weder zijn zij daarvan geheel onafhankelijk.

III. Het water.

§ 22. Tot die andere oorzaken, in § 18 bedoeld, waaraan de vruchtbaarheid van de Oost-Indische eilanden moet worden toegeschreven, behoort vooral de menigte rivieren, die door het land stroomen. Niet overal echter is haar aantal zoo groot en op vele kleinere eilanden ontbreken zij wel eens geheel, zoodat men er voor drinkwater van putten of regenbakken afhankelijk is. Ook droogen er in den zoogenaamden droogen moeson vele uit, en zelfs de meeste grootere worden bij aanhoudende droogte ondiepe beekjes. Met die enkele echter, die ook in Europa den naam van aanzienlijke rivieren zouden verdienen, is dit natuurlijk niet het geval, doch slechts op Borneo en Sumatra worden zulke stroomen van meer belang gevonden. De grootste zijn, op het eerstgenoemde eiland, de Baritoe, de Kapoeas en de Mahakkam, ook wel de rivieren van Bandjermasin, van Pontianak en van Koetei genoemd, en op Sumatra de rivieren van Palembang of de Moesi en die van Djambi. Van deze komen die drie van Borneo onzen Rijn in lengte nabij en is de Moesi eene rivier als de Seine. De Solo-

rivier, die de grootste van Java is, zal niet meer dan 70 mijlen lang zijn, ongeveer als de Moezel.

§ 23. Het verval der groote rivieren op Borneo — en op Sumatra zal 't wel niet anders wezen, omdat er daar dezelfde reden voor bestaat — is uiterst gering, en zij zijn, zoo als dit bij de meeste rivieren in den Archipel plaats heeft, aan hare mondingen bezet met banken, die den toegang dikwijls zeer bemoeijelijken. Ook is de deltavorming in de alluviale streken zeer algemeen en storten zich vele rivieren door een aantal mondingstakken in zee. Het lage land van Borneo staat in den regentijd heinde en verre onder water, hetgeen langs de rivieren eene menigte meeren en kanalen heeft doen ontstaan, waarvan de eersten voor de vischvangst gewoonlijk van belang zijn en de anderen nuttig voor de scheepvaart, door de mogelijkheid, die zij dikwijls aanbieden, om langs hen de tallooze kronkelingen van het rivierbed te vermijden. Eigenaardig is bij vele, vooral bij de grootste Oost-Indische rivieren, het ontbreken van magtige zijtakken, zoodat dan ook haar stroomgebied weinig ontwikkeld is. Dat van de Baritoe bijvoorbeeld is naauwelijks de helft zoo groot als dat van den Rijn, met welke zij, gelijk wij zagen, in lengte overeenkomt. De beide bovengenoemde rivieren van Sumatra maken daarop eene uitzondering. Zeer vele rivieren ontstaan uit de vereeniging van twee groote takken, en de Maleijers onderscheiden die *simpang's*, gelijk zij ze noemen, in linker en regter en passen die benaming juist andersom toe dan wij.

§ 24. Behalve aan zulke meeren van het vlakke land, als wij in de vorige § leerden kennen, en aan kleine bergmeeren en moerassen (zoogenaamde *rawa's*), is Oost-Indië aan meeren niet rijk. De grootste liggen op Sumatra. Het zijn de meeren van Toba en Singkara, die zoo groot zullen zijn als het gewezene Haarlemmermeer. Andere zijn op dat eiland de meeren Manindjau en Ranau, en op

Celebes die van Tondano en Tempe, om het nog weinig bekende meer van Kinibaloe, op Borneo, en andere evenmin bekende in Celebes' binnenlanden niet te noemen.

§ 25. De Indische Archipel is als 't ware eene groote zeestraat tusschen Azië en Australië, waardoor de Indische en de Groote Oceaan te zamen in verbinding staan. In het Noorden en Noord-westen heet deze laatste de Chinesche zee. Deze is door de straat van Malaka met den Indischen Oceaan vereenigd. Tusschen de vier Groote Soenda-eilanden ligt de Java-zee, door den nog onvolkomen bekenden archipel ten Zuiden van Celebes met de Banda-zee, ten Zuiden door een aantal straten met den Indischen oceaan, ten Noorden tusschen Sumatra en Borneo met de Chinesche zee en door de straat van Makassar met de zee van Celebes (ook wel de zee van Borneo of van Sollok geheeten) zamenhangende. In het Oosten eindelijk ontmoeten beide Oceanen elkander in de zeeën van de Molukken, waarvan de zuidelijke als zee van Banda, de middelste als Ceramsche zee en de beide noordelijke, die ten Westen van Halmaheira als Moluksche zee en die ten Oosten van dat eiland als zee van Halmaheira bekend is [10].

§ 26. De Java-zee is onder die allen te beschouwen als eene binnen-, eene middellandsche zee, en de verschijnselen, die zij oplevert, kenmerken haar als zulk eene aan den ervaren zeeman [11]. Omtrent de Oost-Indische zeeën in 't algemeen, hare diepte, hare kleur en doorschijnendheid, haar zoutgehalte, haar golfslag en wat daarmede in verband staat, schijnt weinig eigenaardigs te vermelden te zijn. De zoogenaamde «Witte zee» in het verre Oosten van den Archipel schijnt daartoe te behooren, een naam, dien dat gedeelte der Banda-zee verschuldigd is aan de melkwitte kleur, die het water aldaar in de nachten der maanden Junij tot Augustus somtijds aanneemt. — Hoog water heeft men in den Archipel over het algemeen slechts eenmaal daags. De eenige standvastige stroom is de Aequatoriaalstroom. Van de perio-

dieke stroomen zijn vooral die, welke tusschen de eilanden beoosten Java loopen, zeer sterk.

IV. De Lucht.

§ 27. In de keerkringslanden is niet meer de warmte de hoofdfactor van het verschil der jaargetijden, maar zijn het de periodieke winden en de daarmede in verband staande regen en droogte; zoodat het jaar aldaar in slechts twee tijdperken verdeeld wordt, dat van den Oost-, gewoonlijk tevens den droogen, en dat van den West-, gewoonlijk den natten moeson [12].

§ 28. De temperatuur blijft zich tusschen de breedtegraden, waar de Archipel gelegen is, gedurende de twaalf maanden des jaars bijna gelijk. Te Batavia is, door elkander, April de warmste maand en de hoogte van den thermometer van Celsius is dan bijna 27°. Januarij is er de koudste en toch staat de thermometer dan gemiddeld slechts 1,17° lager. De gemiddelde jaarlijksche warmte is te Batavia een 80° Fahr. Waarnemingen van dien aard zijn er voor den geheelen Indischen Archipel nog maar betrekkelijk weinige gedaan en zoo is het dan ook, strikt genomen, nog niet uitgemaakt welk jaargetijde, het drooge of het natte, voor het warmere moet gehouden worden. Te Batavia is het eerste iets warmer, doch elders heeft het tegendeel plaats. — Dat geringe verschil in thermometerstand van alle maanden des jaars neemt niet weg, dat het verschil op een enkelen dag somtijds vrij aanzienlijk is. In den natten moeson is het kleiner dan in den droogen, in welken tijd het wel eens 15° C. bedraagt. In het natte jaargetijde is de temperatuur over 't algemeen ook meer constant en het kwik van den thermometer minder aan rijzing en daling onderhevig dan in het drooge. — Hagel en, op de hoogere bergtoppen, rijp en ijs zijn somtijds waargenomen. De sneeuwgrens bereiken de bergen nergens.

§ 29. Tusschen de keerkringen, in het gebied der standvastige winden, van den Noord-oost-passaat in het Noorden, en den Zuid-oost-passaat in het Zuiden van den Evenaar, heeft in Oost-Indië gedurende het zomerhalfjaar een aan die van den passaat tegenovergestelde rigting van den wind plaats. Het eene halfjaar, van October tot April, heerscht er dus, ten Noorden van den Evenaar, een noordoosten-, in de andere helft des jaars een zuid-westen-, en in het Zuiden van den Evenaar, in dat eerste, ons winter-, dáár het zomerhalfjaar, een noordwesten-, en in het andere een zuid-oostenwind. Die periodieke winden heeten naar een Arabisch woord *moeson*. De maanden April en October, die op de nachteveningen volgen, zijn de eigenlijke maanden van overgang, maar zoowel in den juisten tijd waarop de moesons invallen als in de juiste windrigting is veel verschil. Ofschoon elders die overgangen schokkender mogen wezen, zoo is toch ook in den Archipel de kentering, gelijk zij heet, door duidelijke werkzaamheid in den dampkring gekenmerkt. Er heerscht dan nu eens windstilte, dan weder een hevige wind, die door alle punten van het kompas heen loopt; de invloed van den wind op den regen is gebroken; de onweders zijn talrijker dan anders. In de Java-zee hebben al deze verschijnselen vooral bij de najaars-kentering plaats. Hooger dan 6000 voet waait het geheele jaar door meestal slechts de passaatwind, zoo als dit blijkt uit den rook der vulkanen die, in den Noord-west-moeson vaak tegen den wind in schijnt te waaijen. In de binnenlanden vervalt, door plaatselijke omstandigheden, ook dikwijls die periodieke verandering van den wind. Zoo heerschen er bijvoorbeeld in den oosthoek van Java, tusschen de vulkanen, het geheele jaar door zuidewinden. In Probolinggo heeten deze *gĕnding*, in Pasoeroean *gronggong*. Zij waaijen alleen over dag; 's nachts is er bijna volkomene windstilte.

§ 30. De tijd dat de Noord-west-moeson waait, is,

in 't algemeen gesproken, het natte jaargetijde, die wanneer de Zuid-oost-moeson heerscht, het drooge. Door plaatselijke invloeden is echter deze regel aan menigvuldige uitzonderingen onderhevig. Op Java regent het dikwijls in den droogen moeson. Te Batavia is het aantal regendagen gemiddeld 147 in het jaar en komen daarvan slechts bijna 100 op het natte jaargetijde. In Buitenzorg regent het veel meer, in het Oosten van Java veel minder. Op Timor valt in den droogen moeson dikwijls in vele maanden geen regen. Op de Zuid-wester-eilanden is er in Mei nog een zoogenaamde kleine regenmoeson. Op de Aroe-eilanden valt er buiten de kenteringen weinig regen. Daarentegen valt op de Banda-eilanden, Amboina, de zuidkusten van Ceram en Boeroe, het zuidelijk uiteinde van Celebes, ten Zuiden van het hooge Lompo-battang gebergte, en in de landen rondom de golf van Tolo de meeste regen gedurende den Zuid-oost-moeson en is de Noord-west-moeson daar wederkeerig de drooge. In de Minahassa zijn de moesons in hunnen invloed op regen en droogte wederom aan die op Java gelijk, en zoo is het ook op de zuid- en westkust van Borneo, op Bangka en in Palombang [13]. Op geringe breedte ten Noorden van den Evenaar zijn door den aequatorialen stiltengordel de winden nog ongeregeld. In het Noorden van onze bezittingen, op Sumatra, waait er een Noord-west-moeson in het zomerhalfjaar en is dit de regentijd [14]. In den Riouw-Lingga-archipel zijn de moesons ook nog niet zoo bestendig als op meer noordelijke breedten; in November en December heeft men daar met noordelijke winden een groote en in Julij en Augustus een kleine regentijd.

§ 31. Terwijl het gemiddelde aantal regendagen in Oost-Indië over 't geheel misschien minder is dan bij ons, zoo is de massa water, die valt, er veel grooter. Volgens waarnemingen, te Soerabaja gedaan, is de massa regen, die daar jaarlijks nederkomt, 30 maal grooter dan die in ons land.

§ 52. De onweders zijn in Indië veel heviger en menigvuldiger dan in onze streken. Orkanen heerschen slechts in de Chinesche zee; men noemt ze daar *tifoon*, naar een Chineesch woord, dat letterlijk «groote wind» beteekent. Plaatselijke wervelwinden, die soms tot vrij hevige stormen aangroeijen, komen echter nu en dan ook in den Archipel voor.

§ 53. Land- en zeewinden waaijen, de eersten 's nachts, de anderen over dag, meer of minder geregeld in de nabijheid der kusten. Oost-Indië heeft dát verschijnsel met alle landen der aarde, waar de plaatselijke gelegenheid dit medebrengt, gemeen.

§ 54. Omtrent een aantal andere verschijnselen in den dampkring zijn de waarnemingen nog verre van volledig, of liever naauwelijks begonnen. Daartoe behooren de vochtigheid, de zwaarte, de electriciteit, de zuiverheid en de helderheid van de lucht. De hooge mate dezer laatste is daaruit op te maken, dat, naar men verzekert, de planeet Venus soms op het midden van den dag aan den hemel te zien is en men 's nachts wel eens bij haar licht kan lezen. En van de electriciteit verhaalt men, dat soms, zonder dat het onweert, lichtblaauwe vonken zich op de uitstekende ijzerdeelen van het tuig der schepen nederzetten.

V. Voortbrengselen.

§ 55. De grootste rijkdom van den Indischen Archipel is zijne vruchtbaarheid. Welke nog onbekende schatten er de bodem in zich moge bevatten, in hoevele streken men misschien nog eenmaal eene Californische goudproductie verwacht [15], hoezeer zelfs hier en daar de diamanten in milden overvloed door de natuur gestrooid schijnen, de schatten der plantenwereld zullen altijd de belangrijkste en onuitputtelijk blijven. Een geschikte grond, op verschillende eilanden door de verweering van vulkanisch gesteente

tot den hoogsten graad van vruchtbaarheid gebracht, eene eeuwigdurende warmte en nimmer ontbrekende vochtigheid, zijn vereischten daartoe, die er altijd zullen aanwezig zijn. En waar eenmaal een weelderige wasdom bestaat, is, waar de natuur aan zich zelve is overgelaten, door den humus, dien iedere afstervende plantengeneratie als hare schatting aan de aarde teruggeeft, die haar voedde, een onuitputtelijke grond gelegd voor den wasdom van eene oneindige reeks van geslachten, die volgen zullen. — Wij beginnen derhalve met de beschouwing der voortbrengselen uit het

Plantenrijk.

§ 56. Waren de eilanden van den Archipel aan zich zelven overgelaten, dan zouden ondoordringbare bosschen ze allen bedekken. De landbouw heeft echter die bosschen hier en daar voor rijke akkers doen plaats maken, en voortdurend vallen de zware boomen onder de bijl of door het vuur des landmans. Nogtans beslaan de wouden, zoo al niet een onbeperkt, dan toch een nog zeer uitgebreid gebied. Op Java, waar de rijstkultuur zulk een hoogen trap van bloei bereikt heeft, beslaan de rijstvelden toch nog maar ruim een negende van de oppervlakte des eilands en is verreweg het grootste gedeelte des lands door bosschen ingenomen. Doch niet overal, waar de cultuur ontbreekt, vindt men tegenwoordig digte wouden. Uitgestrekte grasvlakten bedekken in verschillende streken den bodem en beslaan er, zeker althans voor een gedeelte, de plaats der bosschen, die vroeger door menschenhanden ter uitbreiding van den landbouw geveld werden. Maar ook in de woudstreken wisselt het plantenkleed der aarde van het zeestrand tot op de toppen der hoogste bergen veelvuldig af. Op die hooge bergen herinnert de alpenflora in de koelere lucht aan de meer noordelijke gewesten des Aardbols; lager

en in de heetere vlakten heerscht een rijkdom van vormen, zoo als alleen de keerkringsgewesten dien voortbrengen. Dikwijls is eene plantensoort karakteristiek voor geheele streken, maar meestal bestaat het woud uit de individuën van een oneindig aantal verschillende plantengeslachten. Anders is wederom de flora van het vlakke, anders die van het rotsachtige zeestrand; van moerassige of zandige, van klei-, kalk- of steenachtige gronden; kortom, de verscheidenheid is zóó groot, dat een enkel tafereel niet in staat is den indruk er van weêr te geven. Wij bepalen ons hier tot het opgeven van sommige karakteristieke typen om het verschil in het oog te doen vallen, dat in 't algemeen de Oost-Indische gewassen van die onzer meer noordelijke gewesten onderscheidt [16].

§ 37. Ten einde eenige orde te brengen in de verwarrende menigte van vormen, die men in het plantenrijk kan opmerken, heeft men daarvan een bepaald aantal aangenomen, die als typen kunnen gelden voor alle andere, zoo als, bijvoorbeeld, den palm-, den lelie-, den gras-, den varen-, den mos-, den naaldboom-, den heide-, den cactusvorm en andere. Verscheidene, zoo als die der grassen, mossen, heidestruiken, zoo als ook die der wilgen en meer, zijn ons uit de ons omringende natuur van jongsaf gemeenzaam. Andere behooren in onze noordelijke gewesten niet t'huis en zijn uitsluitend aan warmere klimaten eigen. Deze boezemen hier het meeste belang in. Maar er zijn nog enkele meer algemeene typen dan deze. Sommige vormen toch behooren alleen aan de wouden, andere aan de velden. En waar de mensch zich neêrgezet heeft om den grond te bebouwen, is het aanzien van dezen voorzeker weêr geheel anders, dan in die streken, waar de planten, aan zich zelven overgelaten, zich de plaatsen zoeken, die voor haren wasdom het best geschikt zijn, en daaraan weêrkeerig het uiterlijk voorkomen geven.

§ 38. De oneindige verscheidenheid, die een tropisch

woud aanbiedt, ontstaat niet uitsluitend uit het geboomte dat het zamenstelt. Ook in de wouden zijn nog eenige hoofdtypen te onderscheiden. Want behalve het geboomte vindt men er Slingerplanten, lianen, die de boomen zoo aan elkander snoeren, dat menig woud er volstrekt ondoordringbaar door wordt, en Woekerplanten, die evenzoo de boomen bedekken als een tal van kruiden den bodem, waarop die omhoog rijzen. Die woekerplanten zijn als het ware de sierplanten, waarmede de natuur het woud getooid heeft: de prachtige Orchideën (Jav. Mal. *anggrek*), die in hare oneindige verscheidenheid ons toch meestal nog slechts eene weelde schijnen te zijn, leveren er ons de proef van. Tot de Woekerplanten behoort de beroemde Rafflesia (Jav. *padmô*) met hare monsterrozen. De Lianen munten minder uit door fraaiheid, maar zij zijn daarentegen in de menschelijke huishouding van uitgebreid nut. Immers tot de slingerplanten behooren de Peperplanten (Jav. *maritjô*, Mal. *lada*), die al in oude tijden haar product voor den handel leverden, en de Rottingsoorten (Jav. Mal. *rôtan*). Meestal heeft de rotting groote doornen, die het hunne er toe bijbrengen om de bosschen ondoordringbaar te maken. Het aantal soorten van rotting is uitermate groot. Honderd zijn er reeds bekend. Op alle eilanden van den Archipel groeit hij in groote menigte, maar de soorten die uit de Batak-landen en vooral ook die uit het zuidelijk gedeelte der westkust van Borneo komen, worden voor de beste gehouden. De meeste rotting is bindrotting, zoo als de minder dikke soorten genoemd worden. De dikkere heeten handrotting. Op de oostkust van Sumatra, in het Zuiden van Borneo en op Bangka groeit de Drakenbloedrotting (Mal. *djĕrnang*), zoo genoemd om de roode kleurstof, die als eene harsachtige, door schudden zeer gemakkelijk aftescheiden stof om de noot zit.

§ 59. Ofschoon tot de familie der Palmen behoorende geeft de rotting de eigenaardige type dezer familie naauwe-

lijks weder. De palmvorm, die zoo bekend en karakteristiek is, verdient in de rij der vormen hier wel boven aan te staan. Er zijn in den Oost-Indischen Archipel bij de dertig geslachten van palmboomen bekend. Als men den rotting en enkele andere niet mederekent, is, behalve het soms zeer groote verschil in lengte, daar zij gewoonlijk een 60 tot 80 voet hoog worden, een enkele over de 100, terwijl andere bijkans geen stam hebben, dat der bladeren misschien het meest in 't oog vallend. Bij de meeste zijn zij gevind, de Vederpalmen, bij sommige Waaijervormig. Van de eerste verdienen de Betel-, Kokos-, Areng-, Sago-, Nipah- en Niboeng-palmen; van de andere de Lontar en Gĕbang-palmen met een woord vermelding.

De Betelpalm (*areca catechu*, Mal. *pinang*, Jav. *djambe*) is door geheel Indië verspreid; vooral in warme wouden, nabij de zee. Hij groeit tot eene buitengewone hoogte, lijnregt, met een gladden, zuilvormigen stam, en is een der schoonste palmen van den Archipel. De noot, die eene groote hoeveelheid looistof bevat, wordt bij het betelkaauwen gebruikt en in menigte naar de landen verzonden, waar dit gebruik heerschende, maar de boom niet t'huis is. Vooral is de areka overvloedig op de noordkust van Sumatra, die er ook haren naam van Areka- of Betelnootkust aan ontleent.

De Kokospalm (lg. Mal. *klapa*, Jav. *kĕrambil*, Mal. *id.* en *njioer*) is geen inboorling van den Oost-Indischen Archipel. Zijn eigenlijke vaderland is nog niet met zekerheid bekend. Men houdt daarvoor Zuid-Amerika. De verspreiding moet intusschen in vóór-historische tijden plaats gehad hebben en de boom heeft in Oost-Indië een nieuw vaderland gevonden, waar hij zeker op weinig eilanden niet in menigte voorkomt. Het best groeit hij in de nabijheid der zee, in vochtige zandgronden met leem of vetten humus vermengd, en hij vormt daar soms uitgestrekte bosschen. In het zesde jaar, of ook reeds vroeger, brengt hij vruchten voort en

is dan verder het geheele jaar door met bloemen en vruchten beladen. De boom wordt gemiddeld 40 tot 60, soms 75 voet hoog, en zijne bladeren zijn 12 tot 16 voet lang. Hij wordt 60 en meer jaren oud. Hoe velerlei de producten van de kokospalm zijn: de bloemkolf levert *toewak* of palmwijn; de jonge en afgevallen vruchten worden als medicijn gebruikt; de bast der rijpe vruchten wordt geplukt en dient, als *kajĕr*, tot kalfateren, tot fakkels, voetmatten, touwwerk enz.; de schil der noot wordt gebruikt voor lepels, bekers en dergelijke; de pitten der onrijpe vruchten worden raauw of gekookt gegeten; in de holte der noten bevindt zich omstreeks eene flesch zoogenoemde kokosmelk; de bladeren worden evenens tot verschillende einden gebruikt: de knoppen om te eten of voor tafelzuur, de jonge en oude bladeren voor mandjes, de oudere ook wel om huizen te dekken, d. i. als *atap*, enz.; — toch is de olie, die van de rijpe vruchten wordt gewonnen, van de producten het voornaamste. Iedere boom geeft elke anderhalve maand negen tot twaalf rijpe vruchten, die te zamen twee flesschen opleveren. De kokosolie wordt in de keuken en ook voor het toilet en de verlichting gebruikt. De cultuur van dezen palm wordt in den laatsten tijd zeer ter harte genomen door het Gouvernement. Buiten Java wordt er in de Minahassa, op Amboina, Salajer en de Sangi-eilanden veel werk van gemaakt.

De Areng (*arenga saccharifera*, lg. Mal. *areng*, Jav. *aren*, Mal. *ĕnau*) groeit op alle eilanden van den Archipel, liefst in vochtige valleijen, maar ook tot 4000 voet hoogte. Hij heeft een korten, lijnregten stam, anders dan de kokos, die menigmaal gebogen is, en donkere bladeren. Hij bloeit het geheele jaar door. Het sap, dat bij insnijding in groote hoeveelheid uit de bloemkolven vloeit, geeft de saguweer, een aangenamen palmwijn, op Java wel weinig in aanzien, maar in het Oosten van den Archipel veel gebruikt, en eene soort van suiker, die, onder den naam van

Javaansche of zwarte suiker, ook op Java wel bekend is. Een ander belangrijk voortbrengsel van den boom is de zwarte, bastachtige stof, waaruit het zoogenoemde gĕmoetitouw geslagen wordt, en die ook, vooral op Java en Sumatra, tot dekking der huizen dient. De dikkere takjes, die men daarin vindt, dienen voor inlandsche pennen, en tegen den stam groeit het *kawoel*, eene soort van zwam.

Er zijn door den geheelen Archipel tien verschillende soorten van Sagoboomen (Mal. *rĕmbija*) verspreid, maar de beroemde Sagoboom van Rumphius (*metroxylon Rumphii*) groeit alleen in den Moluksehen archipel, liefst in moerassige streken, nabij de kusten. De grootste bosschen van dezen gezellig groeijenden palm vindt men op Ceram en Halmaheira. Op het eerstgenoemde eiland bezit het Gouvernement er een aantal van. Gewoonlijk wordt die boom tegenwoordig gecultiveerd, doch de cultuur is zoo ligt, dat één huisgezin gemakkelijk een plantsoen van zestig boomen kan onderhouden. De productie der sagoboomen is nog al verschillend. Zij brengen gemiddeld van 360 tot 1125 pond op. Men rekent dat een man, die er uitsluitend van leeft, per dag 2 pond sago noodig heeft. Het merg of meel wordt op eene eenvoudige wijze, die men «sago-kloppen» of «poekoelen» noemt, uit den boom verkregen. Men hakt namelijk met eene soort van dissel het merg, dat bijna de geheele inwendige ruimte van den stam vervult, los uit de stukken, waarin de omgevelde boom eerst is gekloofd geworden, en wascht het vervolgens in eene bak van een anderen uitgeholden stam, waarin een zeef geplaatst is, waar het dikke sap doorheen wordt geperst om het van de vezels, daar het mede verbonden is, te zuiveren. Daarna laat men het deeg bezinken en verkrijgt men het sap spoedig in zulk een vorm, als voor het gebruik geschikt is. Het liefst nuttigen de inlanders het met kokend water aangemaakt en zóó *papeda* genoemd. Bovendien bakken zij er brood van en bereiden het tot allerlei lekkernijen. De

sterke bladstelen van den sagopalm, *gaba-gaba* geheeten, worden in de Molukken algemeen gebruikt voor de wanden der huizen en de bladeren om deze te dekken.

De Nipah-palm (*nipa fruticans*) is de moeraspalm bij uitnemendheid en bedekt dikwijls geheele streken langs de kusten. Zijn stam komt naauwelijks boven den grond uit, doch zijne bladeren worden van 15 tot 30 voet lang en zijn zeer geschikt voor het dekken van huizen. De bloemkolven leveren een palmwijn, die evenwel in onze bezittingen zelden daaruit gewonnen wordt.

Een andere palm, dien men in het westelijk gedeelte van den Archipel ook veel aan de kusten vindt, is de Niboeng (*areca niboeng*), eene soort van areka, die, wanneer men de palmen, gelijk wel eens gedaan wordt, naar de voornaamste voortbrengselen, die zij opleveren, rangschikt, onder de houtpalmen eene eerste plaats inneemt. Zijn uiterlijk voorkomen heeft veel van dat van den kokospalm. De jonge bladknop wordt als palmkool boven die van den kokospalm gekozen.

Van de Waaijerpalmen is de Lontar (*borassus flabelliformis*, Jav. *lontar*) de belangrijkste. Men vindt hem in geheel Indië. Het is dezelfde boom, dien men in Engelsch Indië Palmyra-palm noemt. Het waren de bladeren van dezen palm, die op Java eertijds dienden om op te schrijven, gelijk men ze op Bali en Celebes daar nog voor gebruikt. Op Oost-Java en vooral op de Kleine Soenda-eilanden komt hij zeer veel voor en is hij van uitgebreid nut door de menigte toewak, dien de bloemkolven opleveren en die tot de bereiding van suiker en van eene soort van stroop dient, welke laatste bijvoorbeeld op het eiland Rotti tot het hoofdvoedsel der inlanders behoort.

Naar het Westen toe wordt de Lontar door den Gĕbang-palm (*corypha umbraculifera*, Mal. *daoen-sariboe* «duizendblad») vervangen, die langs het Zuiderstrand van Java geheele wouden vormt. Ook deze is voor den inboorling

van veelzijdig nut. Men haalt eene soort van sago uit den stam, zoo als dit ook bij den arengpalm plaats heeft, gebruikt de bladeren tot dekking der huizen, maakt er hoeden, koffijzakken en zeilen van, en weet insgelijks de andere deelen van den boom tot zijn nut aan te wenden.

§ 40. In vorm staan nevens de palmen de Pandanen, die het meest aan steile kusten voorkomen. Even als de zoogenaamde wortelboomen (*rhizophora*, Mal. *bakau*) verheffen zij zich op talrijke wortels, als op stutten, en aan den top dragen zij een aantal takken digt met lange bladeren bezet. Zij worden veel voor heggen aangeplant en de bladeren dienen meestal tot fijn matwerk, terwijl van verscheiden soorten deze of de bloemscheden om hunnen geur gezocht' zijn. Die pandanus-soort, welke de meest geurige bladeren heeft (*pandanus latissimus*, Mal. *pandan rampei*), is om haren vorm wel eens de koning der tropische boomen genoemd.

Nog een andere boomvorm behoort hierbij, die der Cycadeën (Jav. Mal. *pakoe-adji*, d. i. koningsvaren, *cycas circinalis*), eene voorwereldlijke type, die als 't ware tusschen de palmen en varens instaat.

Een Oost-Indische boomvorm, die aan onze Naaldboomen (Pijnboomen vindt men in Oost-Indië op Sumatra, doch niet zuidelijker dan de Evenaar) herinnert, is die der Kasuarinen, zoo genoemd omdat de naaldvormige takjes, die oppervlakkig beschouwd de plaats der bladeren schijnen te vervangen, door onze voorouders met de haarachtige vederen van den Kasuaris vergeleken werden (Jav. Mal. *tjĕmara*, wij zouden zeggen «paardenstaartboom»). Op Oost-Java en een aantal andere eilanden vormen de Kasuarinen bosschen, die door hun eigenaardig voorkomen een onuitsprekelijk melancholisch karakter aan de landstreek geven.

Geheel anders zijn de boomen met luchtwortels. De pandanen en wortelboomen loopen in 't oog door wortels,

die, schuins tegen den stam gerigt, dezen als 't ware schijnen te schragen, maar de boomen, waarvan thans sprake is, laten uit de takken wortels neder, die nu eens digt langs den stam afhangen en, na den grond te hebben bereikt en daarin wortel te hebben gevat, zich met dezen vereenigen en opzwellende hem als slangen omslingeren, gelijk dit bij de Kiara's (*ficus*, Mal. *ara*) plaats heeft, of verder van den stam naar beneden hangen en dan soms een ganschen, zaamverbonden groep van boomen vormen uit dien eenen. In zeer sterke mate heeft de zoogenaamde Banianen-boom van Voor-Indië deze eigenschap, een boom die onder den meer algemeenen naam van Waringin ook in onze Oost voorkomt, en de heiligheid, die in vorige eeuwen de Hindoes op hem hebben overgebragt, tot heden bij de Javanen bewaard heeft.

Ofschoon de Waringins (*urostigma benjaminum*), die de aloen-aloens, dat zijn de pleinen vóór de woningen der Javaansche Regenten, versieren, niet allen van dezelfde soort zijn, zoo zijn er toch enkele exemplaren, die dat reproductie-vermogen in bijzondere mate vertoonen, zoo als de bekende Waringin te Tjĕringin in Bantam, een op het eilandje Sĕmaoe bij Timor en welligt nog enkele meer.

Onder de Vijgenboomen, waartoe de waringin behoort, zijn er echter, die voor den mensch belangrijker eigenschappen bezitten dan deze. Er zijn namelijk soorten die eene beste gomelastiek leveren, de Pohon-karet of P.kolèlet op Java, en, breiden wij den kring nog verder uit door aan de geheele, hoogst belangrijke afdeeling der Broodvruchtboomen (*artocarpeae*), die wederom de vijgenboomen omvat, onze aandacht te schenken, dan ontmoeten wij daaronder, behalve in de eerste plaats den Broodvruchtboom zelven, waarnaar die afdeeling haren naam heeft, zoowel den Witten Moerbezieboom (*morus indica*, Jav. *gloegoe*), wiens bast het Javaansche papier, als den Antjar (*antiaris toxicaria*), wiens sap het beroemde pijlvergif levert, hetwelk

evenwel nog door dat van den Tjètek (*strychnos tieute*) in hevigheid overtroffen wordt.

§ 41. Over 't algemeen leveren de sappen en gommen of uitzweetsels van vele boomen, niet minder dan het hout van andere, de belangrijkste producten voor handel en nijverheid. Zoo bijvoorbeeld de verschillende Gĕtah-pertjah-boomen, die voornamelijk op Sumatra en de Riouw-eilanden, maar ook op Borneo en Java gevonden worden. Zoo de groote menigte wilde en gecultiveerde Damar- of harsboomen. Bij sommige, gelijk de Damar-den op Sumatra en die ook op Java hier en daar ingevoerd is, stroomt het hars in zoo groote menigte en geheel van zelf uit de boomen, dat het als steenharde stukken, *damar-batoe*, op den grond ligt opgestapeld en dikwijls in massa door de rivieren wordt medegevoerd. Onder de verschillende soorten van damar wordt het zoogenaamde *mata-koetjing* (d. i. kat-oog) voor het fijnste gehouden. Ofschoon men niet van alle soorten met zekerheid weet van welke boomen zij komen, zijn de meeste toch zeker van die, welke tot de afdeeling der *dipterocarpeën* gebragt worden. Tot die boomen behoort ook de beroemde Kamferboom van het Noorden van Sumatra en Borneo, een boom, die ook door zijne grootte alle boomen des wouds overtreft. De echte kamfer is onder den naam van kapoer-baroes in den handel bekend en wordt vooral te Natal op de westkust van Sumatra verzameld. Het is bekend, dat men de kamfer in gedegen staat binnen in den stam vindt, dien men daarom geheel in stukken moet hakken, wil men ze er uit krijgen. Daar vaste uitwendige kenteekenen ontbreken om te zien of een boom eene goede hoeveelheid zal opleveren, is de oogst van de kamfer zeer wisselvallig. Men beweert, dat er voorbeelden zijn van enkele boomen, die 100 katti's kamfer bevatten, maar 25 katti's is reeds eene buitengewone opbrengst. Een katti is ongeveer $1\frac{1}{4}$ Amst. pond.

Fijne harssoorten leveren ook de Rasamala (*liquidambar*

Altingia), de reus der boomen op westelijk Java, en vooral de Benzoë-boom van Sumatra (*styrax benzoin*), die ook gecultiveerd wordt.

§ 42. Andere boomen brengen min of meer kosthare olieën voort. Van den kokospalm hebben wij dit boven reeds gezien. Voor keukengebruik geniet de Kanari-olie boven andere de voorkeur. De boom (*canarium commune*), uit wiens pitten deze fijne olie zeer overvloedig geperst wordt, is een inboorling van het oostelijk gedeelte van den Archipel. Om zijne prachtige lommer wordt hij in de notentuinen van Banda veelvuldig aangeplant en is hij ook op Java overgebragt. In gewone jaren geeft men zich op Banda naauwelijks de moeite om de kanari-noten, die in menigte den grond bedekken, op te rapen; doch valt de nagelpluk ongunstig uit, dan worden zij verzameld. Ook de harde Kĕmiri-pitten (*aleurites triloba*) zijn bekend door de olie, die zij opleveren. Van den Kajoe-poetih-boom (*melaleuca cajoepoeti*) verkrijgt men daarentegen de bekende geneeskrachtige olie door stoking uit de bladeren. Ook deze boom behoort in de Molukken t'huis, waar het eiland Boeroe uitgestrekte bosschen van dien boom bevat. Het stoken der olie maakt dan ook den voornaamsten tak van nijverheid uit van de bevolking van Kajéli, de hoofdplaats van dat eiland. Men wil dat hij geen bewijs is voor de vruchtbaarheid van den bodem, waar hij groeit.

§ 43. Aan kostbare houten, zoowel timmer- als meubelhout, is de Oost-Indische Archipel insgelijks zeer rijk. Het uitnemende Djati-hout (*tectona grandis*, Jav. *djati*, d. i. echt t. w. hout) is genoegzaam bekend. De boom, die dit hout levert, vormt geheele bosschen en groeit vooral op Java, waar de djati-bosschen om hun belang onder het bijzondere toezigt der Regering staan. Ook elders, bijvoorbeeld op Bima, groeit hij veel, en op andere plaatsen, zoo als in Menado en op Rosingein, tracht men hem over te brengen. Voorts heeft men het Sònò- of Zonnehout.

Dit laatste, ook Angsana en in de Molukken Lingoa (*pterocarpus indicus*) geheeten, is zeer hard en gewoonlijk fraai rood gevlamd. Van de uitgroeisels, die beneden uit den stam voortkomen, het zoogenaamde wortelhout, krijgt men de Ambonsche tafelbladen. Een ander fraai wortelhout geeft de Ambaloe-boom (*dysoxylon*), die meer in het Westen van den Archipel schijnt voor te komen. Ook het Kĕmoeninghout (*murraya sumatrana*), een lichtgeel meubelhout, wordt veel gezocht. Minder heeft tot dusver de Ebbenhoutboom (*maba ebenus*, Mal. *kajoe arang*, koolzwart-hout), die in de Molukken en vooral op Boeroe groeit, zijnen roem gehandhaafd [17]. Van mastboomen verdient de Bintangoer (*uvaria?*) vermelding, op de kustplaatsen eenvoudig *pohon*, de boom bij uitnemendheid, genaamd. Niet minder belangrijk is de Mĕrbau (*intsia*), waarvan het hout dat van den djati kan vervangen. Tĕmboesoe-hout (*fagraea peregrina*) en nog een ander ijzer-hout (een algemeene naam voor harde en duurzame houtsoorten) van Palembang worden zelfs hooger geschat. — Van Sandelhout (*santalum album*) komt het fijnste en geurigste uit Timor, en Aloë-hout, dat vooral door de Chinezen voor hunne offeranden gebruikt wordt, komt, ofschoon misschien meer op het Maleische schiereiland t'huis behoorende, ook onder de namen van Kajoe-garoe en Kalambak (*aquilaria agallocha*, ook *aloexylon agallochum*) in den Archipel voor. — Een bekend verfhout geeft de Sapanbeester (*caesalpinia sappan*), waarvan het hout, geschild, in stukken gesneden en afgekookt, dient om rood te verwen. Hij is door den geheelen Archipel verspreid; op Java wordt hij aangekweekt, maar is het hout minder goed. Op Soembawa groeit hij uitmuntend in 't wild, en de Vorsten van dat eiland moeten nog jaarlijks eene bepaalde hoeveelheid daarvan aan het Gouvernement opbrengen. Toch is de soort van Mangerai, West-Flores, veel schooner.

§ 44. Wat hun uiterlijk aanzien betreft, komen de opgenoemde boomen meer met onze loofboomen overeen,

missen althans die eigenaardige typen, die vele andere den oningewijde terstond in 't oog doen vallen. Daarbij stelle men zich echter voor, dat vele met prachtige bloemen versierd zijn, om van de bladeren niet te spreken, die in warmere gewesten zoo dikwijls dat lederachtige hebben, dat zij bij ons missen, en dat ook van de vruchtboomen, die de bevolking aankweekt, een goed aantal tevens oorspronkelijke bewoners hunner bosschen zijn.

Zoo behooren er ook nog vele andere planten, waarvan de cultuur zich meester gemaakt heeft, in de bosschen t'huis, ofschoon zij daar dikwijls wel door een groot aantal, maar allen slechts wilde soorten vertegenwoordigd worden. Doch ook onder die wilde soorten zijn er nog die in den handel of in het huishouden van meer of minder belang zijn. Bijvoorbeeld de wilde Kaneel, ook Cassiakaneel en Koelit-Lawang of Sintoek geheeten (*cinnamonum culilawan*), die een belangrijk product in de Padangsche bovenlanden is, de wilde Pisang (*musa mindanensis*), die tegenwoordig veel in de Minahassa en op de Sangi-eilanden wordt aangeplant en de *koffo* of Manila-hennip levert; verder wilde Muskaatnoten en Nagelen en de reusachtige Randoe-alas of wilde Kapok-boom (*salmalia malabarica:* zij is naauw verwant aan de beroemde *adansonia* die in westelijk Afrika in zulke reusachtige exemplaren en ook in Oost-Indië voorkomt), die zich in den bloeitijd door gemis van bladeren en menigte van roode bloemen onderscheidt.

§ 45. Van de boomen overgaande tot de Grassen, staat bij dezen weder eene echt tropische type bovenaan, de plant die zoowel door in 't oog loopende sierlijkheid van vormen, als door groote nuttigheid uitmunt, het welbekende bamboesriet (Mal. *boeloeh*). Men vindt het zeer veel aangeplant, vooral om voor omheiningen om de dorpen te dienen.

Geen sterker contrast dan tusschen dit en het Alang-alang-gras (Jav., in 't Mal. *lalang*, *imperata arundinacea*), dat treurig eentoonige velden vormt, de prairiën van den

Indischen Archipel. Waar de cultuur de bosschen heeft doen verdwijnen en later verwaarloosd de akkers weder aan zich zelve overlaat, daar neemt gewoonlijk dat alang-alang, eene stijve, drie of vier voet hooge grassoort, het verlaten terrein in. Gedroogd wordt het tot bedekking der huizen gebruikt. In de alang-alang-velden vindt men dikwijls plekken met eene andere veel hoogere grassoort, waar de tijgers zich bij voorkeur ophouden, het Glagah, dat niets anders is dan een wild suikerriet (*saccharum spontaneum*).

Nog zijn er een paar planten te noemen, die wij ongaarne hier missen zouden. Het zijn moerasplanten, de bekende Lotus (Jav. *tarate*, *nymphaea stellata*) en de Bekerplant (Mal. *daoen-gĕndi*, d. i. kruikjesblad, *nepenthes*), de laatste niet op Java, maar veelvuldig bijvoorbeeld op Bangka, in de omstreken van Muntok, waar men de lange stengels er van voor rotting gebruikt. Zelfs de zee bevat hare schatten, zoo als de Agar-agar (*plocaria candida*), een zeewier, dat op Blitoeng en op de Ceramlaut-eilanden een voornaam artikel van uitvoer uitmaakt.

§ 46. Begeven wij ons thans tot de bebouwde streken. Door den geheelen Archipel heen heeft ieder inlander bij zijn huis, zoo hij althans niet op den allerlaagsten trap van beschaving staat, doorgaans zijn tuin, waar hij de planten aankweekt, die hij voor zijn voedsel, zijne kleeding of voor andere doeleinden noodig heeft, en waarvan het beperkter gebruik en de gelegenheid van zijn erf er den aanplant toestaan. Van daar dat de meeste voedingsplanten en vele andere op uitgestrekter terrein moeten verbouwd worden en dat zich de cultuur in de dorpen gewoonlijk tot boomcultuur bepaalt. En zoo liggen de inlandsche dorpen dan ook doorgaans onder de lommer van hoog geboomte verscholen, gelijk dit voor het binnenland van Java zoo karakteristiek is. Geheel anders is het landschap, wanneer op open plekken, in de bosschen uitgehouwen of gebrand, de huizen der inboorlingen zich te midden der velden verhef-

fen, en weder anders, waar, van de dorpen verwijderd, boschtuinen of *doesoens*, gelijk ze in de Molukken heeten, de arbeidzame bewoners in hunne schaduwen verbergen, zoo als overal het geval is, waar hoog geboomte voor den gunstigen wasdom van het plantsoen vereischt wordt of de bosschen zelve, zoo als bijvoorbeeld de sago-bosschen, het voorwerp der cultuur uitmaken.

§ 47. Geen boschje op Java waar niet de areng, pinang en kokospalm gevonden worden, de eerste voornamelijk om de suiker, de volgende om de noten, de laatste om de olie. Toespijs bij de rijst leveren er de Pĕtĕ (*parkia africana*), een der fraaiste boomen van den Archipel door zijn fijn gevind loof, de Tjabé (*capsicum*) en andere. De Sirih (*chavica betle*), eene peperplant, levert de betelbladeren, die met de betelnoot bij het betelkaauwen gebruikt worden. De wortels van den Mĕngkoedoe (*morinda citrifolia*) geven eene roode verwstof, waarmede overal in den Archipel de inwoners hunne kleederen verwen, zoo als zij dit op Java en elders blaauw doen met indigo, *tom*, geel met kurkuma, enz. De Kapok (*eriodendrum anfractuosum*) levert een katoen, waarmede zij hunne matrassen vullen, een katoen, fijner dan zijde, maar voor de industrie te kort van vezel. De boom loopt in 't oog door zijne horizontale in kransen boven elkander groeijende takken. De sterke vezels der Ramih-struiken (*boehmeria nivea*) dienen tot touw, vooral voor netten. En zoo leveren andere planten weder andere benoodigdheden; maar wat men bij de woningen vooral in menigte vindt, zijn vruchten en bloemen, waarmede de inlanders zich zoo gaarne opschikken.

§ 48. De belangrijkste Oost-Indische vruchten zijn: de Manggista (*garcinia mangostana*), Doerian (*durio zibethinus*), Doekoe (*lansium domesticum*), Mangga (*mangifera indica*), Nangka (*artocarpus integrifolia*), Ramboetan (*nephelium lappaceum*), vele soorten van Djamboe (*jambosa*) en Djĕroek (citroen), enz. In vroeger tijd hebben de Spanjaarden en

Portugezen een aantal vruchten uit tropisch Amerika naar den Archipel overgebragt, zoodat men aan hen de Ananassen, Anona's (Boewah-nonna, *an. reticulata*, Siri-kaja, *an. squamosa*, en Nangka-wĕlanda, *an. muricata*), eene soort van djamboe, de Djamboe-bidji, de Papaja (*carica papaya*) en de Boewah-saoe (*sapota achras*) te danken heeft. Maar de inlanders verkiezen de inheemsche vruchten boven gene [19]. Tot de eersten behoort ook de Broodvrucht, de vrucht van den broodboom (*artocarpus incisa*), die reeds boven genoemd is, een fraai gewas, waarvan de vruchten, bij den overvloed van andere, niet zoo in eere zijn in Oost-Indië als in vele eilanden van den Grooten Oceaan, waar die boom bijna uitsluitend in de behoeften der inboorlingen voorziet, en de Pisang (*musa*), dat karakteristiek gewas, dat misschien mede heeft bijgedragen om de broodvrucht te verdringen.

Onder de welriekende bloemen, die de inlanders aanplanten, beslaan de Mĕlati (*jasminum sambac*), de Kĕmbang-tandjoeng (*mimusops elengi*), de Tjampaka (*michelia tjampaka*), de Kĕnanga-wangi (*cananga odorata*) en de Poedak (*pandanus moschatus*) eene voorname plaats, en onder die, welke alleen tot sieraad dienen, de Soka (*pavetta coccinea*), Boenga-raja of Kĕmbang-sĕpatoe (*hibicus rosa sinensis*), Nagasari (*mesua ferrea*, ijzerhout), Pisang-ajar (*ravenala madagascariensis*), Oleander enz. Op de begraafplaatsen vindt men gewoonlijk Kambodja (*plumeria acutifolia*), boomen, die in den bloeitijd bedekt zijn met welriekende witte bloemen, maar zonder een enkel blad aan hunne lange omgebogen takken. Een ander bloemgewas, dat men daar ook veel vindt, is de Andjoewang (*calodracon Jacquinii*).

Bamboeshegen omgeven gewoonlijk de dorpen, die men op Java, aan de hoofdwegen, niet zelden nadert langs lanen van lommerrijke Tamarinde of van Waroe- (*hibiscus tiliaceus*), en Toeri-boomen (*agati grandiflora*), gene met groote gele, deze met roode en witte bloemen.

§ 49. De velden, waarvan de inlanders voor den landbouw gebruik maken, zijn vooreerst Sawah's, dat zijn zulke die òf kunstmatig kunnen geïrrigeerd worden (*s. bĕndoengan*, *s. sorotan*), òf althans zoo aangelegd zijn, dat het regenwater er door middel van dijkjes op staande kan gehouden worden (*s. barat*, *s. tadahan*). De cultuur, die op deze akkers plaats heeft, wordt als natte onderscheiden van die, welke op drooge bouwlanden geschiedt, zulke namelijk waar het water niet staan blijft (*ladang*, *tĕgal*, *tipar*). Eene derde gelegenheid tot aanplant van granen en veldvruchten bieden de opengehouwen of uitgebrande plekken in de bosschen op het gebergte (*gaga*, *hoema*) aan. De sawah's zijn veel voordeeliger dan de andere, maar niet overal laat het terrein hun aanleg toe. — Rijst, die onder de voedingsmiddelen der inlanders de eerste plaats bekleedt, wordt gevolgelijk bij voorkeur door hen verbouwd. Slechts waar de gesteldheid van den grond, zoo als vooral in het oostelijk gedeelte van den Archipel dikwijls plaats heeft, den rijstbouw niet toelaat, of ook waar de cultuurtoestand nog te achterlijk is, behelpt men zich met andere gewassen.

§ 50. Wanneer de rijst van het veld is en men er niet nog een tweeden oogst van hebben wil, plant men daar andere gewassen op, die op Java Pålå-widjå, d. i. tweede gewas, geheeten worden. Men onderscheidt ze in die voor de volksvoeding en die voor handel en nijverheid. De eersten staan in naauw verband met het welslagen van de rijstcultuur; de als hoofdvoedsel na de rijst het meest geachte Djagoeng (*zea maïs*, turksche tarwe), bekleedt daaronder eene eerste plaats. Tot de andere soort rekent men vooral Kapas (katoen), Djarak (*ricinus*), Katjang-tjina, (*arachis hypogaea*), alsmede Tom of Nila en Såtå (tabak).

Voor de cultuur van dit tweede gewas dienen nu ook de drooge velden, waarop de Javaan zelden rijst teelt. Ook worden vele van de op te noemen planten alleen in tuinen verbouwd.

De Djagoeng, bij ons als maïs of Turksche tarwe wel bekend, vervangt de rijst, waar klimaat of terrein de cultuur van deze niet toelaten, daar zij nog tot op eene hoogte van meer dan 4000 voet groeijen wil. Men legt zich tegenwoordig zeer toe op de verbetering van de soort door het invoeren van vreemde zaden. De Djagoeng is uit Zuid-Amerika afkomstig. In de Molukken draagt hij overal den Portugeschen naam Miloe.

Voor de inlandsche kleeding is het katoen de meest gebruikte stof. De Kapas is een struik die overal in Indië gevonden wordt. In Palembang is de katoenteelt de meest geliefkoosde cultuur der bevolking. Op Borneo is zij door onze Regering in de beide afdeelingen des eilands ingevoerd. Ook in de Molukken, op Tidore bijvoorbeeld, wordt kapas verbouwd, maar elders, zoo als op Bangka en Timor, schijnt zij wederom minder goed te willen slagen. Beter gaat het daarmede op de Westkust van Sumatra, doch hier even als elders bepaalt zich de cultuur tot de behoefte der inlanders.

De Djarak (*palma christi*) is eene olie gevende plant, die de beroemde castor-olie levert. De Javanen gebruiken haar slechts als lamp-olie. Eene andere olie-plant, die de sesamolie geeft, maar die de Javanen, omdat zij niet goed branden wil, enkel voor het haar gebruiken, is de Widjin.

Zoo is ook de Katjang-tjina als olie gevende plant beroemd. Zij heet tjina om de Chinezen, die er veel gebruik van maken ter bemesting der suikerriet-velden, en Katjang-tanah, of bij ons aardnoot, om de zonderlinge eigenschap harer stelen, die zich na de bloeijing nederbuigen, zoodat de vruchten in den grond rijp worden.

Deze plant brengt ons op twee soorten van voedingsplanten van groot gewigt, de aard- en peulvruchten, Oebi en Katjang.

De aardvruchten behooren voornamelijk tot drie soorten van planten, waaronder de eigenlijke Oebi's (*dioscorea*)

zich door de somtijds ontzettende grootte harer vleezige knollen onderscheiden. Tot eene andere soort (*convolvulaceae*) behoort de zoete aardappel, Katela, ook wel Oebi-djawa geheeten in tegenoverstelling van de Kĕntang of Oebi wĕlanda. Tot de derde soort (*aroideae*) behoort de Talĕs (Jav.) of Kĕladi (Mal.), een knolgewas, dat ook zeer algemeen door de inlanders wordt gegeten. Het groote breede blad geeft er een zeer in 't oog vallenden vorm aan. Op vele eilanden van den Grooten Oceaan moeten de inlanders er bijna uitsluitend van leven. — Eene geheel andere soort van knolgewas (eene *euphorbiaceë*) is de Maniok, Oebi-dandoer, de Javaansche cassave, die echter door de West-Indische in voedende eigenschappen zeer verre overtroffen wordt, waarom dan ook de Regering beproefd heeft deze laatste op Java over te brengen.

Ook van .de peulvruchten zijn de soorten zeer menigvuldig. Misschien verdient daaronder de Kadjang-idjoe (*phaseolus radiatus*) meer bijzondere vermelding, die in verschillende streken een voornaam artikel van uitvoer uitmaakt; de boonen leveren een algemeen voedsel voor de inlanders en het overige gedeelte van de plant dient voor veevoeder.

Menigvuldig zijn de gewassen die buitendien nog op de velden geteeld worden, zoo als de Zaad-indigo, Tabak, Sĕmangka (watermeloen), Laboe (flesch-kalabas), Kĕtimoen (meloenen en komkommers), Baligoe (pompoenen), en vele andere, die onder de groote rubriek van de Sajoran, groenten, gesteld worden, en waarvan ook vele uit ons land zijn ingevoerd, zoo als kool, salade, snijboonen enz. enz.

§ 51. Eene belangrijke cultuur, maar die op Java verboden is [20], even goed als die van de Slaapbol, is die van de Gambir (*uncaria gambir*), een belangrijk ingredient bij het betelkaauwen. De gambirplant is in den Archipel inheemsch, maar wordt vooral op het eiland Bĕntan door de Chinezen en in de Padangsche Bovenlanden door de inlanders geteeld. Men verkrijgt de gambir-koekjes door de bladeren

en takken van het boompje met water te kooken en het sap vervolgens ter dikte van siroop uittedampen, waarna men het in bakjes of bamboezen kokers laat stollen en in vierkante of ronde schijfjes in den handel brengt. Ook worden de bladeren wel eens eenvoudig aan het gisten gebragt, geperst en dan gedroogd, hetgeen de gewoonte is in het Zuiden der Padangsche Bovenlanden. Belangrijker echter, dan in dit opzigt, is de gambir voor de nijverheid, daar men haar looizuur-gehalte op achtmaal dat van goeden eikenbast schat.

Op de Banda-eilanden is de muskaatnotencultuur t'huis. We zullen er aanstonds van spreken, ten einde ze niet van de kruidnagelen-cultuur te scheiden. Deze toch behoort tot de zoogenaamde gedwongen cultuur, waartoe men die der muskaatnoten niet kan rekenen, daar de perken, waarop de cultuur plaats heeft, eigendom zijn van den Staat en door de perkeniers vrijwillig worden onderhouden. Evenmin brengt men daartoe enkele andere culturen voor de Europesche markt, zoo als die van de Kakao, die in de Minahassa en op Amboina plaats heeft, en die der Vanille op Java. Beide producten zijn oorspronkelijk West-Indisch.

§ 32. De gedwongen cultuur van producten voor de Europesche markt bestaat in Indië slechts op Java, Sumatra's Westkust, Bengkoelen daaronder begrepen, Amboina en Menado. De cultures, die op Java hetzij op hoog gezag of ten gevolge van overeenkomsten van het Gouvernement met particuliere ondernemers zijn ingevoerd, zijn die van Koffij, Suiker, Indigo, Thee, Kaneel, Nopal en Cochenille, Tabak, Peper en Kina [21]. Op Sumatra's Westkust en in Menado is de koffij-cultuur de eenige verpligte; in Bengkoelen die der koffij en peper, op Amboina die der kruidnagelen. Van die gewassen zijn alleen suiker, indigo, peper en kruidnagelen in Oost-Indië inheemsch. Van de indigo en peper is hierboven reeds gesproken. De zoete smaak van het suikerriet, dat in vele soorten in het wild

voorkomt (bijv. het *glagah*), is aan de inlanders waarschijnlijk al van ouds bekend. Zij kaauwen het raauw als eene lekkernij, terwijl zij de jonge spruiten en bloemen bij de rijst nuttigen. De suikerbereiding is zeker ook reeds zeer oud, daar de Hindoes die kenden, van wie de inlanders ook de bereiding van de kleurstof der indigo geleerd hebben.

§ 33. De Kruidnagelenboom is een fraai gewas. Met zijn regten stam en spitsen kruin bereikt hij gewoonlijk eene hoogte van 25 voet. De takken, die niet hoog van den grond beginnen, breiden zich ver zijwaarts uit en de langwerpig spitse bladeren hebben even als al de andere deelen van den boom een sterken specerij-smaak. Wanneer de bloemkelk rood begint te worden en zijne bladeren laat vallen, is de tijd van den oogst daar. De vrucht is dan nog naauwelijks zigtbaar, maar laat men den nagel aan den boom, dan ontwikkelt die zich sterk, doch verliest zijn specerij-smaak en dient hoofdzakelijk, als moërnagel, gelijk hij dan genoemd wordt, voor de voortplanting. Doorgaans echter verkiest men hiervoor stekken. De tijd van den oogst, die slechts eenmaal in het jaar plaats heeft, is de regenmoeson, welke op de Ambonsche eilanden in onzen zomer valt (§ 30). Door elkaar levert ieder boom $2\frac{1}{2}$ Amst. pond nagelen, hetgeen echter het eene jaar zeer verschilt bij het andere, daar er jaren geweest zijn dat alle boomen door elkaar bijna $6\frac{1}{2}$ pond afwierpen. Bij weinig gewassen zal het verschil in jaarlijksche opbrengsten zoo aanzienlijk zijn als bij dit. Het sterkste voorbeeld was wel dat van 1760, waaraan een jaar vooraf ging, dat het product nog geen 25,000 Amst. ponden bedroeg, terwijl dat jaar een der grootste producten, over de 2 millioen, en het daaraan volgende wederom nog geen 60,000 Amst. ponden leverde.

Het is bekend dat de Nederlanders in de 17de eeuw, op grond dat de Engelschen het specerij-monopolie bedreigden, den aanplant der specerij-boomen tot de Ambonsche en Bandasche eilanden beperkt hebben, omdat zij op deze

eilanden het veiligst waren. De uitroeijing op de andere eilanden begon in 1625 en duurde langer dan eene eeuw met onverflaauwde gestrengheid; ook had men de jaarlijksche behoefte aan nagelen in Europa berekend op 825,000 ponden en wat de boomen meer opbragten werd naar de gewoonte van dien tijd vernietigd. Het blijkt evenwel uit de productie-staten, dat zulk een opbrengst niet tot de gewone behoorde. Het monopolie bleef ook onder het Engelsche bestuur gehandhaafd. De extirpatie der specerijboomen en de zoogenaamde hongitogten, die daartoe moesten medewerken, werden eerst in 1824 afgeschaft. In 1859 werd de specerij-cultuur aan particulieren op Java toegestaan, doch zonder noemenswaardige gevolgen. Over het algemeen slaagt de nagelen-cultuur in Westelijk Indië niet. In den Engelschen tijd is zij te Bengkoelen beproefd, maar daar is zij reeds sedert langen tijd weder zoo goed als te niet gegaan. In 1769 en 1771 is zij van Gebeh, een der Papoesche eilanden, naar Mauritius en van daar naar Cayenne en naar eenige West-Indische eilanden overgebragt, en later is zij insgelijks op Singapore en Poeloe-Pinang beproefd. Op La Réunion schijnt de nagel-cultuur tegenwoordig te bloeijen, doch vooral is dit het geval op de Oostkust van Afrika, te Zanzibar, waar het product, zoo al niet in qualiteit, dan toch in quantiteit het Ambonsche ver overtreft. Volgens Rumphius werd de boom kort voor de komst der Portugezen van het eiland Makian naar Ceram overgebragt. In het wild wordt hij op vele der Moluksche eilanden, zoo als op Batjan en op de Papoesche eilanden, nog tegenwoordig gevonden.

Men heeft beproefd de nagelboomen in tuinen over te planten, maar de ondervinding heeft geleerd, dat de boschcultuur de voorkeur verdient, daar de boomen, even als de koffij- en andere boomen, schaduw behoeven om goed te gedijen. Tegenwoordig zijn de boomen dus meestal in

doesoens geplant, waar ieder huisgezin der Ambonsche negorij-volken een vijftigtal aankomende en veertig vruchtdragende boomen onderhouden moet.

De Muskaatnotenboom heeft uiterlijk wel eenige overeenkomst met den kruidnagelenboom. Hij groeit piramidaalsgewijs op, is ook niet hoog, spreidt echter zijne takken meer horizontaal uit en zijne bladeren gelijken op die van den laurierboom. Evenmin als de kruidnagelenboom kan hij tegen beschadigen, hetgeen bij den oogst veel omzigtigheid vereischt. De boom wordt geplant in bosschen, die gewoonlijk van den Kanariboom zijn aangelegd. Zijne vruchten rijpen het geheele jaar door, doch de oogst heeft plaats in November en Augustus, als wanneer de vruchten het talrijkst zijn; ook in April en Julij.

De foelie, een karmozijnrood, netvormig weefsel, dat de vrucht omgeeft, vereischt geene andere toebereiding, dan dat men ze in platte korven in den zonneschijn laat droogen. De noten daarentegen worden in opzettelijk daartoe ingerigte gebouwen, in den rook van een zacht vuur, op horden, *para-para*, gedroogd. Dit droogen duurt twee maanden; dan eerst is de dop los genoeg om hem door middel van zachte klopping te doen loslaten. Na die ontbolstering worden de noten in drie soorten gesorteerd De beide beste soorten worden nu nog eerst drie maanden lang in zoogenaamde zweethokken gebroeid, na alvorens eene indompeling in zout water met kalk ondergaan te hebben, en dan weder in vijf soorten gesorteerd, die in zorgvuldig digtgemaakte vaten gepakt in den handel gebragt worden. De broeijing geschiedt om insecten te weren. De derde of slechtste soort van noten wordt gebezigd ter bereiding van de notenzeep of eigenlijk gestolte noten-olie, die verkregen wordt door de fijn gestampte noten eenige uren in stoom op te hangen en vervolgens uit te persen. De muskaatnoten-cultuur heeft in 't groot plaats op drie der Banda-eilanden, Lontor, Neira en Ai. De productie is niet aan

zulke groote jaarlijksche verschillen onderhevig als die der kruidnagelen. Men schat, goede en slechte boomen door elkaar gerekend, de opbrengst van iederen boom in de perken op 5 Amst. ponden, noten en foelie te zamen, waarvan de onderlinge verhouding als van 4 : 1 is. Wel behandelde boomen geven doorgaans een jaarlijksch product van 12 tot 15 Amst. ponden. De muskaatnoten-cultuur bepaalt zich tegenwoordig niet meer uitsluitend tot de Banda-eilanden. In Bengkoelen, waar de cultuur reeds door de Engelschen werd ingevoerd, is zij in verval en evenzoo op Amboina. Daarentegen schijnt zij meer noordelijk aan de Westkust van Sumatra en in de Minahassa goede resultaten te beloven. Buiten den Archipel wordt de boom op Mauritius en in Zuid-Amerika aangekweekt.

§ 54. Met het oog op de geographische verbreiding der planten heeft men onze bezittingen in den Indischen Archipel in vieren verdeeld. Vooreerst heeft men het Sumatraansche gebied, dat door Noord- en Midden-Sumatra en de eilanden die in het Westen en het Oosten daaromheen liggen, gevormd wordt en waarvan de vegetatie met die van Achter-Indië in een naauw verband staat. Het tweede is het Borneosche, dat nog te weinig bekend is om het zijne eigenlijke plaats aan te wijzen. Het derde het Soendasche, dat in eene Westelijke helft — Zuid-Sumatra en West-Java — en eene Oostelijke — Oost-Java tot Timor en verder — 't laatste door kasuarine-wouden gekenschetst, vervalt en veel overeenkomst toont met het Nieuw-Hollandsche flora-gebied. Eindelijk het vierde, het Moluksche, waartoe Celebes (althans het oostelijke gedeelte) nog te rekenen is, hetgeen in dat der Polynesische flora overgaat.

Delfstoffenrijk.

§ 55. Op het plantenrijk volgt in belangrijkheid, in den Indischen Archipel, het delfstoffenrijk.

Tot de belangrijke mineralen, die de grond der Oost-Indische eilanden bevat, behooren: zwavel, dat in de kraters van vele vulkanen verzameld wordt; ijzer, tin, antimonium, koper, lood, kwikzilver, platina, goud, diamanten en steenkolen [22].

§ 56. IJzer is door den geheelen Archipel verspreid, maar nergens overvloediger dan op Borneo, en wel in de binnenlanden van de Zuid- en Oostkust. Verder vindt men het in groote menigte op Celebes, vooral aan de Oostkust en op de eilanden die daar langs liggen, op Sumatra, Bangka, Blitoeng enz. De inlanders maken gewoonlijk veel werk van de exploitatie. Hoe deze op Borneo, in de Doesoen, plaats heeft, is meer dan eens uitvoerig beschreven [23]. Men gaat daarbij op eene zeer eenvoudige wijze te werk. De erts, dien men bijna aan de oppervlakte van den grond vindt, wordt eerst gegloeid of «geroosterd», tot hij zoo broos wordt, dat men hem in kleine stukken kan slaan. Deze worden dan met houtskool in een cylindervormigen oven geworpen, die uit rivierklei vervaardigd en een voet of drie vier hoog is. Die oven staat van onderen, door twee of drie bamboezen pijpen, met eene soort van pompblaasbalg in gemeenschap, die uit een boomstam vervaardigd is. Het ijzer, dat in zulk een oven uit den erts is gesmolten, wordt in staafjes, *bilah*, gesmeed, die eene wigvormige gedaante hebben, $2\frac{1}{2}$ palm lang zijn en ongeveer 1 katti wegen. Deze staafjes worden ook als ruilmiddel in den handel gebruikt en ten getale van tien op twee gulden zilver berekend. Ook de Laut-landen zijn zeer rijk aan ijzer, en erts van daar is bij scheikundig onderzoek gebleken 70 °/₀ zuiver metaal te bevatten.

Uit het Boeginesche rijkje Loewoe komt eene soort van ijzer, die met het Zweedsche overeenkomt [24] en den naam *pamor* heeft gekregen, omdat zij gebruikt wordt om, met ander ijzer verbonden, wapens te damasceeren. Daartoe worden deze dan ook nog ingewreven met een mengsel

van arsenicum en limoensap, dat aan het gewone ijzer eene effen bruinzwarte, en aan het pamor, dat er als aderen door heen loopt, eene zilverachtig witte kleur geeft. Men vervaardigt op Borneo zoowel vuurwapenen als klingen; de eersten zijn veel vermaarder dan de laatsten, die, ofschoon als inlandsch fabrikaat in den Archipel beroemd, toch in deugd ver beneden andere Oostersche, Turksche enz. staan. Behalve de klingen van Borneo zijn ook die van Tĕmboekoe en van Goram in den Archipel, althans in de Molukken, beroemd.

§ 57. Tin wordt gevonden op de eilanden Bangka en Blitoeng, op enkele eilanden van de residentie Riouw, voornamelijk het eiland Singkĕp, hier en daar aan de Oostkust van Sumatra en, naar men zegt, ook in het Zuid-westen van Borneo, het landschap Kĕndawangan, en op het eiland Flores. Zelfs zou er op Ceram tin ontdekt zijn en dit metaal ook in het N.-O. van Borneo gevonden worden. Met de ontginning van dit metaal houden zich voornamelijk, althans op het tin-eiland bij uitnemendheid, Bangka, de Chinezen bezig. De wijze waarop zij daarbij te werk gaan is in de hoofdzaak de volgende: Wanneer eenige Chinezen van het plaatselijk bestuur de vergunning hebben verkregen om ergens, waar zij den grond geschikt hebben bevonden, eene mijn aan te leggen, verdeelen zij onder elkander de werkzaamheden van hoofd, schrijver enz., en ondernemen dan gezamenlijk de bewerking er van. Zij beginnen met een vijver, *tĕbat*, aan te leggen, die aan verschillende waterleidingen, *bandar*, het water verschaffen moet om den erts te wasschen, en graven eene vierkante kuil, *parit*, waarin een rad staat, dat eene kettingpomp, *tali-ajar*, in beweging brengt, waarmede het water uitgeloosd wordt, dat bij het dieper graven al spoedig uit den grond opwelt. Die kuilen of mijnen hebben verschillende afmetingen. De grootste zijn 30 tot 40 voet diep, 400 tot 500 voet lang en 150 tot 200 voet breed en worden bewerkt met 40

tot 60 man. De kleinste zijn niet dieper dan een voet of vier. De eersten heeten *kòlong*-mijnen, de anderen *koelit*-mijnen, en eene derde soort, tusschen beide in, heet *koelit-kòlong*. Wanneer de eerste tinlaag niet meer oplevert, graaft men dieper, tot men op eene aardlaag stuit, dien men *kong* noemt, en onder welke men 't er voor houdt, dat geen tin meer gevonden wordt. Levert eene mijn niet meer op, dan wordt er eene andere naast gegraven. Daar er steeds water noodig is, worden de mijnen altijd in valleijen aangelegd en kunnen de werkzaamheden meestal slechts in den regenmoeson plaats hebben. In het laatste vierendeeljaars heeft de smelting van den erts plaats, die tot zoo lang bij de kuil opgehoopt blijft liggen. Om de hitte geschiedt het smelten alleen des nachts. De gesmolten erts wordt in stukken ter zwaarte van een halven pikoel gegoten, die men «schuitjes» noemt. In groote mijnen kan een bedreven smelter in éénen nacht tot zestig schuitjes smelten. Het bereiken van de eerste ertslaag en de eerste smelting worden door de mijnwerkers feestelijk gevierd. Het aantal mijnen op Bangka is ongeveer drie honderd. De gemiddelde jaarlijksche productie is 60,000 tot 70,000 pikoels.

§ 58. Antimonium, zoo belangrijk in de tegenwoordige industrie door de alliages, die het met lood en tin vormt, en ook in de geneeskunde, wordt veel in Noordelijk Borneo gevonden en maakt grootendeels den rijkdom uit van het bekende Sĕrawak; doch ook in die streken van dat eiland, die aan Nederland onderworpen zijn, komt het voor, zoo als bijvoorbeeld aan de Boven-Kapoeas en in Tanah-Boemboe.

Koper is gevonden in de Padangsche Bovenlanden, op het eiland Batjan, in Sambas en Mĕmpawa op de Westkust van Borneo en op Timor. Het laatstgenoemde eiland is om zijn koper reeds beroemd geweest lang voor dat men wist, dat het ook nog op andere eilanden van den Archipel te vinden was. Toch is het aan de toekomst voorbehouden om meer van het koper in Oost-Indië te openbaren; zoowel

in hetgeen de verspreiding, als wat het voorkomen er van betreft, heerscht veel onzekerheid. Met geregelde exploitatie is men althans nog nergens begonnen.

Lood en kwikzilver-ertsen zijn in het gouvernement van Sumatra's Westkust aanwezig, kwikzilver ook op Borneo; doch verder dan tot het vinden van enkele monsters heeft men het tot heden nog niet gebragt.

Platina wordt op Borneo, zoowel op de West- als de Oostkust, te zamen met het goud gevonden. Om de onsmeltbaarheid heeft het voor den inlander geene waarde; het wordt door hem onder den naam van *mas-kòdok*, dat is: goud voor de kikvorschen, in het water geworpen. Ook is de handel, dien men zegt dat er vroeger te Sambas in gedreven werd, om de geringe winsten opgegeven.

§ 59. Goud wordt in den Archipel gevonden op Borneo, Sumatra, Celebes, Batjan, Timor en zeker nog wel op vele andere eilanden in de rivieren, maar in den handel komt het alleen van de drie eerstgenoemde eilanden. Op Borneo komt het in de beide afdeelingen in menigte voor. De gewone wijs, waarop de inlanders het daar winnen, is door kuilen of putten te graven, waar zij vermoeden den erts te zullen vinden, en dezen, wanneer hij gevonden is, in eene nabijgelegen rivier uit te wasschen. Somtijds zijn deze putten zeer digt bij elkander, zoodat er in de diepte, door het onregelmatige uithalen der aarde, in allerlei rigtingen verbindingen daartusschen ontstaan, die echter, wanneer zij door geen houtwerk geschraagd worden, niet zelden aanleiding tot instortingen geven. Op andere plaatsen wordt het goud eenvoudig uit het rivierzand gewasschen. In de Wester-afdeeling maken de inlanders en de Maleijers ook van waterleidingen gebruik bij het wasschen, even als de Chinezen, die in de gewesten ten Zuiden van Sambas gelegen, de goud-exploitatie in het groot en geheel op dezelfde wijze drijven als die van het tin op Bangka, maar toch in den grond niet anders schij-

nen gedaan te hebben, dan de exploitatiewijs van den inlander te volmaken. — Op Sumatra, waar insgelijks, en wel voornamelijk binnen de grenzen onzer bezittingen, in de Padangsche Bovenlanden, veel goud gevonden wordt, gaan de inlanders op bijna dezelfde wijze te werk met waterleidingen of met putten, die zij door stijlen en dwarsbalken tegen instorten beveiligen. Chinezen werken daar niet, maar in de vorige eeuw is er te Salida, ten Zuiden van Padang, digt bij de kust, eene mijn-exploitatie met Duitsche bergwerkers beproefd, die echter mislukt is door dat het werkvolk voor het klimaat bezweken is. — Op Celebes wordt het goud voornamelijk in het noordelijk gedeelte, in de landschappen van de noordkust en in de afdeeling Gorontalo, gevonden en op geheel dezelfde wijs als elders door de inlanders geëxploiteerd. Op andere eilanden dan de drie genoemde levert de goudontginning nog niet veel op.

§ 60. Diamanten vindt men tot nog toe alleen op Borneo, en wel voornamelijk in Landak en aan de uiterste Zuidoostkust, te weten de omstreken van Martapoera, Koesan enz. De wijze waarop ze verkregen worden komt wederom geheel overeen met die, welke bij het goud zoeken gevolgd wordt. Putten worden geboord, de aarde daaruit naast waterleidingen opgehoopt en dan zoo lang gewasschen tot alleen de diamanten overblijven. In Bandjermasin en Koesan is het de gewoonte, dat de diamantgravers de kleinere steenen, die minder dan twee karaat wegen, voor zich zelven mogen behouden, maar daarentegen de grootere voor *f* 20 het karaat aan den eigenaar van het district, waar ze gevonden worden, moeten afstaan.

Steenkolen in den eigenlijken zin leveren de Oost-Indische eilanden tot nog toe niet op. De beste kolen, die men er vindt, zoo als bijvoorbeeld in het Zuid-Oosten van Borneo, zijn nog maar bruinkolen, al komen zij overigens den Engelschen in brandbaarheid tamelijk nabij. Zulke bruinkolen,

ofschoon van zeer verschillend gehalte en dikwijls zeer veel minder waard dan die van de Oostkust van Borneo, komen op de meeste eilanden van den Archipel voor, doch het gebruik dat er van gemaakt wordt dagteekent eerst van de jongste tijden, daar de inlanders er geen werk van maken.

Dierenrijk.

§ 61. In het barre Noorden bestaat er eene naauwe betrekking tusschen den mensch en de dieren, die met hem zijne woonplaatsen deelen. Daar treedt het plantenrijk in belangrijkheid voor het dierenrijk terug. In gelijke mate verliest het dierenrijk van zijne beteekenis voor de bewoners der tropische gewesten van Oost-Indië. Vellen om zijne woningen of zijn naakte ligchaam mede te dekken, behoeft hij niet, en voedende gewassen vindt hij in overvloed in de natuur, die hem omringt. Maar ofschoon de inlanders over 't algemeen kunnen gezegd worden van plantaardig voedsel te leven, daar is eene uitzondering op. In de vischvangst vinden talrijke bewoners van den Archipel hun bestaan, en terwijl onder de hoogere diersoorten slechts enkele, òf bij zeldzame gelegenheden, òf bij gebrek aan beter — en in dit geval schuwt men zelfs naar onze meening walgelijke spijzen niet — tot voedsel dienen, wordt tot dat einde van visch en van weekdieren een veelvuldig gebruik gemaakt. Hiernaast staan andere belangen, voornamelijk handel en zucht naar opschik, die aan enkele producten van het dierenrijk waarde geven; maar gelijk deze van betrekkelijk gering gewigt zijn, zoo bepaalt zich ook een derde punt van aanraking tusschen den mensch en het dierenrijk, dat namelijk, hetwelk hem op zelfbehoud doet bedacht zijn, tot zeer weinige diersoorten.

Gelijk de planten zoo hebben ook de dieren in de physiognomie der natuur hunne plaats. Ook zij zijn onmisbaar tot stoffering van het tooneel, dat de plantenwereld

aanbiedt. Het ontbreekt niet aan beschrijvingen, die ons in dit opzigt geheel te midden der natuur verplaatsen. Het leven der tijgers in de wildernissen, het eijerleggen der schilpadden aan het vlakke zeestrand, het sluipen van de moesang door de koffijtuinen, het optrekken van groote kudden herten, die zich aan eene naburige beek gaan laven, het heen en wedervliegen der klipzwaluwen in de rotsholen aan de steile kusten, een troep olifanten, die eene plantaadje verwoest, het nachtelijke leven der dieren in de vlakte of op het gebergte, een kring spelende argus-fazanten, — dat geeft leven en stoffering aan een landschap. Om de physiognomie van een landschap volkomen te schetsen is het noodig er zulke beschrijvingen bij te voegen.

§ 62. Welke soorten van dieren in den Archipel gevonden worden zal het volgende leeren. — Wat in de eerste plaats de Zoogdieren betreft; Apen vindt men het meest in het Westen van den Archipel, te weten de vier Groote Soenda-eilanden en Timor. In de Molukken alleen op Batjan. De merkwaardigste soorten van apen zijn de Mawas of Orang-oetan in de boschrijke vlakten van Borneo en Sumatra; de Langarmige apen, waartoe de Siamang van Sumatra behoort, die door zijn sterk gebrul welbekend is, en de Wau-wau, die in talrijke troepen in het geboomte op de bergen leeft; de Slankapen, apen met lange staarten, zoo als de schuwe, eenzaam levende Soerili en de zwarte, in kleine troepjes vereenigde Loetoeng van Java, en de langneuzige aap van Borneo, en eindelijk de verst verbreide soort van allen, de Meerkatten (*?cercopithecus? kĕra*, *monjĕt*), met welke overeenkomst heeft de Baroek of Lampong-aap (*inuus nemestrinus*), dien men in Bengkoelen afrigt om kokosnoten te plukken. Op Celebes eindelijk heeft men een paar soorten van apen, die aan de Bavianen verwant zijn.

Tot de meest verbreide dieren in den Archipel behooren de Vledermuizen, waarvan de grootste soort, die bijna vijf

voet vlugt heeft, de «vliegende hond» of Kalong, op Java wel bekend is. Een ander geslacht van dieren, dat ligt daarmede verward kan worden, de «vliegende kat», komt bijna uitsluitend in Oost-Indië en wel op de groote Soenda-eilanden voor.

§ 65. Even als het apengeslacht behoort ook dat der Katten in de warme luchtstreek t'huis, terwijl in den Archipel beider verbreiding genoegzaam gelijken tred schijnt te houden. Op Java en Sumatra woont de Tijger. Hij onderscheidt zich van de tijgers van het vaste land van Azië door korter haar en fraaije donkere kleuren. — Van de gevlekte kattensoorten heeten de grootere Luipaarden. Zij klimmen in de boomen, hetgeen de tijgers niet doen, maar vallen de menschen minder aan dan deze. De Javaansche en Sumatraansche soort, die men gewoonlijk Panter noemt, heeft een langeren staart dan de andere, en een blaauwachtigen gloed op de huid, die bij sommige individu's zoo donker is, dat de vlekken zeer onduidelijk worden en slechts in de zon zigtbaar zijn; deze noemt men «zwarte tijgers». Het luipaard van Borneo heeft een korteren staart en buitengewoon groote, langwerpige vlekken. De kleine gevlekte kattensoorten, Tijgerkatten, die men op alle Soenda-eilanden vindt, zijn niet grooter dan onze huiskatten.

Verder heeft men in Oost-Indië enkele soorten van Civetkatten, als den Linsang, die zich door zijne buitengewoon slanke gestalte van de overige soorten onderscheidt en dien de Javanen, waarschijnlijk om de kleur van zijne huid, ook wel *Matjan*, tijger, noemen; den Moesang, eene soort van marter, dien men veel in koffijplantaadjes vindt, en Ichneumons of Mungo's; — een paar soorten van wilde Honden; — Otters, Wezels, Dassen, van welke laatste eene soort, de Javaansche Stinkdas (*sĕgoeng*), zulk een stank om zich heen verspreidt, dat men hem in den wind bijna drie kwartier ver kan gewaar worden; — en den

Maleischen Beer (*broeang*), die een witten vlek op de borst en zeer kort haar heeft; hij leeft voornamelijk van kokosnoten. Ook onder de insecten-vretende roofdieren zijn er eenige aan Oost-Indië bijzonder eigen soorten, waarvan de Toepei's, om hunne overeenkomst met de eekhoorntjes aldus door de Maleijers genoemd, mogen vermeld worden.

§ 64. De Knaagdieren zijn in Indië zeer menigvuldig; daaronder vele soorten van Eekhorens, ook Vliegende-eekhorens, en Stekelvarkens. Daarentegen zijn de Tandeloozen slechts door het Javaansche Schubdier vertegenwoordigd.

Herten vindt men wederom in een aantal soorten door den ganschen Archipel heen. Alleen in de Zuidelijke Molukken ontbreken zij. Onder die soorten verdient om zijne geringe grootte de Kidang of Mintjak opmerking. Een zeer klein muskusdier (herten zonder gewei) is de Kantjil of Pĕlandoek, ook wel «dwerghert» genoemd. Er zijn in Oost-Indië een paar soorten van Antilopen bekend, de Kambing-oetan of wilde geit, op Sumatra, en de Anoeang of Sapi-oetan, wilde koe, op Celebes. Schapen en Geiten zijn in Indië niet inheemsch, evenmin als de Buffel (Karbau) en het tamme Rundvee, dat gewoonlijk van Indisch, zelden van Europeesch ras is. Van Ossen bestaat er op de Soenda-eilanden, Groote en Kleine, eene wilde soort, de Banteng.

Evenzoo zijn de Paarden in Oost-Indië ingevoerd, hoewel zij daar in verschillende variëteiten uitnemend gedijen, waarvan de Makassaarsche, Bimanesche en andere rassen ten bewijze verstrekken.

De Varkens zijn op alle Oost-Indische eilanden van alle groote dieren doorgaans verreweg het menigvuldigst. Even als bij de herten vindt men ook daarvan een aantal verschillende soorten en bij de minder beschaafde stammen zijn zij de meest geliefkoosde huisdieren. Om de slagtanden verdient het Hertzwijn (*babi-roesa*) vermelding, dat op Boeroe, de Bangaai- en de Soela-eilanden en op Oostelijk en Noord-oostelijk Celebes leeft.

Tapirs, door witte ooren en wit bovenlijf van de gewone Amerikaansche onderscheiden, vindt men op Sumatra en Borneo. — Op dezelfde eilanden alsmede op Java wordt ook de Rhinoceros gevonden. De Sumatraansche verschilt van de beide andere, althans van de Javaansche, door dat hij twee horens heeft, minder ruw van huid en ook minder groot en sterk is. — Alleen op Sumatra komen Olifanten voor; vroeger vondt men ze ook in het Noord-oosten van Borneo, waar ze thans, om de schade die zij aanrigten, geheel zijn uitgeroeid.

Van Buideldieren, die bijzonder aan het vijfde wereld-deel eigen zijn en veel op Nieuw-Guinea gevonden worden, zijn er een paar soorten in de Molukken, waarvan eene, de Koesoe-koesoe of Koeskoes, op Amboina welbekend is. Eene kleine soort van Kangoeroe leeft op de Aroe-eilanden en wordt ook wel, even als het dwerghert, Pĕlandock genoemd.

Van de Walvischachtige dieren, waarvan er vele in de zeeën van den Archipel leven, zijn hier te noemen de Cachelot, die het sperma-ceti levert en onder andere in de zeeën rondom Boeroe zeer menigvuldig is, en de Doejoeng, eene soort van zeekoe, die hoogstwaarschijnlijk tot de verhalen der zeemeerminnen aanleiding gegeven heeft. Van de Cachelot-vangst schijnen tegenwoordig alleen de bewoners van het eiland Solor nog werk te maken.

§ 65. Het is algemeen bekend dat de Vogels der keerkringslanden vooral uitmunten in pracht van fraaije kleuren, minder in liefelijkheid van stem. Eene menigte Europesche vogels vindt men evenwel, met slechts geringe afwijkingen van uiterlijk, in Indië terug. Vooral van die andere noemen wij de volgende op:

Van de zwemvogels: allerlei Eenden, waaronder de Javaansche Mĕliwi wel het meest algemeen bekend zal zijn. In gezouten eendeneijeren bestaat er op verschillende plaatsen een belangrijke handel. Voorts Pelikanen en Plotussen,

om hun langen hals, die, wanneer zij zwemmen, dikwijls alleen boven het water uitsteekt, «slanghalsvogels» genoemd, en Fregatvogels. — Van de Moerasvogels: vreemdsoortige Ooijevaars.

Van de Struisachtige vogels, den Kasuaris, een uitsluitend Oost-Indischen en Nieuw-Hollandschen vogel. De Oost-Indische kasuaris, die de eilanden Ceram, Boeroe, Aroe en Nieuw-Guinea bewoont, is intusschen in het oogloopend van den Nieuw-Hollandschen onderscheiden door een hoornachtigen knobbel op den naakten, fraai blaauwen kop en de zwarte kleur: beiden vervangen zij de struisvogels in dit gedeelte der aarde.

Onder de Hoenderachtige vogels, die in Oost-Indië zeer overvloedig zijn, komen hier in aanmerking de Ajam-alas of wilde haan; de Javaansche Paauw (die eene andere soort is dan onze Europesche), de trouwe gezel van den tijger, daar hij aast op de wormen in de bloedige overblijfselen der spijzen, waarmede dat dier zich voedt, en zijn plaatsvervanger op Sumatra en Borneo, de Argusfazant. Tot de vogels van deze orde behoort ook de minder bekende, maar niet minder merkwaardige Maléo, die op Celebes en in de Molukken woont en zijne eijeren, even als de schildpadden, aan de stralen der zon ter uitbroeijing overlaat.

Soorten van Duiven heeft men in Oost-Indië insgelijks in groote menigte; op Nieuw-Guinea ook de bekende Kroonduif.

Van de Klimvogels zijn de Oost-Indische Papegaaijen overbekend, waartoe de Kakatoea's en de roode Loeri's der Molukken behooren, die nergens elders gevonden worden.

De uitgebreide orde der Roest-vogels telt er ook in Oost-Indië vele merkwaardige. Wij noemen slechts de Neushoornvogels, Anggang der inlanders, de schoone IJsvogels en Pitta's — eene soort van lijster —, de beroemde Paradijsvogels van de Aroe-eilanden en Nieuw-Guinea, de

Wevervogeltjes, Rijstvogeltjes, Honigvogeltjes — die in Oost-Indië de kolibri's vertegenwoordigen — en eindelijk de Salanganen (ook Nestjes- of Klipzwaluwen).

Onder de Roofvogels komen geen bijzondere voor of 't moeten zulke zijn die door kleinte uitmunten, zoo als de Maleische Valk, die niet veel grooter is dan eene musch. Ook de Lang (*falco pondicerianus*) verdient hier vermeld te worden, omdat hij in het bijgeloof der inlanders eene voorname plaats bekleedt, daar zijne vlugt vooral hun dient om er allerlei voorteekens uit op te maken.

§ 66. Onder de Kruipende dieren van den Archipel komen voor een groot aantal van Slangen, waarvan er echter slechts weinige vergiftig zijn. Van deze laatste is de Oelar-tanah (*trigonocephalus rhodostoma*) van Java de gevaarlijkste. Zij is drie voet lang, bruingeel van kleur en heeft groote bruine ruitvlekken. Zij vestigt hare woonplaats soms in tuinen, maar verbergt zich gewoonlijk in het hooge gras of in de bamboesstruiken. Eene andere vergiftige slang is de Oelar-bĕlang (*bungarus sp.*), zwartachtig van kleur met gele ringen en tot zes voet lang. — De slangen laten zich over dag weinig zien. Men kan ze dan gewoonlijk slechts waarnemen langs de oevers der rivieren, waar ze op de takken der boomen ineengerold rusten. Zulke Boomslangen zijn buitengewoon slank en zien er dikwijls uit als met mos begroeide takken, of zij zijn groen gelijk de bladeren, zoo als de Oelar-bangka (*dryophis sp.*). De grootste slang van Oost-Indië is de Oelar-sawah (*python bivittatus*), die met de boa's veel overeenkomst heeft en van twintig tot vier en twintig voet lengte bereikt.

In alle rivieren van Indië vindt men Krokodillen, die in Oost-Indië eene eigene soort vormen, niet te verwarren met de Alligators of Kaaimans, zoo als men gewoonlijk de Surinaamsche krokodillen noemt. Behalve de krokodillen verdienen van de Hagedissen ook nog vermelding de Leguanen, die in grootte op hen volgen, en eindelijk de Draken

of vliegende hagedissen, en vooral de nuttige Gecko's (Mal. *tokek*).

In de zeeën vindt men de Karet-schildpadden, *pěnjoe*, dat zijn die, welke het schildpad (*karet*) voor den handel leveren, en nog eene andere soort, de Katoeng, die alleen gegeten wordt, maar in grootte alle overige soorten van schildpadden overtreft, daar zij eene lengte van zes tot acht voet bereikt. De zoetwater-schildpadden heeten in 't algemeen Koera-koera.

§ 67. De klasse der Visschen, die, in de diepte der wateren verborgen, aan de opmerkzaamheid ontsnapt, ofschoon ook zij menig landschap op den bodem der zee met hare kleuren versiert, nog schitterender misschien dan die der vogelen van de landschappen der aarde — getuige bijvoorbeeld dat geheimzinnige leven dier prachtige visschen in de even prachtige koralen-tuinen, die het oog soms op den bodem van eene spiegelheldere zee kan waarnemen. De visschen zijn in Oost-Indië, gelijk wij reeds opmerkten, van alle dieren het belangrijkst voor den mensch, in zoo ver zij hem een ruim middel van bestaan opleveren. Zeeën en binnenlandsche wateren zijn voor een groot deel der bewoners, wat de vruchtbare akkers zijn voor hunne landbouwende natuurgenooten. En de middelen om zich dat voedsel te verschaffen hebben zij in allerlei vormen voorhanden. Behalve hunne hengels en verschillende soorten van netten, uit inlandsche touwen gevlochten, zijn hieronder misschien het meest opmerkelijk, zeker niet het minst doelmatig, de zoogenaamde sero's, staketsels van bamboes, die zóó gesteld worden, dat de visch er zich, als in fuiken, in verwart.

Vele visschen, die de Europesche tafel versmaadt, vinden bij den inlander steeds gereeden aftrek. Voor de Europeanen behooren wel de Ikan-goerami (*ophronemus*) en de Ikan-kakap (*lates nobilis* enz.), de eene een zoetwater-, de andere een zeevisch, onder de voor ons vreemde soorten

tot de meest gezochte. Sommige visschen zijn het voorwerp eener opzettelijke visscherij, zoo als bijvoorbeeld de Ikan-troeboek, eene soort van elft, aan de oostkust van Sumatra, die om zijne kuit zoo gezocht is, de Tjakalang, eene soort van tonijn, in de baai van Amboina, de Sakko, eene soort van geep, op Ternate, enz.

§ 68. Van de Weekdieren verdienen de menigte fraaije hoorns en schelpen, die men in alle zeeën, maar vooral in die der Molukken aantreft, vermelding. Ook deze dienen den inlander veelal tot spijze. Bij name noemen wij hier alleen de Reuzenschelp, de Nautilus, en die om hare waarde het eerst had moeten genoemd zijn, de Paarloester. Deze laatste wordt in Oost-Indië bij vele eilanden, zoo als hier en daar aan de kusten van Java, Ternate en Timor, gevonden, doch alleen bij de Aroe-eilanden en aan de stranden van Noord-oostelijk Borneo, dat echter buiten onze bezittingen ligt, wordt van de paarlvisscherij geregeld werk gemaakt.

Onder de lagere diersoorten eindelijk mogen de Bijen, de Witte-mieren (*termes sp.*), de zonderlinge Wandelendebladen (*phyllium*) en Wandelende-takken (*phasma*), de lastige Springbloedzuigers en de door de Chinezen zoo gezochte Tripang, die het voorwerp van een uitgebreiden handel uitmaakt, als voorbeelden worden genoemd van wat men ook van deze in Oost-Indië aantreft.

STAATKUNDIG GEDEELTE.

I. Bevolking.

§ 69. De eenige gezaghebbende bron voor den bevolkingstaat der Nederlandsche bezittingen is het Verslag van het beheer en den staat der Oost-Indische bezittingen, dat elk jaar door de Regering aan 's Lands Vertegenwoordiging wordt ingediend. De staten, die daarin voorkomen, zijn zamengesteld naar opgaven van de hoofden van gewestelijk bestuur of, waar zulke ontbreken, volgens bloote gissing. Behoorlijke volkstellingen kunnen zelfs op Java uit gebrek aan voldoende middelen nog geen plaats hebben. Een onbepaald vertrouwen kan men dus aan die opgaven niet schenken. Zelfs de waarschijnlijkheid van overdrijving ten voordeele of ten nadeele van het eindcijfer is niet uit te maken, ofschoon men misschien geneigd zal zijn eerder het laatste aan te nemen.

§ 70. Uit het jongste dier Verslagen, dat over 1859, leeren wij, dat de gezamenlijke bevolking onzer bezittingen op het einde van dat jaar geschat werd op 17½ millioen zielen, waarvan op Java ruim 12, op de Buitenbezittingen ruim 5 millioen moeten gebragt worden. Die totalen zijn in vijf rubrieken verdeeld, t. w. Europeanen, Chinezen, Arabieren, andere vreemde Oosterlingen en inlanders, van welke op Java achtereenvolgens kwamen: 20776, 145162,

3476, 24864, 12127817; en op de Buitenbezittingen: 6334, 71176, 2777, 12370, 5145741; dat is te zamen 27330 Europeanen (ruim 23000 daarvan zijn in Indië geboren. — Het leger en de soldatenkinderen zijn onder de opgegeven getallen niet begrepen), 216338 Chinezen, 8233 Arabieren, 37454 vreemde Oosterlingen en eindelijk 17271585 inlanders, waaruit blijkt, dat de niet-inlanders slechts iets meer dan 1½ °/₀ uitmaken, namelijk op Java 1.39 en in onze gezamenlijke bezittingen 1.643. De Europeanen staan aldaar tot de geheele bevolking in de verhouding van 0.16 : 100, de Chinezen van 1.223, de Arabieren van 0.043, de andere Oosterlingen van 0.21 eene verhouding, die op Java weinig verandering ondergaat. Globaal derhalve ⅙ °/₀ Europeanen, 1¼ °/₀ Chinezen en nog ¼ °/₀ andere vreemden.

Het spreekt van zelf, dat, waar de vreemdelingen zulk een gering bestanddeel der bevolking uitmaken, zij bij de algemeene beschrijving verder niet in aanmerking kunnen komen. Wij bepalen ons derhalve ten hunnen opzigte tot slechts enkele opgaven.

§ 71. De Chinezen zijn buiten Java het meest op de Westkust van Borneo, Riouw en Bangka gevestigd. Op de eerstgenoemde kust waren er in 1859 bijna 24000, op ieder der beide laatstgenoemde eilanden ruim 16000. Zij zijn verder door den geheelen Archipel verspreid: 't meest te Makassar en op Sumatra. Zij worden bestuurd door hun eigen opperhoofden met den titel van majoor, kapitein, luitenant of wijkmeester (koempi). Majoors vindt men tegenwoordig alleen te Batavia en te Pontianak. Kapitein is de gewone titel der Chinesche hoofden op de hoofdplaatsen der residentiën.

De Chinezen zijn reeds lang vóór de Europeanen in den Indischen Archipel gevestigd geweest, ofschoon hunne meer uitgebreide koloniën, zoo als bijvoorbeeld die op Borneo's Westkust, eerst van later tijden dagteekenen. Nog jaarlijks komen ze uit China in den Archipel aan. Deze worden

door den naam *Sin-ké*, d. i. nieuw-gast, welk woord ook tot *Kee* wordt verkort, dat echter dikwijls als schimpnaam gebezigd wordt, van de *pĕranakan*, d. i. de in den Archipel geborene, onderscheiden. Daar er echter geen vrouwen uit China mogen overkomen, staat deze laatste benaming gelijk met Bastaard-Chinezen.

Op Borneo en Bangka houden de Chinezen zich voornamelijk met de mijnexploitatie en op Riouw met de gambiren pepercultuur, elders met den handel bezig. De godsdienst, die zij belijden, is die van Fo, dat is Boedha. Een toenemend, ofschoon nog gering aantal op Bangka belijdt de Roomsch-Katholieke godsdienst. De verschillende gebruiken, die zoowel tot hunne godsvereering als tot het huisselijk leven behooren, onder welke laatste zich het huwelijk en de begrafenis door vele zonderlinge plegtigheden onderscheiden, zijn even als hunne feesten en volksvermakelijkheden herhaalde malen beschreven. — Van belang voor de kennis der Chinezen in den Archipel zijn hunne geheime genootschappen, die uit een politiek oogpunt zeer de aandacht verdienen. «Was het aan de vereeniging vergund geweest te bestaan,» zoo zeide de bekende James Brooke, waar hij meêdeelt hoe hij te Serawak aan zulk een genootschap, een «loerenden draak», «nog vóór de geboorte den kop verpletterde», — «dan zou het met het regt in het land gedaan geweest zijn. Het zou het bestuur omverwerpen, de bronnen der zedelijkheid bederven en de maatschappij op hare grondslagen doen waggelen.»

§ 72. De Arabieren, hoe gering ook in aantal, zijn bij den inlander hoven ieder anderen vreemdeling gezien. Ze hebben zich vooral bij de Vorsten weten in te dringen, en het magtigste rijk op de Westkust van Borneo is door een Arabischen gelukzoeker gegrondvest. In de Buitenbezittingen is dan ook daar hun aantal verreweg aanzienlijker dan elders. Slechts te Palembang is het nog grooter. Op Java vindt men de meesten te Soerabaja en op Madura.

§ 73. De vreemde Oosterlingen, waartoe ook de Arabieren behooren, bestaan behalve dezen uit vreemdelingen van het vaste land der beide groote Indische Schiereilanden, althans van Voor-Indië. Op Java worden ze, met uitzondering van de Bengalezen, Mooren geheeten, een naam dien de Portugezen en Spanjaarden invoerden, welke alle Mohammedanen in Indië Moros noemen. Een andere zeer gebruikelijke naam is Klingalees, Orang-kling, een woord dat met Kalinga, den ouden naam van de kust van Koromandel in verband staat en waarmede men de Mohammedaansche bewoners van de kust van Koromandel of Malabar beteekent, zoo als men de Mohammedaansche bewoners van die kust Tjèti noemt [25]. De naam Kodja komt voor als die van een klein-handelaarsgild op Java, maar zal wel oorspronkelijk van de kooplieden van de kust van Guzerate [26] gebruikt zijn, in welke streken dat woord als titel van aanzienlijke kooplieden en andere lieden van distinctie geldt, ofschoon het tegenwoordig in het Javaansch van geheel gelijke beteekenis is met Moorsch. Behalve op Java, en wel voornamelijk op Madura en te Soerabaja, vindt men de meeste Orang-Kling op Bangka, in de Lampongs en op de Westkust van Sumatra.

§ 74. De inlandsche bevolking van den Oost-Indischen Archipel behoort, op geringe uitzonderingen na in de Philippinen en het verre Oosten, tot een en denzelfden stam, dien men tot heden den Maleisch-Polynezischen pleegt te noemen en waarvan zij de hoofdrepresentante is. Die stam of dat ras is namelijk ook over een gedeelte van Polynezië en voorts ook over het schiereiland van Malakka uitgebreid en zelfs op Madagaskar leeft zij in Hovas, den regeerenden stam op dat eiland. De verwantschap van den Maleisch-Polynezischen stam met sommige volken van Zuid-Oostelijk Azië of zelfs zijn oorsprong van daar, behoort tot de onopgeloste vragen der Maleische ethnologie. Evenzoo is zijne verdeeling tot dusver slechts op het verschil in

woonplaats van de volken, die hem zamenstellen, gebouwd, daar physiologie en taalkunde nog niet het licht verspreiden, dat men ook hier eenmaal van haar verwachten mag.

§ 75. Doch ofschoon de inlanders van den Archipel, wat hunne stamverwantschap betreft, als een geheel te beschouwen zijn, zijn zij toch zeker in vele opzigten, en daaronder niet het minst in beschaving, zeer verschillend; ja, dit verschil is zoo groot, dat men ook zonder het uitdrukkelijk getuigenis der geschiedenis waarschijnlijk wel tot het vermoeden zou gekomen zijn, dat hiertoe een vreemde invloed medegewerkt had. En waar nu de geschiedenis van een eeuwenlang verkeer tusschen de Hindoes en de bewoners van den Indischen Archipel, inzonderheid de Javanen, gewag maakt, kan de vraag niet vreemd zijn, al zou zij ook later blijken ontkennend te moeten beantwoord worden, of zich beide rassen soms ook vermengd hebben en men dus in een groot deel van den Maleischen stam het ras tegenwoordig niet meer zuiver heeft.

§ 76. Hoezeer het slechts als eene proef mag beschouwd worden, die in zeer vele opzigten zeer zeker nog verbetering noodig heeft, zoo kunnen wij ons niet ontslaan van het ontwerpen eener schets van den toestand waarin de Hindoes de bevolking van den Archipel zullen gevonden hebben. Zulk eene voorstelling is onmisbaar om deze grondig te leeren kennen en hunne ontwikkeling uit de geschiedenis te begrijpen.

Wij laten de algemeene kenmerken van het Maleische ras voorafgaan, zoo als andere die beschrijven: «Schedel meest korthoofdig, zelden langhoofdig. Voorhoofd niet hoog, eenigzins achteruitwijkend. Wangbeenderen uitstekend, jukboog gewelfd. Aangezigt ovaal, maar in de bovenwangstreek breed. Oogleden niet zoo wijd gespleten als bij de Europeërs, niet zoo naauw als bij de Aziaten. Neus van boven plat, soms regt of gebogen, doch altijd

met breede neusvleugels en wijde neusgaten. Kaken schuintandig, doch in verschillenden graad, waarom ook de gelaatshoek zeer verschilt. Mond groot met dikke lippen, bij den eenen stam meer, bij den anderen minder, bij enkele de bovenlip opgekruld[27]. Huidkleur geel, — veelal rood- of bruingeel — mahonykleurig, tot chocoladebruin. Oogen bruin of zwart. Hoofdhaar zwart, lang en sluik. Statuur bij zeer vele stammen klein, bij andere middeldelmatig»[28]. Ik weet niet of er niet bij had behooren gevoegd te zijn, dat men ook de schraalheid van de onderste ledematen, van de beenen, als kenmerkende type van den Maleischen stam heeft te beschouwen. Als zeker de best bekende en het meest belang inboezemende moge hiernaast de beschrijving van de type der bewoners van Java, Javanen, Soendanezen en Madurezen, hare plaats vinden[29]. «De Javaan heeft meer van den Maleijer dan de Soendanees. Zijn hoog en breed voorhoofd buigt zich met zachte rondingen naar de kruin en de slapen om. De grens van zijn hoofdhaar is hoog boven de wenkbraauwen. Zijn afgerond achterhoofd puilt aanmerkelijk verder uit achter eene lijn, getrokken van het uitwendig gehoorgat naar de kruin, dan bij den Soendanees. Zijn schedel is in het algemeen ruimer. Zijn voorhoofd puilt weinig boven de oogen uit en heeft gebogene wenkbraauwen. De oogen puilen daardoor meer naar buiten dan bij den Soendanees, doch in het algemeen minder dan bij den Maleijer. Zijne oogspleet is horizontaal en ruim, terwijl zij bij den Soendanees eenigzins schuins staat. Zijne jukbogen wijken in het algemeen niet af van die der Soendanezen, doch zijn mondspleet is grooter en zijne lippen steken meer uit. Zijne huidkleur verschilt in de schakeringen tusschen bruin en bruingeel.» «In een anthropologisch opzigt verschillen de Madurezen van de Javanen en Maleijers, zoo zegt dezelfde schrijver elders. Zij doen zich kennen door eene eigenaardigheid, die ik slechts, hoezeer in eene mindere mate, bij

de Boeginezen terugvind. Deze eigenaardigheid bestaat in een hoog, breed, kort, plat achterhoofd, dat slechts weinig uitpuilt achter eene lijn, welke men zich denkt tusschen het uitwendig gehoorgat en de kruin. Dit karakter valt bij de Madurezen zoodanig in het oog, dat men hen bij den eersten opslag van andere Indische natiën kan onderkennen. Overigens hebben de Madurezen veel van de Maleijers; een breed, aan de slapen afgerond en naar achteren gebogen voorhoofd, met de grenslijn van het haar hoog boven de wenkbraauwen; zeer uitpuilende jukbogen, wijd gespletene oogleden enz. Van de Boeginezen verschillen de Madurezen wezenlijk, doordien het achterhoofd bij de Boeginezen wel hoog en plat, doch veel minder breed is. Voorts is bij de Boeginezen het voorhoofdbeen verticaler, smal, niet zoo afgerond aan de hoeken, en in het algemeen de schedel hoog, doch smal. De gestalte der Madurezen is klein en in het algemeen niet grooter dan die der Javanen.»

§ 77. Stellen wij ons nu verder een algemeen beeld voor oogen van den voormaligen staat van den inlander, zonder die verschillende schakeringen van beschaving, welke de oneindig hoogere geestontwikkeling der Hindoes daarin gebragt heeft, dan moet die, in ruwe trekken, aldus geweest zijn:

De kleeding is voor de mannen een lange smalle lap van boomschors, met het eene einde eerst als een gordel om het middel gewonden en dan tusschen de beenen doorgeslagen, zoodat het andere einde op den rug onder dien gordel doorgestoken als eene slip afhangt. Met een dergelijken lap bedekken zij, tegen het weder, het bovenlijf. In den strijd gebruiken zij ook wel dierenvellen tot bedekking van het ligchaam. De vrouwen dragen een kort rokje, dat van het middel tot de knieën reikt en dat zij van bladeren vervaardigen. Het naakte ligchaam versieren ze met allerlei opschik, tanden, schelpen, vederen en al wat daartoe geschikt is, zelfs grashalmen, bladeren en rot-

ting. Hoofd, hals, beenen, armen en vingers worden daarmede opgetooid en de vrouwen dragen hoepels van rotting om haar middel. De huid beprikken ze met allerlei figuren, daarmede oorspronkelijk misschien het bonte vel van het verscheurend gedierte hunner bosschen trachtende na te bootsen. — Hun voedsel bestaat uit wortels, bladeren en vruchten van velerlei gewassen, waarvan zij welligt reeds enkele in de nabijheid hunner huizen aankweeken. Doch daarnevens verschaft het woud hun dierlijk voedsel en voorzien de rivieren en wateren hen van visschen. — Hunne huizen hebben ze, ten einde ze minder genaakbaar te maken, op hooge palen gebouwd en zij zijn soms zoo groot, dat een geheele familiestam daarin bij elkander woont, hetgeen de onderlinge verdediging gemakkelijk maakt. — Iedere volksstam is namelijk in een aantal zulke familiestammen verdeeld, ieder onder het onafhankelijk bestuur van den stamvader. Wanneer een jongeling zich eene vrouw wil zoeken, moet hij daartoe bij eene andere familie gaan. — In het dagelijksch leven heeft weinig andere afwisseling plaats, dan die het jagen en visschen en de kleine verschillen aanbrengen, die zij op den duur met hunne buren hebben te vereffenen; want zij zijn zich zelven de naasten en tevreden, wanneer zij in rust genieten kunnen wat zij hebben verworven, maar onverzoenlijk, zoo hun door anderen beletsels in den weg gelegd worden. Gelijk zij reeds met het oog op hunne vijanden zich het uiterlijk van de wilde dieren hunner bosschen hebben trachten te geven, zoo stellen ze zich deze ook in de behandeling dier vijanden ten voorbeeld, en instinctmatig rekenen zij het overeenkomstig de natuur, dat zij die verscheuren en verteeren, of althans de hoofden der verslagenen medevoeren en de eetbare deelen er van verslinden in plaats van henzelven. — De natuur is voor hen bevolkt met een aantal magtige, onzigtbare wezens, die zij als de oorzaak beschouwen van al het leed, dat hun overkomt, en die zij zich derhalve te

vriend moeten houden, daar zij anders allerlei rampen te verwachten hebben. Of zij reeds hunne beschermgoden hadden, zou ik nog niet durven volhouden. Daarom trachten zij door geschenken, voornamelijk spijzen, hen voor zich te winnen, wanneer zij hunne hulp noodig hebben, en op allerhande wijzen hunnen wil uit te vorschen, wanneer zij het een of ander gaan beginnen, en zij laten zich door alle mogelijke beuzelingen van eenig voornemen terughouden, zoo zij daarin een bewijs meenen te zien dat de goden hunnen wenschen niet gunstig zijn. En overkomt hun het leed, in den vorm van ziekte, dan zoeken zij door tal van bezweringen de verbolgen goden weder tot bedaren te brengen. In epileptische toestanden zien zij een bijzonderen omgang met de godheid en dergelijke lijders zijn het vooral, die hun den wil der goden openbaren. — Bij het aangaan van een huwelijk hebben geenerlei plegtigheden plaats, maar bij het naderend afsterven zijn alle wigchelaars en bezweerders in de weer en van hetgeen men dan tot verzoening der goden ten beste geeft, doen de stamgenooten zich te goed. Is echter eenmaal het levenseinde daar, dan brengt men het lijk weg in de bosschen en bekommert er zich verder niet om.

§ 78. Het vermoeden ligt evenwel voor de hand, dat ook in die tijden reeds een verschil van beschaving bestaan heeft, daar, vooreerst, de eilanders op zeer ongelijke tijden de oorspronkelijke woonplaatsen van het Maleische ras kunnen verlaten hebben, en, ten anderen, het aannemen van den invloed van een vreemd, Australisch ras, moeijelijk te vermijden is. Zulk een verschil schijnt mij al aanstonds uit enkele zaken te blijken, die ik niet wel in de boven gegeven schets kan rijmen. Zoo schijnt, bijvoorbeeld, een grondverschil zich voor te doen in den huisbouw. Op verschillende eilanden ten Oosten van Sumatra en op Timor namelijk hebben de huizen, anders dan boven beschreven is, den suikerbrood- of bijenkorfvorm, een vorm, die van

een lageren trap van ontwikkeling schijnt te getuigen. Zeer enkele malen vindt men van een wonen in boomen gewag gemaakt, hetgeen evenwel eerder als een teruggang, als een abnormale, dan als de normale toestand te beschouwen is. — Evenzoo schijnt het besmeren des ligchaams met verven, waarvan men insgelijks sporen aantreft op de eerstgenoemde eilanden, iets ruwers dan het tatoeëren, waarvan boven sprake was, en op het Australisch menschenras te wijzen. Ook het aanbidden van de hemelligchamen, dat op het eiland Timor plaats heeft, zoude men hiertoe kunnen brengen. De verschillende manier van begraven behoort misschien ook reeds in dezen eersten tijd t'huis, zoodat men het bijzetten der lijken of althans het bewaren der beenderen in grotten of in gegraven kuilen onder de huizen als een vooruitgang in beschaving der zeden zou hebben aan te merken, die nog zonder den dadelijken invloed der Hindoes kan bereikt zijn [30].

§ 79. Doch verliezen wij ons niet op een veld van vermoedens, en laat het bovenstaande daarin zijne waarheid hebben, dat het ons doe zien hoe uitgebreid en nog onontgonnen het veld der Oost-Indische ethnographie is. Evenwel schijnt die voorstelling ons zóó reeds een belangrijk resultaat aan de hand te doen. Zoo wij al namelijk vreemde woonplaatsen als de oorspronkelijke van de Maleijers hebben aan te nemen, dan kunnen deze, wat de natuur betreft, niet zoo geheel verschillende van hunne tegenwoordige geweest zijn, daar de nieuwe natuur, die hen omringde, niet in strijd geweest is met de eigenaardigheden, die hen als een bijzonder ras kenmerken. Ze vonden eene gelijke omgeving terug als die zij verlaten hadden, en zouden, wanneer zij buiten aanraking met vreemden gebleven waren, nog heden ten dage op dezelfde wijs zijn blijven voortleven, gelijk vele stammen in den grond dit nog doen, als voor duizende jaren, te weten als heerschappijvoerders over de dieren des wouds en de visschen des

waters, maar nimmer als de beheersehers der aarde. De natuur, hoe rijk ook, onthield hun wat zij tot verdere ontwikkeling noodig hadden. Hunne bestemming was af te hangen van meer bevoorregte natuurgenooten, die zich hunner zouden willen aantrekken en zich van dezen te laten leiden, zonder verzet, ten goede of ten kwade.

§ 80. In de geschiedenis van de kolonisatie van den Indischen Archipel door de Hindoes is nog veel duisters. De juiste tijd wanneer de eerste kolonisten er zijn gekomen, de plaats van waar zij kwamen en die waar zij het eerst aanlandden, kunnen nog niet met de gewenschte zekerheid worden opgegeven. Ptolemaeus noemt reeds verscheidene eilanden van den Archipel. Bijgevolg waren de Hindoes reeds in de 2de eeuw met den Archipel bekend. Reeds in de 6de eeuw vóór het begin onzer jaartelling meent men te mogen stellen dat er van de kust van Kalinga (Koromandel) zeetogten oostwaarts ondernomen werden en op het drukke verkeer, dat er van daar naar Achter-Indië plaats had, in verband met de overleveringen der Javanen, grondt men de meening, dat de Hindoes uit die streken naar den Archipel gekomen zijn [31]. Dat eindelijk Java het eiland zou geweest zijn en zelfs meer bepaald de Zuidkust daarvan de plaats, waar zij het eerst zouden zijn aangeland, besluit men uit de Javaansche overleveringen alleen.

In de beide eerste gevolgtrekkingen kan men berusten. De laatste is aan twijfel onderhevig. Waarschijnlijk is het dat de Noordkust van Sumatra eerder door de Hindoes ontdekt is dan Java. Uit het Noorden zijn zij dan waarschijnlijk verder door de straat van Malaka zuidwaarts getrokken, en zoo moeten zij Java bereikt hebben.

Op Java hebben de Hindoes zich neêrgezet en er een rijk gesticht, dat zeer magtig geweest is en tot het laatst van de 15de eeuw bestaan heeft. De geschiedenis van dat rijk is echter zoo doorweven met mythen, dat het tot nog toe niet gelukt is, daarin een vasten grond te vinden om

verder op voort te bouwen. Wanneer men intusschen èn den voorraad volksverhalen èn de overgeblevene ruïnes en inscripties aanziet, die nog op hunne verklaring wachten, dan behoeft men niet te wanhopen aan de mogelijkheid van ook over dat duistere tijdperk mettertijd eenig meerder licht te zullen zien opgaan.

Of nu de Indische beschaving zich van dat Hindoe-Javaansche rijk over den Archipel verbreid heeft, of dat zij haren invloed in verschillende deelen van den Archipel regtstreeks heeft doen gevoelen, is nog niet uitgemaakt. Misschien heeft het een zoowel als het ander plaats gehad en hebben de Maleijers en Javanen voortgezet, wat de Hindoes reeds begonnen hadden. Eene blijvende vestiging echter schijnen de Hindoes alleen op de kusten van het Maleische schiereiland en nog meer op Java gehad te hebben. Daarna is in de binnenlanden van Midden-Sumatra en op de Zuidkust van Borneo de Hindoesche invloed het grootst geweest, maar de rijken van Mĕnangkabau op Sumatra en dat van Bandjar op dat andere eiland zijn beide van Hindoe-Javaanschen oorsprong. Verder bespeurt men den invloed van het Hindoeïsme tot in de Molukken, die waarschijnlijk reeds vroeg door handelaars van Java bezocht geweest zijn. Het minst misschien is hij op de eilanden ten Westen van Sumatra en in het Zuid-oosten van den Archipel, Timor enz. doorgedrongen.

§ 81. Het voortreffelijkste geschenk, dat de Hindoes aan de bewoners van den Archipel gebracht hebben, is de rijst en de kunst van die te cultiveren. Daarmede was een groote stap ter beschaving van de inlanders gedaan. Zulk eene cultuur toch kon niet op zich zelve staan: zij vereischte bewerking van ijzer voor de al was het ook nog zoo gebrekkige landbouw-werktuigen, het bezit van tam vee, als ploeg- of als trekvee, en een kunstigen aanleg der velden, om partij te trekken van het aanwezige water. Zoo leerden de inlanders van de Hindoes om hun voordeel te

doen met den delfstoffelijken rijkdom van hun land, vooral met het ijzer, in welks bewerking hunne meesters het reeds zoo ver hadden gebracht. Spoedig zal de exploitatie van andere mineralen gevolgd zijn en bij de voegzamer kleeding, die de inlanders aannamen, zullen ook weldra gouden versierselen niet meer ontbroken hebben. Maar wat in dit opzigt van meer belang was, het weven, ook dit leerden zij van hunne weldoeners en daarmede moest de kunst van katoen en garen spinnen en de aanbouw der daartoe noodige grondstoffen gepaard gaan. Tot de nuttige gewassen, die zij gingen aankweeken, behooren ook de verfplanten, waarvan zij echter in den wilden toestand, vóór de komst der Hindoes, reeds verscheidene moeten gekend hebben. Ook met vele andere voortbrengselen uit het plantenrijk zal dit wel het geval geweest zijn. Zoo kunnen hun bijv. de suiker en gegiste plantensappen reeds vroeger bekend geweest zijn, maar of zij daartegen bijv. de kamfer en de peper al kenden, is minder waarschijnlijk.

§ 82. Openden de Hindoes aan de arme eilandbewoners de oogen voor de schatten van hun grond en vergrootten zij die weldaad door mededeeling van hetgeen zij zelven bezaten, maar wat dezen ontbrak, eene tweede weldaad was het, dat zij hun leerden hoe door onderling vreedzaam verkeer die welvaart zich allerwege verspreiden moest. De inlanders waren vóór de komst der Hindoes zoo geheel de kinderen hunner bosschen en zoo geheel gebonden aan het plekje gronds, waar zij geboren werden, dat men zonder stellig bewijs van het tegendeel niet ligt zou kunnen aannemen dat scheepvaart hun destijds reeds bekend was. De Hindoes hebben een uitgebreiden zeehandel door den geheelen Archipel in het leven geroepen, terwijl zonder twijfel de landhandel insgelijks eerst ontstaan is, toen meerdere behoeften de voortbrengselen van eigen grond ongenoegzaam begonnen te doen zijn. De kustbewoners

van het Maleische schiereiland en van Java hebben het eerst het voorbeeld der Hindoes gevolgd en het is merkwaardig hoe in een eenvoudig spraakgebruik nog heden het bewijs is bewaard gebleven van een toestand, toen de oorspronkelijke bevolking des eilands zich nog meestal in de diepere binnenlanden hunner eilanden schuil hield. De rivieren namelijk worden gerekend aan hunne mondingen te beginnen, zoodat de zijtakken die zich aan de linker- en regteroevers met haar vereenigen, anders dan bij ons plaats heeft, regter- en linkerzijtakken geheeten worden, al naar dat zij aan de regter- of linkerhand der opvarenden gelegen zijn (§ 23).

Dat het gebruik van maten en gewigten geheel onder Hindoeschen invloed gestaan heeft, kan na het bovenstaande wel aan geen twijfel onderworpen zijn.

§ 83. Materiële welvaart door het opwekken van gevoel voor behoeften, dit was de groote hefboom, het levenwekkend beginsel, waardoor de Hindoes de inlanders tot een hoogeren trap van beschaving gebracht hebben. Deze is overal doorgedrongen, waar zij middellijk of onmiddellijk met de inlanders in aanraking geweest zijn. Over 't algemeen echter zal men hierbij wel meer aan het voorbeeld, dan aan eene opzettelijke mededeeling der Hindoes te denken hebben. De Hindoes hebben zich onder de inboorlingen nedergezet en hun maatschappelijk leven in den Archipel overgebracht. Op Java, waar dit in den vollen zin des woords plaats had, is de bevolking sterk gehindoeïseerd geweest. Elders had dit niet in zulk eene mate plaats. Maar zoo groot was de kracht van dat levenwekkend beginsel, dat de Hindoes aanbrachten, dat het zich door den geheelen Archipel verspreidde. En in het gevolg van de stoffelijke welvaart kwamen de godsdienst en haar invloed op het dagelijksch leven en een tal van gebruiken, die met deze in een meer of minder naauw verband stonden.

§ 84. De Hindoes zijn niet in den Archipel gekomen om er hunne godsdienst te brengen. Ze waren er even verdraagzaam als jegens de oorspronkelijke bewoners van hun eigen land. Zelfs op Java, waar zij er de magt toe zouden gehad hebben en zij hunne eeredienst ook inderdaad met haren ganschen omvang van tempels en plegtigheden hebben ingevoerd, gelijk nog tegenwoordig zoo vele ruïnes op dat eiland getuigen, zelfs dáár hebben zij den inboorlingen hunne goden gelaten en ze zelfs onder hun eigene opgenomen. Overal waar Hindoes of Hindoe-Javanen zich in grooten getale hebben gevestigd, is de godsvereering zeker zooveel mogelijk op den voet geschoeid geweest van die van het moederland; maar de inwoners, die hen slechts tijdelijk op hunne stranden zagen verschijnen of hunne godsvereering van elders hadden leeren kennen, namen uit eigen beweging van hen over wat over te nemen was. De goden, die de magtige vreemdelingen aanbaden, vonden spoedig eene plaats onder hunne eigene, ja, zij verkregen daaronder zelfs den voorrang, en met het geloof aan een voortbestaan, dat zij insgelijks overnamen, kregen de geesten der overledenen mede hun aandeel aan de godsdienstige vereering. De invloed van de meer ontwikkelde godsdienst der Hindoes bepaalde zich hierbij niet. Ook in het maatschappelijk en huiselijk leven bracht zij verandering te weeg. Godsoordeelen en wetten tegen onreinheid, het bekende *taboe* der Zuidzee-eilanden, het *pamali* in den Oost-Indischen Archipel, zijn vermoedelijk, althans de eersten, van Indischen oorsprong. De heiligheid, die zij aan sommige plaatsen en boomen toeschrijven, zullen deze wel reeds vóór de komst der Hindoes bezeten hebben. En het waren natuurlijk niet alleen gebruiken, die meer of minder met de godsdienst in verband stonden, die de inboorlingen van de Hindoes overnamen. De pajoeng en de kris zijn van hen afkomstig. Het betelkaauwen hebben ze van hen geleerd; welligt ook het doorboren der ooren, waarvan de

bovenmatige overdrijving bij vele stammen een eigenaardig kenmerk geworden is. Voorts allerlei dierengevechten en andere spelen.

Bij het huwelijk zijn het in den Archipel zeer algemeene koopen der bruid van hare ouders, of, bij onvermogen daartoe van de zijde des bruidegoms, eene langere of kortere dienstbaarheid van dezen in de woning zijns schoonvaders, even als de rol, die de betel en de rijst bij de trouwplegtigheden spelen, zeer waarschijnlijk van de Hindoes afkomstig, en zoo insgelijks de gewoonte, die men zelfs bij de Alfoeren in de Molukken vindt, dat de vrouw na het overlijden van haren man het eigendom wordt van diens broeder. Bij het overlijden kan ik bij de minder beschaafde stammen dien invloed slechts terug vinden in de wijziging, die het geloof aan een voortbestaan in zoover in de begrafenis gebracht heeft, dat ter begeleiding van den afgestorvene en tot zijn dienst in eene andere wereld menschen gedood en kostbaarheden op het graf vernield worden. — Slavernij kende men in den tijd der Hindoes nog niet in den zin, dien latere tijden daaraan hechten. Het werken ter aflossing van schulden, het zoogenaamde pandelingschap, grensde daaraan; maar erfelijke slavernij en de ruwe behandeling der onderhoorigen waren den Hindoes vreemd, even als die van de zwakkere sekse. Heerendiensten kan men zich als in den oorsprong reeds van vroegere dagteekening dan de komst der Hindoes voorstellen, voor zoover men dien naam zou willen geven aan diensten betoond in het algemeen belang, dat toen nog met familiebelang gelijk stond. Vrijstelling van bevoorrechte personen, zoo als bij de Hindoes, kunnen den inlander voor het eerst een begrip van vrijheid gegeven hebben als tegenovergesteld aan dwang. — En zoo ontmoet men in andere instellingen, zoo als in die van het bestuur des lands, van den Vorst met zijn plaatsvervanger en raden, tot aan dat der dorpen, van het landbezit, het leger, telkens, wat op oorspronkelijke Hindoesche

toestanden schijnt heen te wijzen, en bij dieper indringen in de gewoonten en instellingen der Oost-Indische volken, gepaard aan eene naauwkeurige studie van het vroegere Hindoesche volksleven, zal men daarvan zonder twijfel nog veel onverwachte voorbeelden vinden en veel onzekers tot zekerheid zien overgaan.

Hoe het zij, al mogt het later blijken, dat wij soms ten onregte aan Hindoeïsme toeschreven, wat daarin zijn oorsprong niet heeft, toch zal het veeleer bevestiging dan het tegendeel erlangen, dat alle meerdere beschaving in den Archipel geheel Hindoesch is, en het oordeel meer en meer gegrond blijken, dat zonder de Hindoes de Oost-Indische eilanders nog heden niet veel hooger zouden staan dan de inboorlingen van Australië.

§ 85. In de dertiende eeuw werd de godsdienst van Mohammed voor het eerst op de Noordkust van Sumatra en te Malaka gepredikt en twee eeuwen later was het Hindoesche rijk op Java voor de magt der Mohammedanen bezweken. De Vorsten van Malaka, van hunne mededingers verlost, verkregen hierdoor een gelijk overwigt in den Archipel, als deze weleer bezeten hadden, en onder hunne vanen kon de Islam zich snel uitbreiden. Hier en daar hield het Hindoeïsme zich evenwel nog eenigen tijd staande. Op Bali tot op heden. — In de plaats daarvan kwamen nu de Koran en de daarop gevestigde staats- en maatschappelijke instellingen. De Mohammedanen vermogten intusschen wel veel door hunnen ijver voor den Islam, maar toch niet alles. Onderdrukken konden zij, niet uitroeijen. Kon al de openlijke vereering van eenen Siva en Boeddha niet meer plaats hebben als voorheen, toch bleven de inlanders, die geen fanatieke bekeerlingen geworden waren, zooveel zij konden, even als onder de Hindoesche heerschappij, die het deels verdragen had, deels ook niet had kunnen verhinderen, hunne eigene goden eerbiedigen, de goden van hun ras, de goede en kwade geesten van de boomen en

stroomen, de spookgestalten, die zulk een invloed op hun leven uitoefenden, al zou voortaan ook Allah, de geduchte god hunner overheerschers, eene plaats naast of zelfs boven de goden innemen, die zij vroeger door de Hindoes hadden leeren kennen, en hunne openlijke hulde voor zich alleen verlangen. Hoe konden ze ook anders? En wat hen zeker van de Hindoesche godenleer het meest geboeid had, de mythen van goden en heroën, vereeuwigd in de gebrekkige nabootsingen der Hindoesche epopeën en drama's, hunne wajang-vertooningen, gaf hun een tegenwigt tegen de instellingen van den Islam, die ze zich moesten laten welgevallen; ja zooveel mogelijk maakten zij zich tot dat doel zelfs de legenden van den Islam ten nutte. Zoo ging het in het land, waar het Hindoeïsme de diepste wortels had geschoten en de Islam dit volkomen verving: zoo ging het elders, onder andere verhoudingen. De Javanen waren nimmer Hindoes; evenmin, waarschijnlijk veel minder zelfs, zijn zij heden Mohammedanen. Mohammedaansch is de openbare godsdienst en wat daarmede zamenhangt, Mohammedaansch is de maatschappij zoo men wil, in zoover die door den Koran beheerscht wordt; doch het is een Mohammedaansche Staat met een aantal Mohammedaansche priesters, maar met eene bevolking, die slechts Mohammedaansch is in sommige opzigten en in andere, daar zij eene sterke gehechtheid bezit aan oude gewoonten, gelijk dit ieder mensch, wel vooral doch niet uitsluitend bij mindere ontwikkeling, eigen is, — in andere nog Hindoesch, in andere wederom nog heidensch is gebleven. Met hart en verstand is zij geheel dit laatste alleen. Elders echter is de toestand eenigzins anders. In die rijkjes, waar het Hindoeïsme minder of in 't geheel geen wortel geschoten had, was er uit den aard der zaak minder reactie tegen de nieuwe godsdienst. Vele heidenen namen haar aan en wel vooral omdat zij daardoor zelven Maleijers werden, d. w. z. zich tegelijk met de omhelzing van den Islam dien naam

gaven en zoo doende voortaan tot de magthebbende partij behoorden. Maleijer en Mohammedaan zijn daardoor in vele streken woorden van eenerlei beteekenis geworden en het springt in 't oog tot welk eene verwarring in de ethnographie die gewoonte aanleiding moet geven, waar men somtijds allerlei verschillende volksstammen met den naam van Maleijer benoemd vindt. In zulke staten brengt derhalve het eigenbelang de inwoners vrijwillig tot het Mohammedanisme en worden de beletselen daartegen, zoo die er zijn, gemakkelijker overwonnen. Is men met den naam te vreden, dan is tegenwoordig verreweg het grootste gedeelte der inlandsche bevolking Mohammedaansch; de verhouding zal wel bij de 90 procent zijn.

§ 86. Even als de inboorlingen den invloed van de komst der Hindoes ondervonden hebben door de verbetering van hunnen toestand en de daarmede noodwendig zamenhangende vooruitgang in beschaving, al brachten de Hindoes in hun gevolg ook andere zaken mede, die een minder fraaijen tegenhanger daarbij leveren, — zoo heeft ook de invloed der Arabieren zich op den toestand der inboorlingen doen gevoelen. Doch hier is de schoone voorstelling omgekeerd. De Arabieren hebben zich weinig of niet ingelaten met hetgeen niet in dadelijk verband stond met hunne godsdienst, en zoo derhalve, van den eenen kant, hun invloed op de uiterlijke eeredienst en wat daarmede in verband staat, en dat is zeker veel, van groot gewigt is, van den anderen kant hebben zij in de toestanden die zij vonden, weinig verandering gebracht. En toch is hun voorbeeld niet zonder treurige gevolgen geweest. Naast de uitbreiding hunner godsdienst stond bij de Arabieren het eigenbelang, en waar zij, of liever de door hen bekeerde Maleijers, gelijk weldra geschiedde, de oppermagt in handen kregen, zoo als in een aantal streken het geval was, waar zich thans Mohammedaansche Maleijers neèrzett'en, daar stond de heidensche bevolking weldra aan

onderdrukking en afpersing bloot, en de menschenroof, die te land en ter zee begon gedreven te worden, werd allengs een volkomen stelsel van slavenhandel en zeeroof.

§ 87. Ofschoon nu echter de komst der Hindoes in vergelijking met die der Arabieren een zegen, en deze een ramp voor de Oost-Indische eilanders mag genoemd worden, zoo staan beiden toch in één opzigt volkomen gelijk, dat zij op den intellectuelen en morelen toestand geen anderen dan een middelijken invloed gehad hebben. Al werkte het voorbeeld der Hindoes in vele opzigten gunstig, dat der Arabieren hoogst ongunstig, zoo hebben toch ook de Hindoes wel waarschijnlijk niet onmiddellijk op de beschaving der inboorlingen trachten te werken, althans niet in den zin, waarin men dit tegenwoordig zou opvatten. Maar bij het lange verkeer tusschen beide rassen was dit ook niet noodig; immers zulk een beschavend onderwijs is niet anders dan eene kracht om de vruchten wat spoediger te doen rijpen, die door omgang toch gewonnen moesten worden. En wanneer wij nu zien hoe de bevolking der Oost-Indische eilanden, na zeker eeuwen lang in hunne bosschen voortgeleefd te hebben, de eene stam van den anderen slechts door meer of minder bedrevenheid in het zich verschaffen der dagelijksche levensbenoodigdheden onderscheiden, wederom eeuwen lang — minstens vijftien — onder den invloed van Hindoesche geestbeschaving gestaan heeft; maar dat de geest van het Hindoeïsme, in plaats van door zijne aanraking eene geestelijke ontwikkeling bij de inlanders in het leven te hebben geroepen, die zelfstandig rijpte, toch niet anders dan een geheel afhankelijk navolgen van een gegeven voorbeeld bij hen heeft kunnen opwekken, zóó zelfs, dat waar dit voorbeeld, gelijk in de literatuur, uit den aard der zaak tot meer zelfstandige navolging dwong, deze hoogst gebrekkig was, — moet men dan niet tot het besluit komen, dat het volk niets uit zich zelf geworden is, maar al wat het geworden is te

danken heeft aan anderen? Trouwens waar de aanleg tot zelfstandige ontwikkeling ontbreekt, kan hij niet van buiten aangebragt worden. De geschiedenis der Maleische beschaving geeft ons recht tot het vermoeden dat het Maleische ras dien aanleg, dien kiem van hoogere, van zelfstandige geestbeschaving ten eenenmale mist.

§ 88. En zonder zelfstandigheid geen eigen karakter. 't Karakter van de Oost-Indische eilandbewoners is geen ander dan dat van alle andere volken, die onder gelijke omstandigheden verkeeren, dan dat van die klassen der maatschappij ook in beschaafde landen, bij wie de zelfstandige ontwikkeling nog niet begonnen is. Ze zijn als kinderen, zorgeloos, onnadenkend, geheel afhankelijk van de buitenwereld en daardoor vatbaar voor goede, vatbaar voor kwade neigingen; een ras dat leiding noodig heeft en dat, zoo het niet zal achteruitgaan op den weg tot dien graad van ontwikkeling, waarvoor het zal blijken vatbaar te zijn, die leiding wel nimmer zal kunnen ontberen.

II. Java.

§ 89. Het eiland Java is begrepen tusschen 6° 7′ (St. Nikolaaspunt) en 8° 50′ (Zuidkaap) Z. B. en tusschen 102° 55′ en 112° 20′ O. L. Zijne grootste lengte, gerekend van Straat Soenda uit de Peperbaai tot Banjoewangi, over den Gĕdé, Slamat, Lawoe, Tengĕr enz., is ong. 140 g. m.; de grootste breedte, van K. Boegil tot de Zuidkust van Djogjôkarta, digt bij de grenzen van Soerakarta, langs eene lijn die loodregt op de vorige staat, is 26 g. m., de kleinste, van beoosten Prôbôlinggô tot de baai van Dampar, is $7\frac{1}{2}$ g. m. De vlakte-inhoud is 2315 vierk. g. m. De ontwikkeling der kusten is als 1 : 2,64.

§ 90. De Noordkust van Java, die door de Javazee bespoeld wordt, is veel minder regelmatig dan de Zuidkust. Vooral in het midden, tusschen K. Indramajoe en Djapara,

en in het Oosten, tusschen Soerabaja en T. Tjina, vormt zij groote bogten. Het strand is over 't geheel ook veel vlakker langs de Noord- dan langs de Zuidkust, waar de alluviale zoom slechts in weinige streken zulk eene breedte heeft als langs de Javazee, alwaar hij zich, vooral in 't Westen, verscheiden mijlen ver in het binnenland uitstrekt.

Van daar dat er aan de Noordkust slechts opene reeden en enkele opene baaijen, zoo als die van Bantam, worden aangetroffen, terwijl de steilere Zuidkust hier en daar schoone baaijen en havens vormt, zoo als de Wijnkoopsbaai, de Zandbaai, de Pěnandjoeng-baai en de baaijen van Patjitan, Panggoel, Soembreng, Prigi (de Segôrô-wědi) en Gradjagan. In de straten Soenda en Bali komen hier nog de Meeuwen-, de Welkomst- en de Peperbaai, alsmede de baai van Pampang bij.

Van de Kapen en Hoeken, die de kusten vormen, mogen hier genoemd worden St. Nikolaaspunt, Ontong-Java, H. v. Krawang, H. v. Indramajoe, Tandjoeng Boegil, Pangka, Tjina en Sědanô op de Noord-, T. Ikan en de Oost-Kaap op de Oost-, de Zuidkaap, K. Mandarari en Antjol op de Zuid-, en Java-Hoofd en de verschillende uitstekende punten in Straat Soenda op de Westkust.

§ 91. Java kan geographisch in twee deelen verdeeld worden, waarvan de bergen (*goenoeng*) Měrapi en Měrbaboe ongeveer de scheiding vormen. West-Java is door zijn bouw, zijn klimaat en den aard zijner gronden en daarmede zamenhangende vegetatie zeer in 't oog loopend van Oost-Java onderscheiden.

Een lengte-profiel van het eiland doet al aanstonds ontwaren, dat het Westelijk gedeelte van Java over 't algemeen meer massief is dan het Oostelijke. In het Westen komt nog eene enkele plateau-vorming voor, welke aan die van Sumatra herinnert, waar men zulke vormen veel aantreft, en het binnenland is er hooger en vormt, bijvoorbeeld, van bewesten den Salak tot aan den Měrbaboe een lange strook,

die nergens onder de 1000 voet daalt. Anders is dit in Oost-Java. Daar zoude, als men de zee tot die hoogte kon laten rijzen, niets meer te zien zijn, dan enkele langere of kortere smalle eilanden in 't Zuiden, door de overstrooming van het Zuidelijk gebergte ontstaan, en een aantal pieken van vulkanen, die als ronde eilandjes boven den spiegel der zee zouden uitsteken.

Tusschen de Oostelijke vulkanen, reeds met Kadoe, maar vooral met Soerakarta en dus bij den Měrbaboe en den Měrapi beginnende, liggen overal lage streken. De hoofdplaatsen Kědiri en Madioen liggen naauwelijks 200 voet boven de zee. Sôlô ligt niet veel hooger. Daarentegen ligt het plateau van Bandoeng, het uitgestrektste van het eiland, ruim 2000 voet hoog.

§ 92. De vulkanen, die men van het Westen tot het Oosten zich op vrij gelijke afstanden over het geheele eiland ziet opvolgen, liggen voor een groot gedeelte in eene regte lijn, die aan de Peperbaai begint en in 't naauwste van Straat Bali eindigt. 't Zijn de Salak, Gědé, Slamat, Soembing, Měrbaboe, Lawoe, Tengěr, Lamongan, Jang en Raoen[32]. Een weinig ten Noorden van die lijn liggen de Tangkoebanprahoe, Tjermé, Sěndôrô, Andjoenô en Idjen, en ten Zuiden: de Měrapi, Wilis, Kěloet en Kawi. Verder in het Zuiden ligt de reus der Javaansche bergen, de Smèroe, die in het systeem van het Tengěr-gebergte behoort, even als de G. Ringgit aan de Straat van Madoera met het Jang-gebergte zamenhangt.

Noordelijk van deze lijn liggen in Oost-Java, daar waar het eiland de grootste breedte heeft, twee rijen kalkgebergten, die nog geen 1000 voet hoog zijn. Het neptunisch gebergte van de Zuidkust bereikt meestal eene grootere hoogte en valt langs een vrij groot gedeelte dier kust, alleen de strandvlakten van Banjoemas en Bagělen en die van Poegěr uitgezonderd, om de veel kleinere aan de mondingen van vele riviertjes niet te noemen, vrij steil in zee;

het loopt in het Oosten met de vulkaanrij evenwijdig en is daar op enkele plaatsen door hoogere streken mede verbonden.

§ 93. Maar in het Westen van Java wordt de verhouding der gebergten meer ingewikkeld, omdat de lage landen, die Oost-Java karakteriseeren, er ontbreken, wanneer men althans het alluviale land van de Noordkust, dat anders juist hier eene aanmerkelijke breedte heeft, niet in rekening brengt. Trouwens het lage land strekt zich hier niet verder uit dan tot den noordelijken voet van het gebergte, en ligt er niet tusschen in, omdat de bergen hier niet zoo geïsoleerd zijn als in het Oosten des eilands.

Bantam zou echter bij eene daling van het eiland of, wat hetzelfde is, eene rijzing der zee, zoo als die boven verondersteld werd, reeds van de hoofdmassa der bergen van de Preanger-landen zijn afgescheiden, en slechts de Karang en de Poelasari, alsmede enkele toppen van de Zuid-Bantamsche bergen zouden zich nog boven de wateren verheffen. Eerst bij den Salak krijgt het bergland uitgebreider afmetingen. Ten Zuiden namelijk van dezen en van den Gĕdé strekt zich eene bergketen uit van de Wijnkoops-baai tot aan den G. Tangkoeban-prahoe, die over een groot gedeelte, tot aan de Tji-Sokan, den naam draagt van G. Kĕndĕng. Zij loopt eerst langs den linkeroever der Tji-Mandiri, gaat verder in dezelfde rigting voort en wordt slechts door de Tji-Sokan en de Tji-Taroem gesneden. Van den G. Tangkoeban-prahoe af verandert zij van rigting en loopt, de grenzen vormende van de regentschappen Bandoeng en Soemĕdang, door tot daar waar het dal der Tji-Manoek haar afbreekt, aan de regterzijde van welke rivier het terrein zich weder verheft tot het Tjĕrĕbonsche gebergte. Vulkanen zijn er, behalve de genoemde berg Tangkoeban-prahoe, geen in die geheele keten, 't geen niet wegneemt, dat het terrein ook elders, zoo als bijvoorbeeld ten Noorden van de Wijnkoops-baai, sporen van vulcaniciteit vertoont.

De uitgebrande vulkaan Tampomas ligt geïsoleerd ten Noorden van dit gebergte.

§ 94. Eene tweede bergketen is de Goenoeng Brĕngbrĕng, die van het Zuiderstrand, langs den linkeroever der Tji-Boeni tot aan den G. Patoea loopt, van waar het gebergte zich langs de grenzen van Bandoeng, Tjiandjoer en Soekapoera tot den G. Tjikoraï uitstrekt. In dit laatste gedeelte verheft zich, behalve de beide genoemde vulkanen, nog de G. Pĕpandajan. — Ten Westen van den G. Patoea wordt dit gebergte door een ander aan weêrszijden der Tji-Sokan, en aan den regteroever van deze ook weder G. Kĕndĕng geheeten, met de vorige keten verbonden. Zoowel van dit als vooral van de meer oostelijke Zuiderbergreeks gaan een aantal takken naar het Zuiderstrand af. Vulkanen zijn er in deze gebergten geene.

Doch tusschen de Noordelijke en Zuidelijke bergketen en Oostelijk van den G. Tangkoeban-prahoe en den G. Patoea ligt een waar vulkanisch bergland, dat het oostelijk gedeelte van het regentschap Bandoeng en de regentschappen Limbanga en Soemĕdang bevat. In het Zuid-oosten van Bandoeng liggen de uitgebrande vulkanen Malawar en Wajang. Het bergland, waarvan deze de hoogste toppen zijn en de reeds beschrevene Noordelijke bergketen sluiten eene vlakte in, die op ongeveer 6 g. m. lengte een vierde daarvan tot gemiddelde breedte heeft. Dit is het plateau van Bandoeng, dat doorstroomd wordt door de Tji-Taroem.

Ten Oosten wordt dit plateau bepaald door eene keten, die den G. Pĕpandajan met de Noordelijke keten verbindt en waarin zich onder andere de G. Goentoer verheft. Oostelijk van dit dwarsgebergte ligt het schoone dal van Garoet, dat naar het Zuiden toe rijzende, gemiddeld eene hoogte zal hebben, die niet veel van die van het plateau van Bandoeng verschilt. Het wordt van het Zuiden naar het Noorden door de Tji-Manoek doorstroomd. Ten Oosten is dit dal wederom begrensd door eene bergketen, die

den G. Tjikoraï met het noordelijk gebergte, waar dit in de residentie Tjĕrĕbon overgaat, vereenigt. Tot die keten behooren de G. Galoenggoeng en de G. Tĕlagabodas. [33]. Van de bergtoppen, die zich in het beschreven bergland verheffen, zijn de G. Tjikoraï, Patoea, Pĕpandajan en Malawar de hoogste. Zij gaan de 7000 voet te boven, maar bereiken de 9000 voet, zoo als de Gĕdé, nog niet.

In het middelste gedeelte des eilands strekt zich een enkele keten, van welke eene menigte takken naar het Zuiden loopen, van het Tjĕrĕbonsche gebergte tot den Diëng en den Oengaran uit. Daarin rijst de Slamat omhoog, een der vijf hoogste bergen van Java. Wanneer namelijk de zee 10000 voet hoog steeg, dan zouden zich alleen nog maar de Slamat, de Soembing, de Lawoe, de Ardjoenô, en de Smèroe, en steeg zij nog 1000 voet hooger, dan zou alleen de laatste zich als een klein eiland in de uitgestrekte zee voordoen, waaronder alsdan de geheele Oost-Indische Archipel, op enkele punten na, zou bedolven zijn.

§ 95. De eenige groote rivier van Java is de Bĕngawan of Rivier van Sôlô. Zij ontspringt op het gebergte tusschen Soerakarta en Patjitan, doorloopt de eerstgenoemde residentie van het Zuiden naar het Noorden, wendt zich dan oostwaarts door Madioen en Rĕmbang en valt, digt bij Sidajoe, na eenen loop van 70 g. m. in zee. De Rivier van Madioen, die, uit het Zuiden komende, bij Ngawi zich met haar vereenigt, is de eenige zijtak van aanbelang, dien zij opneemt. 't Is insgelijks bij Ngawi, dat zij de zuidelijke keten der kalkbergen doorbreekt, die wij boven hebben leeren kennen, langs welker noordelijken voet zij haren verderen loop voortzet.

Niet veel kleiner dan de voorgaande is de Brantas of Rivier van Kĕdiri. Zij ontspringt in Malang aan den oostelijken voet van den Ardjoenô, loopt eerst zuidwaarts, vervolgens westwaarts om het Kawi- en Kĕloet-gebergte heen, wendt zich in de residentie Kĕdiri weder noordwaarts

en vloeit, in de residentie Soerabaja gekomen, ten laatste naar de straat van Madoera, die zij met een noordelijken arm, de Kali-Mas of Rivier van Soerabaja, bij de hoofdplaats der residentie, en met een zuidelijken, de K. Pôrong, digt bij Bangil bereikt. Bestonden de hoogten van Lawang niet, die het Ardjoenô-gebergte met den Tengĕr verbinden, dan zouden de Ardjoenô, Kawi en Kĕloet van alle kanten, even als een eiland, door water omringd zijn, en wel grootendeels door het water van eene enkele rivier, die er bijna geheel omheen slingert. Ook de Wilis en de Lawoe zijn bijna aan alle zijden van rivieren omringd: de Wilis ten Oosten door de Brantas en ten Westen door de Rivier van Madioen, welker beider takken zich aan den noordelijken en zuidelijken voet van dien berg bijkans ontmoeten, en de Lawoe ten Oosten door de Rivier van Madioen, ten Noorden en ten Westen door de Rivier van Sôlô en ten Zuiden door zijtakken van beiden, die tot op geringen afstand elkander naderen. Verder naar het Westen heeft dit verschijnsel eener bijkans volkomen omstrooming van vulkanen niet meer plaats.

De derde belangrijke rivier van Oost-Java, ofschoon veel kleiner dan de beide vorige, is de Rivier van Tangoelangin, die door de Serang, die uit het Zuid-westen, van den Mĕrbaboe komt, en de Loesé, die in 't Oosten, in het Blorasche, ontspringt, gevormd wordt. Zij valt benoorden Dĕmak in zee en vormt een eind ver de grenzen van Samarang en Djapara.

Het vierde stroomgebied, dat in aanmerking komt, is dat van de vlakten van Lĕmadjang en Poegĕr in 't Zuiden en van Bondôwôsô en Panaroekan in 't Noorden. Waren de Jang en Raoen niet door een smallen zadel verbonden, dan zou er van Panaroekan aan de Noord- tot Poegĕr aan de Zuidkust een waterweg kunnen bestaan langs de rivieren Sampejan en Bĕdoedang.

§ 96. In Midden-Java brengt de geringe breedte van

het eiland en de bergketen, die daar in de lengte doorheenloopt, van zelf mede, dat er geen groote rivieren zijn kunnen. De grootste vloeijen naar de Zuidkust, t. w. de Sĕrajoe of Rivier van Banjoemas, de Bôgôwontô of Rivier van Bagĕlen, en de Prôgô, die met haren zijtak de Elô de residentie Kĕdoe doorstroomt en in Djokjôkarta, niet ver van de Opak, in zee valt. De riviertjes aan de Noordkust zijn kustrivieren, gelijk er honderde op Java zijn en die hunne bekendheid alleen te danken hebben aan de plaatsen die er aan gelegen zijn en naar welke zij, gelijk ook dikwijls de grootere rivieren, genoemd worden. Zòo bijv. de rivieren van Dĕmak, Samarang, Pĕkalongan, Tĕgal enz. De grensrivier tusschen Samarang en Pĕkalongan heet Koetô, die tusschen deze residentie en Tĕgal, Oeloe-djami. Midden- en West-Java worden tusschen Tĕgal en Tjĕrĕbon door de rivier van Losari, en tusschen Banjoemas en de Preanger-Regentschappen door de Tji-Tandoei begrensd, welke laatste onder de meer aanzienlijke van het eiland mag gerekend worden.

Van Westelijk Java zijn de rivieren Tji-Taroem en Tji-Manoek de belangrijkste en de eenige, die door het Noorder-grensgebergte van de Preanger-Regentschappen heenbreken.

De eerste ontspringt in een der rawa's, die aan den oostelijken voet van den G. Wajang liggen, loopt van daar naar het Noorden, doorstroomt vervolgens in eene westelijke rigting het geheele plateau van Bandoeng, wendt zich daarop weder noordwaarts, breekt door het grensgebergte tusschen de residentiën Preanger en Krawang, en vloeit als Rivier van Krawang bij den hoek van dien naam met eenige armen in zee. De Tji-Sokan is de eenige zijtak van belang, dien zij opneemt.

De Tji-Manoek komt van den Pĕpandajan en den Tjikoraï, doorstroomt het dal van Garoet en bereikt, daar waar de groote postweg die snijdt, de grenzen van Tjĕrĕbon, in

welke residentie zij bij Indramajoe met twee armen in zee valt. Van de zuidelijke kustrivieren komen de Tji-Mandiri, Tji-Boeni en Tji-Woelan het meest in aanmerking. Van die aan de noordkust in zee vallen, de Tji-Oedjong of Kali Pontang, de Tji-Doerian of Rivier van Tjikandi, de grensrivier tusschen Bantam en Batavia, de Tji-Dani of Rivier van Tangerang, de Angké, de Tji-Liwĕng of Rivier van Batavia, de Tji-Lingsi of Rivier van Bĕkasi, en, tusschen de Rivier van Krawang (Tji-Taroem) en die van Indramajoe (Tji-Manoek) die van Pamanoekan (Tji-Poenagara), die voor een deel de grensrivier tusschen Krawang en Tjĕrĕbon is.

§ 97. West- en Oost-Java zijn ook wat het klimaat en den aard der grond en de daarmede zamenhangende vegetatie betreft natuurlijk onderscheiden. Geheel Oost-Java bezit namelijk over 't algemeen een veel drooger klimaat dan het westelijk gedeelte des eilands. Hier heerscht meer het klimaat van Sumatra, ginds dat van Timor. Reeds op de hoogte van het Diëng-gebergte laat zich die grootere droogte bespeuren, maar zij bereikt vooral in de residentiën ten Oosten van Kĕdiri haar hoogsten graad.

Dit verschijnsel staat in naauw verband met de zandige gesteldheid van den bodem en diens plantbekleeding. In het Oosten heeft men de tjĕmôrô-wouden, de pijnboomen van den Archipel, bij wier treurige eentoonigheid niets te vergelijken is. Het Westen daarentegen is het land der vochtige, schaduwrijke loofwouden, die zich uitbreiden over geheele landstreken, waar dikke lagen van kleiaarde den bodem bedekken. Ook de cultuur staat hiermede in een natuurlijk verband, en het is niet te verwonderen dat de koffie vooral in het Westen, op de bergen, haar lievelingsklimaat vindt, terwijl de suiker en indigo beter in de heete vlakten van het Oosten des eilands tieren.

§ 98. De verdeeling van Java in Soenda-landen en eigenlijk Java is eene andere dan die geographische, en berust op een ethnographischen grond. De grens dier beide afdee-

lingen valt hier veel meer westelijk en wordt gevormd door de rivieren Losari en Tji-Tandoei. Ten Westen van deze zijn de inlanders Soendaneezen, ten Oosten Javanen. Beide zijn in menig opzigt van elkander onderscheiden. Vooreerst in uiterlijk: hierover is boven, § 76, reeds gesproken.

Een tweede onderscheid is in de kleeding gelegen. In 't algemeen zijn de Javanen veel beter gekleed dan de Soendaneezen; maar ook de wijze van kleeding verschilt. De Javanen dragen, bijvoorbeeld, den hoofddoek zonder knoop om het hoofd geslagen en zóó dat de einden er niet uitkomen; de Soendanees bindt hem eenvoudig met een knoop vast en laat de uiteinden loshangen. De Javaansche vrouwen dragen een lijfje, *kĕmbĕn*, de Soendaneesche niet. Ook in den snid der kleêren bestaan kleine verscheidenheden, en de breede hoed, de *toedoeng*, dien de Javanen dragen, is anders dan de Soendaneesche *tjaping*.

Andere punten van verschil zijn bijvoorbeeld de huizen. In West-Java heeft men meer zoogenaamde *roemah gladag*, huizen op palen, een voet of wat boven den grond verheven; de huizen in Oost-Java zijn *roemah limasan*, die vlak op den grond staan. Het essentiëel verschil bestaat echter in het dak.

De Soendaneezen zijn verder nog veel bijgelooviger dan de Javanen en stipter in het nakomen van de voorschriften der godsdienst; maar ook goede eigenschappen, zoo als eenvoudigheid van zeden, hulpvaardigheid, achting voor den ouderdom, eerbied voor de graven hunner voorouders, worden aan de Soendaneezen in ruimer mate toegekend dan aan de Javanen.

Iets dat op het maatschappelijk leven der Soendaneezen een grooten invloed uitoefent, is het algemeen bij hen gevestigd zijn van het particulier grondbezit, in tegenoverstelling van het gemeenschappelijk bezit bij de Javanen.

Het meest van al echter zijn de Soendaneezen en Javanen door de taal onderscheiden.

§ 99. Doch politieke beteekenis heeft die verdeeling tegenwoordig niet meer. Vroeger was het anders, toen Java, d. w. z. Oost- of liever Eigenlijk Java, als Gouv. van Java's N.-Oostkust, een gouvernement op zich zelf vormde met Samarang als hoofdplaats (1754—1808). In dien tijd stond het oostelijk gedeelte des eilands, van Soerabaja en Pasoeroean af gerekend, onder een gezaghebber te Soerabaja en heette Java's Oosthoek. Ook deze benaming is nog niet geheel in onbruik gekomen, wanneer men Midden- en Oost-Java van elkander onderscheidt. De tegenwoordige verdeeling in Residentiën dagteekent uit den tijd van het Engelsche tusschenbestuur en van later.

§ 100. Houden wij ons aan die verdeeling in Soendalanden en eigenlijk Java, dan komen van de 2515 vierk. g. m., die het geheele eiland beslaan, 865 op de eerste en 1448 op het andere, zoodat de verhouding van beide is als van 1 : 1.67. De bevolking van geheel Java was op ult. December 1859 12,524,095, waarvan 12,127,817 inlanders. In dit getal is de bevolking der eilanden mede begrepen, zoodat men voor de totale bevolking van Java en omliggende eilanden (2444.6 vierk. m.) eene verhouding krijgt van 5041 zielen per vierk. g. m., dat is 0.796 van de bevolking van Nederland (ult. 1858)[34].

In de residentiën ten Oosten van Soerabaja en Kĕdiri maken de Madoereezen een aanzienlijk deel der bevolking uit. In het laatst van 1845 bedroeg dit meer dan $\frac{2}{5}$. In zeden en gewoonten verschillen de Madoereezen weinig of niet van de Javanen, en ook hun taal schijnt niet veel anders dan een dialect van het Javaansch. Maar in uiterlijk zijn zij toch wel van elkander onderscheiden. Zij hebben namelijk zulk een plat en breed achterhoofd, dat men daaraan, naar men verzekert, een Madoerees onder alle andere Oost-Indische natiën kan herkennen (§ 76). Het karakter der Madoereezen gaat voor minder zacht door dan dat der Javanen.

§. 101. Verdeeling. R. *Bantam* (Bantan). H. Serang (Seran). Reg. Serang of Noorder-Reg., h. gn. (Bantam, oude hoofdstad van het rijk van dien naam; Anjĕr aan Straat Sunda, ververschingsplaats voor aankomende schepen; Tanara, zout-dépôt); Pandeglang of Midden-Reg., h. gn.; Tjiringin of Wester-Reg., h. gn.; Lebak of Zuider-Reg., h. Rangkasbĕtoeng. (Tjibeo, het hoofddorp van de Bedoewinen, een klein volkje, dat in sommige instellingen de herinnering aan de tijden van het oude, in die streken gevestigde en door de Mohammedanen verwoeste rijk van Padjadjaran bewaart).

R. *Preanger Regentschappen.* H. Tjiandjoer. Reg. Tjiandjoer, Bandoeng, Soemĕdang, Limbangan (h. Garoet; vormt met het voorg. ééne afd.), Soekapoera (h. Manoendjaja)[35].

A. R. *Buitenzorg.* H. gn. (ook Bogor) met paleis van den Gouverneur-Generaal en Gouv.-plantentuin. Reg. gn. en dĕmangschappen Djasinga, Paroeng, Tjibinoeng, Tjibaroesa.

R. *Batavia.* H. Batavia, de hoofdstad van al onze bezittingen. (Over de 60,000 inwoners, waarvan ruim 16,000 Chinezen en 5000 Europeanen). Ommelanden: Wester-kwartier (h. Tangerang), Zuider-kwartier (h. Meester-Cornelis), Ooster-kwartier (met het vorige vereenigd: h. Bĕkasi).

A. R. *Krawang.* H. Poerwakarta. Reg. gn. met de particulieren landen Tjiasĕm en Pamanoekan enz.

R. *Tjĕrĕbon.* H. gn. (kratons der oude vorsten, graf van den Apostel van den Islam, Ibn-Maulana, te Goenoeng-djati). Reg. Tjĕrĕbon, Indramajoe, Madjalengka, Koeningan, Galoe (h. Tjiamis; Kawali, oudheden).

R. *Tĕgal.* H. gn. Reg. Tĕgal, Brĕbĕs, Pamalang.

R. *Pĕkalongan.* H. gn. Reg. Pĕkalongan, Batang. (Oudheden op het Diëng-gebergte.)

R. *Banjoemas.* H. gn. Reg. Banjoemas, Poerwôkĕrtô, Poerbôlinggô, Bandjar-nĕgara, Tjĕlatjap (h. gn. belangrijkste haven aan de Zuidkust; oudheden op den Diëng).

R. *Bagĕlen.* H. Poerwôrĕdjô (kamp. Kĕdong-kĕbo). Reg.

Poewôrĕdjô, Koetô-ardjô (met grotten-tempels), Kĕboemen, Karang-anjar (met het vorige ééne afd. Gombong, Ft. Gen. Cochius), Ambal, Lĕdok (h. Wônôsôbô).

R. *Kĕdoe.* H. Magĕlang. Reg. Magĕlang (ruïnes van Bôrôboedoer, Moendoet enz.).

R. *Samarang.* H. gn. met de citadel Prins van Oranje. Reg. Samarang, Salatiga (Oengaran, badplaats, Ambarawa met de hoofdvesting Willem I.), Dĕmak (beroemde moskee), Grobogan (h. Poerwôdadi; met het voorg. ééne afd. Selô, eigendom van den Soesoehoenan, met vorstelijke graven. Mĕndang-Kamoelan, ruïnes), Kĕndal.

R. *Djapara.* H. Pati. Reg. Pati, Koedoes, Djapara, Djĕwana.

De *Vorstenlanden* zijn de R. *Soerakarta*, het leenrijk van den Soesoehoenan van Soerakarta, benevens het grondgebied van den van dezen onafhankelijken prins Mangkoe-nĕgôrô. Grondbezit heeft ons Gouvernement er niet, wel voordeelen van den opbrengst der belastingen, verpachtingen, zoutverkoop en vogelnestjes. H. gn. (Ook Sôlô. Ft. Vastenburg. Kraton van den Javaanschen vorst, kerk, schouwburg enz.) Landschappen Padjang (Bôjôlali en Klaten, beide met een ft. Kartôsoerô, vorige h. des rijks vóór de scheiding in tweeën), en Soekôwati-koelon en S. Wetan (d. i. W. en O. Soekawati). Zij worden bestuurd door Boepati's, met den titel van Toemĕnggoeng, van Soekawati, Klaten, Kartasoera, Bôjôlali, Ampel en Gagatan, die onder den Raden-adipati, rijksbestierder, staan; voor zoo ver zij namelijk door den Soesoehoenan niet weder in leen gegeven zijn aan leden zijner familie of aan Mangkoe-nĕgara in eigendom toebehooren;

en de R. *Djokjôkarta* (Jav. Jogjôkĕrtô) het leenrijk van den Sultan van Djokjôkarta, benevens het grondgebied van de onafhankelijke prinsen Pakoe-alam en Nôtô-prodjô, en het gouvernements-districtNangoelan. H. gn (Ook Djogjô. Kraton en waterkasteel. Fort.) Landschappen Mataram (Imôgiri, gemeenschappelijke begraafplaats der vorsten van Soerakarta,

en Djokjôkarta; Pasargĕdé, oude h. van het vroeger vereenigde rijk. Op de grenzen van Soerakarta, de ruïnes van Prambanan) en Goenoeng-Kidoel (Rongkop met vogelnestklippen). Het bestuur geschiedt door inlandsche regenten met den titel van Toemĕnggoeng, ten getale van acht.

R. *Rĕmbang.* H. gn. Reg. Rĕmbang (Lasĕm, scheepstimwerf), Toeban, Bôdjônĕgôrô, Blorô.

R. *Madioen.* H. gn. Reg. Madioen, Magĕtan (beh. bij het vorige), Ngawi (Ft. Gen. van den Bosch), Poerwôdadi (met het vorige ééne afd.), Pônôrôgô, Soemôrôtô (met het vorige eene afd.).

A. R. *Patjitan.* H. gn. Reg. Patjitan (Panggoel, belangrijke stapelplaats aan de gn. baai).

R. *Kĕdiri.* H. gn. Reg. Kĕdiri, Ngrôwô (h. Toeloengagoeng), Trĕngalek (met het vor. ééne afdeeling), Bĕrbĕk, Blitar.

R. *Soerabaja.* H. gn., met de citadel Prins Hendrik; circa 9000 inw. Reg. Soerabaja, Grĕsik (graf van den eersten verkondiger van het Mohammedanisme, Malik-Ibrahim), Sidajoe, Lamongan (met de beide vorige ééne afd.), Môdjôkĕrtô (ruïnes van Môdjôpahit), Sidô-ardjô, (sluis van Mĕlirip).

R. *Pasoeroean.* H. gn. Reg. Pasoeroean, Bangil, Malang, (ruïnes van Singôsari; het Tengĕr-gebergte met den vulk. Brômô, de zoogenaamde Zandzee en de Tengereezen).

R. *Prôbôlinggô.* H. gn. Reg. Prôbôlinggô.

R. *Bĕsoeki.* H. gn. Reg. Bĕsoeki, Panaroekan (h. Pradjekan), Bôndôwôsô.

A. R. *Banjoewangi.* H. gn. Reg. Banjoewangi.

§ 102. Omliggende eilanden: Aan de Noordkust: Madoera, met nog twee inlandsche vorsten, de Panĕmbahans van Madoera en Soemĕnap, die in eene dergelijke betrekking tot het gouvernement staan, als de vorsten van Sôlô en Djokjô. Het is tegenwoordig eene residentie met h. Pamĕkasan: afd. Madoera, h. Bangkalan, afd. Soemĕnap, h. gn.

Het eiland is, wat den grond betreft, geheel overeenkomende met de slechts door een naauw vaarwater daarvan gescheiden Noordkust van Java. — Bij Madoera behooren de Soemĕnapsche en de Kangeansche eilanden. — Bawean, uitmakende eene afd. van de R. Soerabaja, h. Sangkapoera; — de Karimon-Djawa-eilanden, behoorende tot Djapara, met een posthouder op het gn. hoofd-eiland; — een aantal eilanden in de baai van Batavia, waarvan Onrust, met scheepstimmerwerf, het voornaamste, en de Duizend-eilanden, meer noordwaarts; P^an Pandjang, bij Bantam, en een aantal meer.

In straat Soenda: het Prinseneiland of Panitan, door de Prinsenstraat van Bantam's kust, die hier de Meeuwenbaai vormt, gescheiden; Krakatoea, met een uitgebluschten vulkaan; Dwars-in-den-weg, midden in het naauwste gedeelte van Straat Soenda.

Aan de Zuidkust: behalve vele kleine aan de Zuidkust van Bantam en de oostelijke residentiën: Noesa-Kambangan, behoorende tot Banjoemas, een rotsachtig eiland, slechts door eene zeer naauwe straat en een ondiep zeewater, de Sĕgara-anakkan, van de afd. Tjĕlatjap gescheiden.

III. Sumatra.

§ 105. Het eiland Sumátra ligt tusschen ruim 5½° N.B. en 6° Z.B. en ruim 95° en 106° O.L. met eene rigting van genoegzaam N.W. en Z.O. De oppervlakte van het eiland wordt op nagenoeg 7828 vierk. g. m. berekend. De grootste lengte is ongeveer 250 vierk. m., de grootste breedte, op de hoogte van Tjingko, 55, en de geringste, op die van Langkat, 20 g. m. Het eiland heeft eene vrij regelmatig langwerpige gedaante, en is in zijne grootste lengte, van Atjin-hoofd tot de Vlakke-hoek, door een gebergte doorsneden, dat aan de eene, de Westzijde, digt langs de kust loopt, maar van de Oostkust door uitgestrekte vlakten,

vooral ten Zuiden van $1\frac{1}{2}°$ N.B., gescheiden is. Daardoor heeft ook de Oostkust eene veel onregelmatiger strekking dan de Westkust. Aan deze zijde vormen, tusschen het eiland Riah en den Hoek van Indrapoera, de Hoek van Singkil en Oedjoeng-toewa een drietal inhammen, en loopt de kust overigens betrekkelijk zonder belangrijke bogten voort. Doch aan de Oostkust, die tot de Diamantpunt veeleer eene noordelijke is, laten zich minstens vier dergelijke inhammen aanwijzen, waarvan er een wel de golf van Indragiri mogt heeten. De eerste is daar, waar de rivier Rokan in zee valt. De tweede bevat de Siaksche eilanden Bangkalis, Pantjoer, Padangi en Rantau en de mondingen der Rivieren van Siak en van Kampar. In den derden inham of golf vallen de Rivieren van Indragiri en van Djambi en liggen slechts enkele eilanden aan de monding der Rivier van Indragiri. De vierde eindelijk ontvangt de wateren van de Banjoe-asin en de Moesi of Rivier van Palembang. De genoemdo rivieren, die op de Banjoe-asin na allen in het gebergte ontspringen, zijn tevens de aanzienlijkste van het eiland.

§ 104. Van het gebergte, dat het eiland doorsnijdt, kan men nog pas een derde gedeelte als eenigzins bekend beschouwen. Ten Noorden van het Gouvernement van Sumatra's Westkust is het nog volstrekt onbekend, en ten Zuiden van dat gewest nog lang niet naauwkeurig onderzocht. De Piek van Indrapoera wordt meestal voor den hoogsten berg des eilands gehouden en in dat geval op ruim 11000 voet hoogte geschat, doch andere opgaven geven hem niet veel meer dan 8000 voet. Naast daaraan zouden een paar bergen in Atjih en dan de Goenoeng-Děmpo in Palembang volgen. In het meer bekende gedeelte van de bergketen, die eene gemiddelde hoogte heeft van 5000 voet, bereiken de Singgalang, Ophir en Měrapi alle drie bijna juist 9000 voet hoogte. — Onder de hooglanden van Sumatra mogen dat van Toba, op ongeveer 4000, en dat van Agam van 2700 voet hoogte genoemd worden.

§ 105. Sumatra wordt door verscheidene volkstammen bewoond. Van deze zijn de Maleijers en de Bataks de belangrijkste, die beide het Gouvernement der Westkust en de daaraan grenzende oostelijke landstreken bewonen, genen in het Zuiden, dezen in het Noorden, en beiden ook nog in de verder in die rigting liggende landstreken. Behalve deze heeft men in Palembang en Bengkoelen de Rĕdjangs en de Pasoemahs en in het Zuiden de Lampongs. In hoe ver de bewoners van zuidelijk Sumatra tot verschillende en op zich zelf staande stammen behooren is nog niet uitgemaakt [36].

§ 106. Sumatra staat voor de helft onder het onmiddellijk gezag van het Nederlandsche Gouvernement. Die helft bevat vier gewesten, het Gouvernement van Sumatra's Westkust, Bengkoelen, Palembang en de Lampongsche districten. Van de andere helft komt de souvereiniteit over Djambi, Indragiri en Siak, volgens contracten met de Sultans gesloten, aan Nederland toe. De eerstgenoemde Staat wordt bij Palembang gerekend, de beide andere bij de residentie Riouw. Het overige gedeelte is onafhankelijk.

I. GOUVERNEMENT VAN SUMATRA'S WESTKUST.

§ 107. Dit Gouvernement strekt zich langs den Indischen Oceaan van ruim 2° N.B. tot ruim 2° Z.B. uit. De kust vormt hier de schoone baaijen van Tapanoeli, van Ajarbangis en nog enkele ten Zuiden van Padang. Zij is meestal vlak en moerassig, maar op enkele plaatsen hoog en steil. Het gebergte, dat van den Loeboe-raja in het Noorden tot de Piek van Indrapoera in het Zuiden in eene regte lijn doorloopt en slechts hier en daar met hare takken het strand raakt, bestaat uit verschillende ketens, die aan elkander evenwijdig loopen. In de eerste, van het strand af gerekend, verheffen zich de hoogste toppen, zoo als de Seret-bĕrapi, de Kalaboe, de Ophir, de Singgalang met den Mĕrapi en de Talang of Soelasi. Slechts den Kalaboe vind

ik niet als vulkaan vermeld, doch ook de andere zijn op den Mĕrapi en den Talang na uitgedoofd. Het gedeelte beoosten Padang draagt in de benedenlanden den naam van Goenoeng Mĕlintang, d. i. dwarsketen, een naam die ook elders voorkomt.

In het noordelijk gedeelte van het Gouvernement loopt er ten Oosten van dat gebergte een ander, doch lager, evenwijdig naast, waardoor een dal ontstaat van aanmerkelijke lengte, dat de afdeelingen Angkola en Mandaïling der residentie Tapanoeli vormt, en dat door de Rivier van Angkola en de Batang-Gadis doorstroomd wordt. Tot Rau vormt dit laatstgenoemde gebergte de grenzen onzer bezittingen, bepaalt dan verder onder den naam van Boekit-Gĕdang de vallei der Soempoer en later, nogmaals langs de grenzen, die der Sinamang (of Sinamoe). In het Zuiden ligt het land tot de Piek van Indrapoera toe naar het Oosten open. De zoogenaamde Padangsche Bovenlanden verdienen dus veeleer den naam van Siaksche, Kamparsche en Kwantansche Bovenlanden; de natuurlijke afvoer der producten van hier is oost-, niet westwaarts.

§ 108. Tot de meest belangrijke rivieren in dit Gouvernement behooren: vooreerst, die in den Indischen Oceaan stroomen, de Rivier van Singkil, die van Loemoet, die in de baai van Tapanoeli, en de Batang-Toroe, die dwars door de Bataklanden loopt en dan ten Zuiden dier baai in zee valt; de Batang-Gadis, die de Rivier van Angkola opneemt en als Singkoean in zee valt; de Batang-Natal, langs welke er gemeenschap met de bovenlanden bestaat, de B. Masang, die de Rivier van Alahan-pandjang of Bondjol opneemt en ten Zuiden van Pasĕman in zee valt; de Aneh, beroemd door de zoogenaamde Kloof, door welke de weg van Padang naar de Bovenlanden heen ligt; zij valt in zee ten Noorden van gemelde plaats; en eindelijk de Rivier van Indrapoera, die een aanzienlijk stroomgebied heeft in vergelijking van verreweg de meeste der tallooze wateren, die van het

gebergte afvloeijen. — Vervolgens, die naar de Oostkust vloeijen: de Soempoer, die eerst noordwaarts tot Rau loopt en zich vervolgens oostwaarts wendt, waar zij over de grenzen den naam Rokan-kiri krijgt, die zich met de Rokan-kanan vereenigende de groote rivier van dien naam vormt; de Kampar-kanan, die als Mahi het noordelijke gedeelte der residentie Padangsche-bovenlanden van water voorziet en later met de Kampar-kiri de Rivier van Kampar vormt; de Kwantan, welke in diezelfde residentie ontstaat uit de vereeniging van de Sinamoe en de Oembilin: de Sinamoe komt uit het Noorden en neemt regts de Rivier van Agam op; de Oembilin loopt uit het meer van Singkarah en ontvangt links de rivier van Tanah-datar. Ten vierde eindelijk, in het Zuiden, verscheidene takken van de Djambi-rivier.

Van de meeren, die men in dit gewest aantreft, zijn de grootste die van Mĕnindjau en van Singkarah, waarschijnlijk beide, zeker het eerstgenoemde, van vulkanischen oorsprong.

§ 109. Verdeeling. I. Afdeeling *Padang*, met de hoofdplaats Padang, residentie van den Gouverneur en met een Ass.-Resident, in eene schoone vlakte aan de Ajar-Padang, ten Zuiden van welke zich een bergrug uitstrekt, zijnde een zijtak van den G. Mĕlintang, waarvan de 1000 voet hooge top Boekit-batoe-bĕrsoerat heet, en ten Noorden van den Apenberg of ook Boekit-Padang, die de stad van de reede afscheidt. De kust is van hier tot het Zuiden van Païnan, de hoofdplaats der Zuidelijke-afdeeling, zeer schilderachtig door het gebergte dat zich langs haar uitstrekt; verder op wordt zij weder even vlak als noordwaarts tot Priaman. Een aantal hooge en lage eilandjes omzoomen haar en men vindt er verscheidene baaijen, waarvan de Setan-baai, in het landschap Troesan, de grootste en schoonste is. Meer zuidelijk liggen de baaijen van Salida en Tjingko, twee plaatsen uit de geschiedenis der Com-

pagnie bekend, de eerste vooral door de mislukte goud-exploitatie met Duitsche mijnwerkers, die daar in de vorige eeuw beproefd is.

De streek ten Zuiden van het eiland (Poelau) Tjingko tot Ajarhadji draagt den naam van Sapoeloeh-boewah-bandar, d. i. de tien havens, waarvan door het genoemde Ajarhadji gescheiden is Indrapoera, het meest zuidelijke gewest van het gouvernement, eertijds van vrij wat belang, tegenwoordig vervallen. De hoofdplaats ligt een eind ver van het strand af. De benedenlanden bestaan uit moerassen en wildernissen, doch de bovenlanden schijnen vrij wel bebouwd te zijn.

Afdeeling en Ass.-Residentie *Priaman* met gelijknamige hoofdplaats en de zeeplaatsen Tikoe en Oelakan.

Afdeeling en Ass.-Residentie *Ajarbangis en Rau.* De gelijkn. hoofdplaats ligt aan eene schoone en veilige baai aan de gn. rivier. Distr. Rau, met gn. hoofdplaats, waarbij het Ft. Amerongen, en niet ver van de rivier Soempoer; Loeboe-Sikĕping, met gn. hoofdplaats, digt bij de bronnen dierzelfde rivier; Ophir-districten, hoofdplaats Pasĕman, aan de monding der gn. rivier. Klein-Pasĕman of Kĕnali in de geschiedenis door een hardnekkigen opstand en verdediging in de laatste helft der vorige eeuw beroemd.

§ 110. II. Residentie *Padangsche bovenlanden.* Zoowel om den mijnbouw als om den landbouw is deze residentie hoogst belangrijk. De cultures, die onder Gouvernements toezigt staan, zijn die der rijst en der koffie. Behalve deze levert het land veel cassia of wilde kaneel, en is de gambir-cultuur in de afd. Lima-Poeloeh van belang. Tabak wordt ook in eenige hoeveelheid uitgevoerd; minder suiker en peper.

Afdeeling *Agam.* Hoofdpl. der residentie Ft. de Kock (Boekit-tinggi); district Danau en Matoea; distr. VII Loerah's en VIII Kotta's [37], met Soengei-poea; distr. Bondjol met Bondjol of Kotta-Gen.Cochius, beroemd door de verovering

op de Padries in Aug. 1837; distr. Batipoe en X Kotta's, hoofdpl. Padang-pandjang, aan den ingang der Kloof.

Afdeeling *Tanah-datar*, de kern van het oude rijk van Měnangkabau, eene landstreek die in het Noorden aan de hellingen van de bergen Měrapi en Sago en den Tandjoeng-Alam, die beide verbindt, gelegen is en uit hoogst vruchtbare vlakten bestaat. Van de bergen des lands is er een, ten Z.-O. van den Měrapi, bij Toerawan, belangrijk om de menigte ijzererts, die hij bevat, van waar hij den naam van IJzerberg gekregen heeft. — Hoofdpl. Ft. v. d. Capellen (Batoe-sangkar). Marapalam, bekend door eene nederlaag — in April 1825 — en eene overwinning der onzen — Augustus 1831. — Priangan, eigenlijk Priangan-dadang-pandjang, vroeger de residentie der vorsten van Měnangkabau en welks inlandsch hoofd ook thans nog den voorrang geniet boven de andere hoofden van Tanah-datar. Behalve een paar warme bronnen vindt men er nog een steen met eene inscriptie. Niet ver van daar, aan den weg naar de hoofdplaats, is eene dergelijke antiquiteit, de *batoe-běrtikam*, d. w. z. «de doorstoken steen», en zijn er nog andere oude steenen en graven, digt bij de hoofdplaats. — Pagěrroejoeng, residentie van den laatsten vorst van Měnangkabau. Men vindt er insgelijks eenige oude steenen, waarop uitvoerige inscripties voorkomen en in de nabijheid de graven dier vorsten. Soeroewasô, residentie van een zijtak van het regerende vorstenhuis, ook nog met een paar beschreven steenen. — Distr. XX Kotta's, hoofdplaats Singkarah; distr. Lintau en Boewah, hoofdpl. Lintau; distr Kotta-toedjoe, hoofdpl. Sidjoengdjoeng. Tot die districten behooren verder ook de zuidoostelijke grenslanden der residentie, Silago en de XII Kotta's, het eerste met eene zeer geringe, arme, doch goedaardige bevolking, slecht bebouwd, maar rijk aan goud, even als het andere, waar de bevolking grooter is, maar vooral uit vreemdelingen bestaat, die er goud komen zoeken.

Afdeeling *Lima-poeloeh* of L Kotta's, een uitnemend vruchtbare streek, 12 à 1400 voet hoog, door de Sinamoe en hare takken doorstroomd en van alle kanten door bergen ingesloten, door welke in het Z.-W. de rivier van Agam bij Padangtero heenbreekt en in het Noorden door de kloof van Arau een uitweg bestaat, terwijl in het Z.-O. de kom zich vernaauwt tot een langwerpig dal, waarin Alaban en verder de tot Tanah-datar gerekende districten Lintau en Boewah gelegen zijn. De Boekit-boengsoe ligt vóór de noordelijke grensbergen, die uit zandsteen bestaan; de zuidelijke zijn kalkbergen, waarin, even als in de noordelijke Agamsche bergen, veel grotten gevonden worden. — Pajakombô, hoofdpl. Districten Alaban en Poeadatar (eig. Kotta-lawas) beide met gn. hoofdplaatsen.

Afdeeling *XIII en IX Kotta's* het eigenlijke goudland der residentie, waarvan het zuid-oostelijk gedeelte «als een goudveld kan beschouwd worden». Het goud wordt er meest uit mijnen gewonnen, maar ook uit rivierzand gewasschen. Die mijnen zijn er particulier eigendom, maar worden op contracten door vreemdelingen bewerkt. — Solok, hoofdplaats. Distr. Soepajong en Siroekan, hoofdpl. Soepajong. Distr. Alahanpandjang, hoofdplaats. gn. D. Soengeipagoe, hoofdplaats Pasir-talang.

§ 111. De inwoners der opgenoemde gewesten zijn Maleijers, die echter, als in velerlei opzigten, doch voornamelijk door het gebruik van een eigenaardig taaldialect, van de andere Maleijers van den Archipel, dat zijn die oorspronkelijk zijn van het Maleische schiereiland, onderscheiden, beter Sumatraansche of Mĕnangkabausche Maleijers genoemd worden. Hun type schijnt over het algemeen niet van de gewone type der Oost-Indische volken te verschillen. Hen, die van Java komen, treft doorgaans de stroefheid en onafhankelijkheid van hun karakter, die zich uit hun maatschappelijken toestand voldoende verklaren laat. Onder de Maleijers van de drie eerstgenoemde afdee-

lingen der Padangsche bovenlanden heerscht zeer veel weelde, geheel anders dan op Java. Gouden versierselen en zijden kleeding zijn geenszins zeldzaam. Hunne kleeding bestaat in een korten of langen broek, een sarong en een doek, dien zij of als mantel om het bovenlijf slaan, of om den hals knoopen, of om het midden dragen, waarbij nog dikwijls een baadje komt, dat van voren open is en korte of lange mouwen heeft. Om het hoofd dragen zij een doek, dien zij *dèta* noemen. De vrouwen dragen een enkelen of dubbelen sarong; in het laatste geval zóó, dat de bovenste iets korter is dan de onderste, en daar dat kleedingstuk naauw en aan de eene zijde open is, zoodat de heup er vaak tusschen door zigtbaar wordt, tevens zóó, dat de bovenste dan met een die opene zijde bedekt. Getrouwde vrouwen dragen een baadje en een doek over de schouders of ook wel zóó, dat hals en hoofd beiden er door bedekt zijn. Meestal echter gaan zij bloots hoofds of hebben doeken op het hoofd, die, soms tot een ganschen stapel toe, plat gevouwen daarop gelegd zijn. In het haar dragen zij kammen, dikwijls van massief goud. De stof hunner kleedingstukken is gewoonlijk katoen, dikwijls zijde. De kleuren zijn donkerblaauw, rood, oranje, geel of bruin; meest effen, soms gestreept. De vrouwen dragen houten schijven of rolletjes palmblad in de ooren om de gaten groot te maken, die zij dan soms met kostbare hangijzers versieren. Ook dragen de rijken zware gouden armbanden en ringen en de mannen gouden buikplaten. Beide seksen vijlen de tanden en maken die zwart of zetten ook wel gouden daarvoor in de plaats, gelijk zij ook de vingers soms met gouden nagels versieren. — Vooral de huizen dezer Maleijers hebben een zeer eigenaardig voorkomen. Deze zijn namelijk voorzien van een kolossaal dak, waarvan de nok in het midden hol is en aan de einden in eene hooge punt uitloopt, die met bladtin bekleed is. Het huis zelf staat op palen, die echter door beschotten verborgen zijn,

en is in de lengte in twee afdeelingen verdeeld, waarvan de voorste in een enkel vertrek bestaat, waar, gewoonlijk naast de deur, doch ook wel aan het eene einde, de vuurhaard is en zich dan aan de andere zijde, soms door een gordijn afgescheiden, de eereplaats bevindt. Die deur, waardoor men met eenen trap binnengaat, is juist in het midden geplaatst, terwijl zich aan weêrszijden eenige smalle venstertjes bevinden. Achter het voorvertrek zijn een aantal kleine kamertjes. De huizen zijn van hout en van buiten zeer bont geverwd en van allerlei snijwerk of ook wel van spiegeltjes, schilderijtjes en dergelijke versierselen voorzien. De daken zijn met *aren*-vezels bedekt. Het huisraad is zeer eenvoudig en bestaat uit matten, matrassen enz. Porceleinen schotels vindt men er veel als pronkstukken. Die huizen nu bewoont de Maleijer met zijne moeder en zusters, wier kinderen, wanneer zij getrouwd zijn, bij haar blijven, terwijl hare mannen in het huis als vreemden beschouwd worden. Bij overlijden erven de neven of nichten de familie-eigendommen en de gronden van oom of tante; de bezittingen die geen *poesaka*, d. w. z. die gedurende het huwelijk verkregen zijn, vervallen aan de neven of nichten slechts voor de helft en de andere helft komt aan de overlevende vrouw of man; doch de huizen gaan alleen over op de vrouwen. De kinderen erven van de moeder. Zijn er geen neven en nichten, dan erven de broeders en zusters. Worden de huizen door den aanwas der familie te klein, dan worden er telkens nieuwe *roewangs*, dat zijn vakken tusschen vier van de stijlen waarop een huis rust, bijgebouwd. Zelden zijn er meer dan tien, doch ook wel eens dertig zulke roewangs; bedraagt het aantal zooveel, dan worden er nieuwe huizen gebouwd.

Behalve die huizen en de zonderlinge wijze van erven, die zelfs de Koran niet heeft kunnen verdringen, is ook de verdeeling der Maleijers altijd als iets eigenaardigs beschouwd. Ze zijn namelijk in de landen, die vroeger het

rijk van Mĕnangkabau uitmaakten, in twee groote afdeelingen verdeeld, *laras* (uitgesproken *laré*) geheeten, die den naam dragen van Kotta-pilihan en Boditjĕnjagô, en die beide weder in een groot aantal *soekoe's* of stammen verdeeld zijn. Ieder Maleijer weet tot welke der beide laras' zijne soekoe behoort. De leden der soekoes mogen niet in hunne eigene soekoe trouwen; zij zijn wijd en zijd verspreid en worden in elke kotta, waar zij wonen, ieder soekoe door een eigen opperhoofd, Pangoeloe-soekoe, die steeds uit eene bepaalde familie gekozen wordt, bestuurd, terwijl dan de kotta zelf door een raad bestuurd wordt, die uit alle pangoeloes der afzonderlijke soekoes, Pangoeloe-rapat, zamengesteld is, en aan wier hoofd een Pangoeloe-kapala staat. Geen maleisch hoofd heeft meer regten dan ieder ander soekoe-lid of anak-boewah, noch eenige onderscheidingsteekens. Over de districten zijn Kapala-laras' aangesteld, die soms den titel van toewangkoe voeren. In ieder soekoe eindelijk zijn nog weder een aantal familiehoofden, Pangoeloe-kampong of beter Pangoeloe-boewah-pĕroet, om kleine geschillen af te doen.

Nog eene opmerkelijke gewoonte mag hierbij gevoegd worden, die het strafregt betreft. Bij boeten heeft namelijk een merkwaardig ontduiken — als zoodanig wordt het namelijk voorgesteld — van de adat plaats. Te weten, van de sommen, die door deze bepaald zijn, wordt slechts het tweede, kleinere, gedeelte als boete opgelegd, zoodat bijvoorbeeld bij een vonnis, zoo als dit dikwijls voorkomt, tot betaling van 1 taïl (*f* 16) en 1 pao (*f* 4), slechts *f* 4 gevorderd wordt. Evenzoo bij doodvonnissen, die men gaarne door het Gouvernement in die van verbanning veranderd ziet.

De Maleijers hebben veel handelsgeest. Zij trekken het geheele land door om hunnen handel te drijven en maken wel bij voorkeur van de wegen gebruik, die de loop der rivieren hun aanbiedt, maar zien toch ook, waar deze ontbreken, niet tegen de meest ontoegankelijke wegen op.

Waar gemunt geld ontbreekt is stofgoud een gewoon ruilmiddel.

§ 112. III. R. *Tapanoeli* (eig. *Tĕpian-oelie*). De voornaamste landschappen, waaruit deze residentie bestaat, zijn, van het Noorden af, de volgende: Daïri, eene vlakke streek, waar de rivier van Singkil doorheenloopt, met eene Bataksche bevolking: Singkil en Baroes zijn er de aanzienlijkste handelplaatsen. Peper is er het hoofdproduct. Oostelijk van daar wonen de echte Bataks, de Toba's, dat zijn die, bij welke het nog de gewoonte is, dat de mannen oorversierselen dragen. Die naam is de eigenlijke, nationale naam van de Bataks, terwijl het woord Batak, dat, in dien zin gebruikt, van onzekere beteekenis is, als scheldwoord door de Mohammedaansche Bataks gebezigd en zelfs op Christenen en Chineezen toegepast wordt. De Toba's noemen allen, die westelijk wonen, Daïri. In dat Toba, doch eigenlijk nog niet in het regte, want de inwoners noemen ook daar nog de meer oostelijke, ons geheel onbekende stammen, eerst Toba, ligt het meer van Toba, *aëk-daho*, d. i. «het verre water» door de kustbewoners geheeten. Het land daar is meestal hoogland, vooral rijk aan weiden en goede paarden. Meer zuidelijk, aan de kust, ligt het eigenlijke Tapanoeli, waar, aan de uitstekende baai van dien naam, de hoofdplaats der residentie, Siboga, gelegen is. Daarop volgt Klein-Toba, zoo als de vallei van de Beneden-Batang-Toroe of het aan zee grenzend noordelijk gedeelte van Angkola genoemd wordt. Hooger op, noordwaarts, loopt die rivier door de landschappen Sigopoelan en Silindoeng. Ten Oosten van deze landschappen ligt Dolok, d. i. het gebergte, te weten het plateau van Sipirok, en meer zuidelijk, langs de kust, Natal en binnenslands Angkola en Mandaïling. Ten Zuiden van Angkola wordt het land niet meer tot de eigenlijke Bataklanden gerekend; de wel is waar oorspronkelijk Bataksche bevolking is er tot den Islam overgegaan, dat is, gelijk het heet, Maleisch geworden. In Natal, althans op de kust-

plaatsen, is de bevolking grootendeels Maleisch. — De schoone vallei van Angkola en Mandaïling wordt aan de grenzen van Klein-Mandaïling naauwer, waar de rivier Gadis, die het land in eene noordwaartsche rigting doorstroomt, uit een bergland komt, dat daar, waar hare bronnen liggen, Oeloe geheeten wordt. In het Zuiden en Zuid-westen vindt men vele goudmijnen. Ook meer noordelijk, tot in Angkola, vindt men goud, doch alleen de mijnen van Mandaïling worden ontgonnen. Het aantal van deze wordt geschat op bij de tachtig, behalve nog de goudwasscherijen. Met dat al behooren kamfer, die van Natal uitgevoerd wordt, benzoë, damar en rotting tot de voornaamste handelsproducten.

Afd. Ommelanden van Siboga, hoofdplaats Loemoet. — Afd. Natal, hoofdplaats gelijkn. Afd. Mandaïling en Angkola, het eerste met de hoofdplaats fort Elout, het andere met de hoofdplaats Tobing. — Daartoe behooren in het Zuidwesten Klein-Mandaïling, ten Oosten van den Mĕlintang, hoofdplaats Kotta-nopan, en Pakantan ten Noorden van den Kĕlaboe, hoofdplaats Kotta-polak. — In het oostelijk gedeelte dezer afdeeling woont nog eene oorspronkelijke bevolking, de Orang-Loeboe, die, volgens hun beweren, in vroeger tijden door oorlogen uit het Zuiden verdreven zijn, met welks inwoners zij, blijkens hunne taal, verwant zijn. Zij staan nog op een zeer lagen trap van beschaving — Afd. Baroes, hoofdplaats gelijkn. Tapoes en Sorkam, kleine handelplaatsjes. Afd. Singkil, hoofdplaats gelijkn.

§ 115. De Bataks, die vermoedelijk het grootste gedeelte van noordelijk Sumatra bevolken en aan de Oostkust althans tot ver in het Noorden even goed gevonden worden als aan de Westkust in onze bezittingen, — zoodat altoos nog verreweg het grootste gedeelte van dat volk ons geheel onbekend is — de Bataks waren al in Marco Polo's tijd (ofschoon deze dien naam niet noemt) bij geruchte als menscheneters bekend[38]. Waar de invloed van het Nederlandsche

Gouvernement het verhinderen kan heeft deze gewoonte thans niet meer plaats, doch bij de Bataks, die buiten dien invloed leven, worden de ter dood veroordeelden, zoo als bijv. krijgsgevangenen en verspieders, nog steeds, hetzij levend, of nadat zij eerst ter dood gebragt zijn, verteerd. Hoe ruw men deze gewoonte ook achten mag, toch is in vroeger tijd ook onder dit volk de Hindoesche invloed doorgedrongen, gelijk hunne taal en godsdienst veelvuldig bewijzen. In dien tijd is ook de Bataksche monarchie ontstaan, waarvan nog een schaduw aanwezig is in den Vorst van Bakara aan het meer van Toba, die nog heden onder den verbasterden Hindoeschen titel van Si-singa-mangaradja eene soort van goddelijke eer geniet, in zoover de Bataks zijn zegen afbidden voor den oogst; maar anders schijnen zij niet veel van hem te weten. De Heer van der Tuuk, de eenige Europeaan die hem bezocht en die het gevaar van opgegeten te worden ook maar ter naauwernood ontkomen is, verhaalt, dat men het er voor houdt, dat hij haar op de tong heeft en varkens- noch hondevleesch eet. De tegenwoordige Vorst echter houdt beide soorten van dieren, maar zeide hun vleesch niet te lusten, en hij hield zoo veel mogelijk den mond gesloten om de tong niet te laten zien. Overigens schijnt het al of niet eten van varkens- of hondevleesch voor den Batak het hoofdverschil uit te maken tusschen hunne godsdienst en die der Maleijers of die van alle andersdenkenden, zoodat die sage van den Vorst van Bakara misschien ook op een vroeger Hindoeïsme ziet.

II. BENGKOELEN (BANGKA-OELOE).

§ 114. Dit gewest bestaat uit eene zeer smalle strook lands tusschen de bergen, hier Boekit-barisan geheeten, en de Indische zee, die zich over eene lengte van niet veel minder dan het gouvernement der Westkust van even benoorden de rivier Mandjoeta tot den Vlakken-hoek uitstrekt.

De eenige goede haven aan de kust is de Poeloe-baai, ten Zuiden van de hoofdplaats. Eene groote menigte kleine riviertjes loopen van het gebergte in zee. Sommige dringen door het gebergte heen, waaronder de rivier van Manna, die op den berg Dĕmpo ontspringt[39]. — De delfstoffelijke rijkdom van den grond is nog weinig of in 't geheel niet bekend. Rijst en peper zijn de voornaamste cultures, doch het gewest is nog achterlijk in zijne productie. De gambir en notenmuscaatcultuur is er ook niet van groot belang.

§ 115. Verdeeling. De assist.-residentie Bengkoelen bestaat uit Bengkoelen en Ommelanden en de Buitenposten. Het meest in het Noorden ligt de Afdeeling Moko-Moko, waarvan de inlandsche regent nog den titel van Sultan voert. 't Was vroeger een deel van het Rijk van Indrapoera. De bevolking is Maleisch, althans voor een deel, indien de vreemde Maleijers, die zich aan het strand gevestigd hebben, met de inlandsche bevolking niet stamverwant zijn. De volgende afdeeling, Lais, even als de vorige met gelijkn. hoofdplaats, wordt bewoond door Rĕdjangs, zoo als ook de Ommelanden van Bengkoelen, die daarop volgen. Hier ligt de hoofdplaats der assist.-residentie, Bengkoelen, met het fort Marlborough, eene stad, die door de groote kosten, die de Engelschen er in der tijd aan besteed hebben, aan wie het land tot 1824 toe behoort heeft, eene zeer fraaije plaats geworden is. Als haven is zij minder goed gelegen, in zoover de schepen op eenigen afstand van daar, bij het Ratten-eiland, ter reede moeten komen. Ten Zuiden van de Ommelanden liggen de afd. Sĕloema, hoofdplaats Tallo; Manna, h. gn.; Kauer, hoofdplaats Bintoehan, en Kroë, h. gn. In de beide laatste afdeelingen wonen Lampongs, in Sĕloema, Manna en Sĕlebar, het zuidelijk gedeelte der Ommelanden, wonen de Sĕrawei's, die blijkbaar een stam van de Pasoemahs zijn, welke, even als de Rĕdjangs, uit het gebergte, van Palembangsch grondgebied, naar deze kusten zijn afgezakt.

III. PALEMBANG.

§ 116. De residentie Palembang, in het Westen bergachtig, waar zij aan Bengkoelen grenst, in het Oosten laag en met uitgestrekte alluviale vlakten, is geographisch bepaald als het stroomgebied van de Moesi, de grootste rivier van Sumatra. Het noordelijk gedeelte van het bergland schijnt, tot den Dĕmpo, uit ten minste twee evenwijdige ketens te bestaan, waarvan de meest oostelijke alleen door de Moesi, die er op den Boekit-Oeloe-Moesi ontspringt, doorgebroken wordt, terwijl de zijtakken van die rivier aan hare oostelijke helling ontspringen. In dat gedeelte wonen de Rĕdjangs. Ten Zuiden van deze wonen de stammen der Pasoemahs, in een bergland, dat zeker nog onbekender is dan het vorige. Nog zuidelijker, waar men de grenzen der Lampongsche districten nadert en de reeds Lampongsche bevolking meer onder onzen invloed staat, is rondom een aanzienlijk meer, eenvoudig als Ranau, d. i. het meer, bekend, een welvarende streek, gelegen, waar vooral de tabakscultuur goed schijnt te slagen.

§ 117. Palembang, de hoofdplaats en eenige handelplaats van dit gewest, ligt, 13 geogr. mijlen van de monding, aan de Moesi, langs wier beide oevers zij zich 5 Eng. mijlen ver uitstrekt, en waarop de bevolking voor een groot deel op vlotten woont. De bevolking bedroeg 1°. Januarij 1855 ruim 41,800 zielen, van welke een groote 4000 Chineezen en Arabieren, die hier niet, zoo als elders, hun afzonderlijke kampongs, d. i. wijken, hebben. De inlandsche bevolking is grootendeels van Javaansche afkomst en is verder uit vreemdelingen van Voor-Indië en de Oostkust van Sumatra zamengesteld, zoodat zij geheel verschilt van die der binnenlanden, waar de bewoners der hoofdstad nog steeds Javanen genoemd worden. Ook de voorname, vroeger de hoftaal, moet Javaansch, doch met vele inlandsche woorden

vermengd zijn. De huizen der Palembangers zijn goed gebouwd, hetzij van planken of van bamboes. Bijzondere gebouwen vindt men op de hoofdplaats geen andere, dan het fort, dat vroeger de kraton der Sultans was, en de moskee, eene der fraaiste in Indië, met een honderd voet hoogen minaret, een lompen achtkanten toren. Verder verdienen de vorstelijke begraafplaatsen vermelding, die het Gouvernement thans onderhouden moet, om ze niet geheel te laten vervallen. Het zijn steenen gebouwen, met zware muren, waarin de graven zich bevinden. — De inwoners der hoofdstad staan bekend als lustig van aard, liefhebbers van spelen, twistziek en niet werkzaam. Velen leven van den handel met de binnenlanden en reizen ook wel het land door om in de dorpen als goud- en zilver- of ijzersmeden, in welke vakken zij uitmunten, werk te zoeken. Behalve rijst zijn rotting en ruwe katoen — de lievelingscultuur der inlanders — de artikelen, die van daar het meest worden aangebragt; verder benzoë, damar, gomelastiek, gutta-percha, tabak, was, peper, drakenbloed en stofgoud. Dit laatste vindt men in het direct gebied van Palembang zeer weinig: het komt van de Djambische grenslanden. De Palembangsche vrouwen zijn als borduursters en kantwerksters beroemd. — De h. Palembang wordt voor zeer gezond gehouden, hetgeen men daaraan toeschrijft, dat de eb en vloed er zich nog vertoonen, hetgeen gunstig op de miasmen, die zich uit het moerassige terrein ontwikkelen, zou werken.

§ 118. De kennis der binnenlanden van de residentie staat bij die der hoofdstad zeer achter. De hoofdtakken, die de Moesi opneemt, zijn de Kikim r., de Klingi l. met de Bliti, de Lakitan l., de Rawas l., de Lĕmatang r. en, digt bij de hoofdplaats, de Ogan r. en de Kĕmĕring r. Beneden de hoofdplaats vormt ze een net van takken en valt met drie monden in zee, waarvan de noordelijkste, naar een zeeplaatsje Soensang geheeten, de voornaamste.

is. — De divisiën der residentie nu dragen meestal naar deze hoofdrivieren hare namen. Zij zijn op hare beurt in districten of marga's verdeeld — hetzelfde woord, dat bij de Lampöngers, de Pasoemahs en evenzoo bij de Bataks stam beteekent — onder inlandsche hoofden met den titel van Pasirah, die de dorpshoofden, Proatin — een titel, die geheel overeenkomt met dien van Orang-kaja, dien wij in het Oosten van den Archipel terug vinden — onder zich hebben. Ook bij de Rĕdjangs heeten de dorpshoofden zoo.

Tĕbing-tinggi, de zetel van een assist.-resident, aan de Moesi, bij de grenzen van het Rĕdjangsche landschap Ampat-lawang. Lahat, aan de Lĕmatang, digt bij het landschap Pasoemah-lebar. Moewara-roepit, aan de Rawas. Moewara-bliti, ter plaatse waar de Bliti in de Klingi valt. Batoe-radja, aan de Boven-Ogan. Moewara-doea, aan de Boven-Kĕmĕring, niet ver van het meer Ranau.

§ 119. Tot de residentie Palembang wordt ook Djambi gerekend, waarvan het bestuur wel is waar nog aan den Sultan blijft overgelaten, die bij verschillende contracten de souvereiniteit van zijn land aan Nederland opdroeg, doch met een Nederlandschen politieken agent nevens hem. — Van het land, dat door de rivier van Djambi en hare takken doorsneden is, is volstrekt niets bekend. In de bovenlanden is onder de verschillende stammen, wier namen men opgegeven vindt, de meest merkwaardige die der Korintji's, die door den goudhandel, welk metaal die streken vrij overvloedig schijnen te bevatten en dat zij naar Padang, Indrapoera en Moko-Moko ter markt brengen of althans plagten te brengen, een vrij aanzienlijken trap van welvaart moeten bereikt hebben. In hun gebied ligt een groot meer, waaruit men meent, dat de hoofdtak der rivier van Djambi ontspringt. — Beneden de genoemde hoofdplaats, maar nog op eenigen afstand van de monding der rivier, ligt Moewara-kompei, de havenplaats voor het land.

IV. LAMPONGSCHE DISTRICTEN.

§ 120. In ruimer zin verstaat men onder Tanah-Lampoeng het gedeelte van Sumatra ten Zuiden van de rivieren van Padang-goetji ten Westen en de Mĕsoedji, die deze districten van Palembang scheidt, ten Oosten, maar het westelijk en noord-westelijk gedeelte van die landstreek behooren tegenwoordig bij Bengkoelen en bij Palembang, zoodat de residentie slechts het zuid-oostelijk gedeelte des eilands beslaat. Van Bengkoelen is zij gescheiden door den Boekit-Sawah, eene voortzetting van den Boekit-barisan of Bengkoelensche bergketen, maar of zij daarom eene voortzetting van de groote hoofdketen is, kan door onze onbekendheid met deze niet wel met zekerheid gezegd worden, en wordt zelfs twijfelachtig door den aard der bergen in deze provincie, vermits men de keten, die tusschen de beide baaijen, die van Sĕmangka ten Westen en de Lampong-baai ten Oosten, in Straat Soenda uitloopt en die de hoogste toppen bevat, waaronder de Keizerspiek (ongeveer 7000 voet) de hoogste is, eerder daarvoor zou aanzien. Ook nemen van deze de grootere rivieren des lands, de Toelang-bawang, Sĕpoetih en Sĕkampong, haren oorsprong. Aan den uithoek van het meest oostelijke der drie punten, waarin Sumatra hier eindigt, ligt de Radja-basa (4000 voet) aan het naauwste gedeelte van Straat Soenda, vroeger waarschijnlijk een eiland. Tusschen de beide bergketens in het Westen loopt de Sĕmangka met hare takken in de gelijknamige baai. — Rijst, katoen, koffie en thee zijn de voorname cultures. — Tĕloekbĕtoeng, hoofdplaats der residentie en der genoemde afdeeling, aan de Lampong-baai. Afdeeling Sĕkampong, hoofdplaats Natal. Afdeeling Sĕpoetih, hoofdplaats Tarabangi. Afdeeling Toelang-bawang, hoofdplaats Mĕnggala. Afdeeling Boemi-agoeng, hoofdplaats gelijkn. aan de Toelang-bawang, even als de vorige; Sĕmangka, hoofdplaats Borne, aan de Sĕmangka-baai.

---

§ 121. Benoorden Djambi is aan de Oostkust van Sumatra van het meeste belang het rijk van Siak. 't Is van de Padangsche Bovenlanden door eene onafhankelijke landstreek gescheiden en verdeeld in het eigenlijke rijk, onder het onmiddellijk bestuur van den Sultan, ter wiens hoofdplaats Siak een assist.-resident gevestigd is, die zijne bevelen van den resident van Riouw ontvangt, — en de onderhoorigheden, te weten de vier eilanden, boven in § 103 genoemd en Roepat, een aantal kustplaatsjes benoorden de hoofdplaats, en nog een paar in de binnenlanden, die allen òf onder een Prins van den bloede, òf onder andere hoofden staan, wier trouw in de meeste staatjes meer dan verdacht is. Siak beslaat daardoor evenwel, althans in naam, eene kustlengte van niet geringer uitgestrektheid dan die van het Gouv. der Westkust en langs genoegzaam de geheele lengte van de Straat van Malaka. Van dat aantal plaatsjes (sommige met slechts honderd inwoners) aan de Oostkust zijn de voornaamste, van het Zuiden af: Bilah, Paneh, Asahan, Batoe-baroe, Bĕdageh, Sĕrdang en Tamian, dat aan Atjih grenst; die in de binnenlanden liggen aan de Tapoeng, een hoofdtak der Siak-rivier.

In het Noorden van Siak bestaat de binnenlandsche bevolking voor het grootste gedeelte uit heidensche Bataks en hebben de overheerschende mohammedaansche Maleijers zich slechts aan de mondingen der rivieren neèrgezet. Zuidelijker zal de kern der binnenlandsche bevolking — die hier en daar aan den bovenloop der hoofdrivieren zelfs vrij aanzienlijk wezen moet — wel overeenkomen met die, welke men in de Padangsche bovenlanden aantreft.

De handel heeft in eig. Siak nog niet veel te beteekenen; het belangrijkst in dat opzigt is de *troeboek*-visscherij te Boekit-batoe aan de Brouwerstraat of Sĕlat-Djati (§ 67). Meer naar het Noorden toe brengt het land rotting, sago en drakenbloed voort, en nog noordelijker wordt veel werk gemaakt van de pepercultuur, zoodat de haven-

plaatsjes aldaar wel eens de oostelijke peperhavens genoemd zijn.

§ 122. Poelau-lawan, naar de rivier ook Kampar geheeten, is een rijkje dat tegenwoordig onafhankelijk is van het vorige, maar door een lid van het Siaksche vorstenhuis geregeerd en als broederstaat van dat rijk beschouwd wordt. Het ligt ten Zuiden van Siak. Eene dergelijke verhouding bestaat er misschien ook tusschen Indragiri en Kwantan en bestond er vroeger tusschen Palembang en Pasoemah. — Kwantan ligt aan de Boven-Indragiri en grenst aan onze bezittingen. Er moeten hier merkwaardige overblijfselen gevonden worden uit den tijd dat de Hindoes in de binnenlanden gevestigd waren, zoo als trouwens ook nog elders op dit eiland buiten onze bezittingen, zoo als in het Noorden in de bovenlanden van Bila, het vroeger Ned. gewest Padang-lawas, het geval is — Indragiri, waarvan evenmin als van die andere staatjes iets belangrijks valt mede te deelen, scheidt Siak van Djambi en is maar een leenrijk van den Sultan van Lingga. Nog zuidelijker dan de Rivier van Indragiri valt de Reteh in zee, waar een gewest ligt, meer onmiddelijk onder het gezag van den Sultan van Lingga staande, dat door de steenkolen, die men er heeft laten zoeken, meer de aandacht van het Gouvernement getrokken heeft.

§ 123. Het noordelijk gedeelte van Sumatra eindelijk, het rijk Atjih, vroeger een aanzienlijke staat en een lastige nabuur der Portugeezen te Malaka, is tegenwoordig geheel vervallen, doch nog steeds onafhankelijk. Nog laatstelijk, in 1857, is er tusschen dat rijk en het onze een nieuw contract tot stand gekomen, waardoor althans onze handel in die streken wederom wat aangewakkerd is. — De binnenlanden van Atjih zijn nog volkomen onbekend. Aan de Westkust liggen de bekende Peperhavens, waarvan als de voornaamste worden opgegeven, Teloek-glompong, Analaboc, Kwala-batoe, Soesoe, Laboean-hadji, Moekei, Asahan en

Tĕroemoen, dit laatste digt bij Singkil. — Atjih zelf ligt in het uiterste Noorden des eilands. De haven wordt niet geroemd, maar de landstreek waarin het ligt is zeer vruchtbaar. Men houdt de Atjineezen voor een gemengd ras van Bataks, Maleijers en bewoners van het vaste land, dat is, daar ook de Maleijers zich hier aan de kusten zijn komen nederzetten, van de oorspronkelijke bewoners en vreemdelingen. Zij zijn stoute zeevaarders, maar maken ook veel werk van den landbouw. Behalve rijst moet hun land ook katoen voortbrengen. Beoosten de hoofdplaats zijn Pĕdir, Tĕloek-Samoï en Pasei de belangrijkste plaatsen aan de zoogenaamde Areka- of Betelnootkust. Waar deze bij de Diamant-kaap eindigt en de kust eene zuidoostelijke rigting neemt, volgen aan de Straat van Malaka al spoedig de Siaksche naambezittingen.

§ 124. Omliggende eilanden. Op eenigen afstand van de Westkust van Sumatra liggen met deze evenwijdig een tiental grootere en honderde kleinere eilandjes. De eerste zijn middelmatig hoog: de hoogste toppen op Nias, het grootste dier eilanden, bereiken nog geen 2000 voet; de kleinere zijn laag en dikwijls niet veel meer dan koraalbanken. Die eilanden zijn:

Si-maloe en de Banjak-eilanden. Deze zijn grootendeels met Maleijers van de kust van Sumatra en Atjineezen bevolkt en staan tot de Atjineesche staatjes aan de Westkust, met welke zij ook uitsluitend verkeer hebben, in eene afhankelijke betrekking.

Nias, dat tot de residentie Tapanoeli behoort. Er zijn tegenwoordig twee Nederlandsche posten, een op de hfdpl. Sitoli, aan de Noord-oostkust, en een in de baai van Lagoendi, aan de Zuid-westkust. Vroeger vooral was het door den slavenhandel berucht, dien de Atjinezen hier dreven, en die nog niet geheel onderdrukt is en door de eeuwigdurende veten der kleine staatjes, waarin het eiland verdeeld is, op den duur wordt aangekweekt. Ook werkten

er vele Niassers als pandelingen te Padang. De vruchtbaarheid des eilands geeft hoop op eene betere toekomst.

De Batoe-eilanden; drie middelmatig groote en een aantal kleinere, onder de Ass.-Resid. Ajar-bangis, met een posthouder op Tello.

De Mĕntawei-eilanden, Siberoet en Si-pora, met omliggende kleinere, — de Pageh-eilanden, twee eilanden, door eene naauwe straat gescheiden, — en eindelijk, op vrij grooten afstand, Engano. Deze allen staan nog geheel op zich zelven en worden slechts nu en dan door Maleische handelaars bezocht.

§ 125. De producten dezer eilanden zijn niet van groot belang en zullen wel hoofdzakelijk in kokosnoten en olie en in sago bestaan. Maar zeer merkwaardig zijn zij in een ethnographisch opzigt, daar zij door eene geheel eigenaardige bevolking bewoond zijn, die men wel als verwant met de Bataks beschouwt, maar waarschijnlijk in dezelfde verhouding tot de Dajaks of Alfoeren zou geacht hebben te staan, wanneer deze toevallig, in plaats van de Bataks, de Westkust van Sumatra bewoond hadden. Zij leven voornamelijk van de opbrengst van vischvangst en jagt of ook wel van sago; aan landbouw doen zij weinig. Op de verschillende eilanden vindt men evenwel ook verschil in gewoonten. Koppensnellen, bijv., is voornamelijk op Nias in gebruik. Op de Mĕntawei- en Pageh-eilanden schijnt het ras zuiverder gebleven dan daar; het tatoeëren, het beschilderen van het gelaat en het gebruik van pijl en boog vindt men daar nog heerschend; ook het pamali bestaat er, doch betelkaauwen doen zij er niet, en terwijl, bijvoorbeeld, op Nias de huizen uitmunten door stevigheid en eene zekere netheid van bouw, vindt men die op Engano nog in den vorm van bijenkorven.

§ 126. Aan de zuidkust zijn enkele eilandjes door hunne ligging in de Straat Sunda en hunne nabijheid van de Javaansche kusten meer bekend, als Laboean in de Sĕmangka-baai, Lagoendi tegenover den middelsten uithoek,

Sibĕsi en een enkel ander voor de Lampongbaai, en de Zutphensche-eilanden in het naauwste gedeelte van Straat Soenda aan den oostelijken uithoek.

§ 127. Aan de Oostkust van Sumatra liggen, behalve die welke tot Siak behooren, de eilanden die met nog andere de Residentiën Riouw en Bangka uitmaken, waarvan echter de eerste veeleer als met het Maleische schiereiland in verband staande moeten beschouwd worden, terwijl ook Bangka, ofschoon slechts door de Straat van dien naam van Sumatra gescheiden, niettemin alleen wat die ligging betreft hier in dezelfde verhouding tot dat eiland gebragt wordt, als bijv. Padangi en Rantau.

§ 128. Bangka is voornamelijk aan de oostzijde vrij hoog; langs de kust van Straat Bangka vindt men veel laag en moerassig land. In het Noorden vormt de kust een inham, de Klabat-baai geheeten, die tot aan den voet van het Maras-gebergte landwaarts inloopt. Dit gebergte, waarvan de hoogste der drie toppen 2600 voet is, is het hoogste des eilands; weinig lager is de Pading, digt bij de Zuid-oostkust. Onder de rivieren behoort de Mĕrawang, die op den Maras ontspringt, tot de aanzienlijkste.

Van de exploitatie van het tin, waaraan het eiland zijne wereldberoemdheid te danken heeft, is boven, § 57, reeds gesproken. De tinmijnen liggen meestal digt bij de kusten en wel bij die, welke van Straat Bangka zijn afgekeerd. — Behalve deze delfstof bezit het eiland niet veel belangrijks. De bevolking leeft meestal van den rijstbouw of van het zoeken der producten harer bosschen, zoo als damarhars, was, honig enz. In de Klabat-baai wordt veel tripang gevangen. Door iets bijzonders onderscheiden de inwoners zich niet. Daar het eiland lang van Palembang afhankelijk geweest is, zijn de hoofden meestal van daar afkomstig. — In alle opzigten heeft het eiland Blitoeng (door de Gaspar-straat van Bangka gescheiden, onder welker tallooze eilandjes Lepar het grootste en voornaamste is)

veel overeenkomst met het vorige. Zijne bergen zijn niet minder hoog en het bezit een paar rivieren, die meer dan kustrivieren zijn. Behalve tin vindt men er ook veel ijzer, waarvan de inwoners eenig werk maken. Meer opzettelijke vermelding verdienen de zoogenaamde Orang-laut, die op Blitoeng meer als Orang-sĕkat (of sĕkah?) bekend zijn, een slag van menschen, dat, gelijk reeds de naam aanduidt, meer op zee dan op land woont; men vindt ze het meest in de Klabat-baai en aan de oostkust tusschen Pangkal-pinang en Koba aan de Koerou. (Zie ook § 130.)

§ 129. Verdeeling. De residentie Bangka bestaat uit negen districten, elk met een Europeschen administrateur, een inlandschen dĕmang en een luitenant voor de Chineezen, die onder een kapitein te Muntok staan. Hoofdplaats is Muntok, aan den voet van den Mĕnoembing en den ingang van Straat Bangka. De overige districten zijn: Djĕboes, Blinjoe, Soengei-liat, Mĕrawang, hoofdplaats Batoe-roesak, Pangkal-pinang, Soengei-sĕlan, Koba en Toboali, hoofdpl. gn. of ook Sabang. — Van de ass.-residentie Blitoeng is de hoofdplaats Tandjoeng-pandan. De vijf binnenlandsche districten staan onder inlandsche ngabei's, die den dipati van Blitoeng tot hun hoofd hebben, en de Chineezen van het eiland onder een kapitein op de hoofdplaats en een luitenant te Sidjoek, hoofdplaats van het gn. distriet, aan de noordkust.

§ 130. De residentie Riouw omvat het rijk van den Sultan van Lingga, Riouw en onderhoorigheden en dat van dien van Siak. Gelijk namelijk deze de souvereiniteitsregten over zijn rijk in 1858 aan Nederland heeft opgedragen, zoo heeft die van Lingga dit reeds gedaan in 1784, toen, tot besluit van een met hem gevoerden oorlog, zijne hoofdplaats door de onzen werd ingenomen. De Sultan, die destijds den titel voerde van Sultan van Djohor, Pahang, Riouw en onderhoorigheden, bij welke namen ook die van het eiland Lingga gevoegd werd, toen hij, na die onderwerping, dat

eiland tot zijne residentie koos. verloor uit zijn titel de beide eerste ten gevolge van het Londensche traetaat van 1824, waarbij Nederland al zijne bezittingen op het vaste land aan Groot-Brittanje afstond. En daar de zetel van het rijk, toen Malaka in 1511 door de Portugeezen was ingenomen, van daar naar Djohor verplaatst was, zoo is het tegenwoordige rijk van Lingga niet minder dan een overblijfsel van het eenmaal zoo beroemde Sultanaat, dat bijna drie eeuwen lang te Malaka gebloeid heeft en de bakermat van de mohammedaanseh-maleisehe beschaving geweest is.

Tot waarneming van de belangen van het Nederlandsehe Gouvernement resideert er een Nederlandsehe ambtenaar op Tandjoeng-pinang, een eilandje, dat tegenwoordig, door verzanding, aan het grootere Bĕntan (Bintang) reeds zoo goed als verbonden is. Het Nederlandsehe grondgebied strekt zieh sleehts over eene kleine strook lands uit, doeh het Gouvernement trekt de inkomsten van geheel Bĕntan, en terwijl het bestuur van het rijk, onder den Sultan, aan den Rijksbestierder of Onderkoning verblijft, zijn er de Chineezen, die een groot deel der bevolking uitmaken, aan het Nederlandsch gezag onderworpen. De Rijksbestierder, die den titel van Jang-di-pĕrtoewan moeda voert (de Sultan draagt dien van Jang-di-pĕrtoewan bĕsar), is een prins uit een Boegineeseh geslaeht, waarin die waardigheid, in de vorige eeuw, tot belooning van bewezen diensten, werd erfelijk gemaakt.

§ 131. Tot het rijk van Lingga behooren de Riouw-Lingga-Archipel, eenige eilandengroepen in de Chineesehe zee en eenige bezittingen of leenlanden op Sumatra, zoo als Indragiri en, nu en dan, naar het sehijnt, Kampar en enkele kustplaatsen.

Van de zee van den Riouw-Lingga-Archipel weet men meer dan van de eilanden, waarvan gewoonlijk sleehts de naam en de kusten en de een of andere piek bekend zijn. Onder die pieken is die van Lingga ruim 3600 voet, die

van Bĕntan, ook de Zadelberg geheeten, ruim 1500 voet hoog. — De meest bekende eilanden zijn, in het noordelijke gedeelte der groep, behalve het hoofdeiland Bĕntan, Batam, Boelang, Gampang, Galat en Karimon, en in het zuidelijke, de Lingga-groep, die door de Straat Dĕmpo van de Riouw-groep gescheiden is en meer direct van Lingga uit bestuurd wordt, Lingga en Singkĕp. — Op Tandjoeng-pinang ligt Riouw, de hoofdplaats der residentie, beschermd door het fort de Kroonprins, volgens het algemeene gevoelen een lief klein plaatsje, en dus zeker zeer verschillende van het armzalige Daï of Kwala-daï, de hoofdplaats van den Sultan op Lingga. De residentie van den Onderkoning, den gemagtigde van den Sultan bij den Resident, is een klein eilandje tegenover Tandjoeng-pinang, het eiland Mars of P^an^ Pĕnjingat.

§ 152. De opbrengst van dezen Archipel is vooral peper, die op verscheidene eilanden gecultiveerd wordt, en op Bĕntan met de gambir-cultuur uitsluitend in handen der Chineezen en met die ook de eenige cultuur van belang is. Op een paar eilandjes, Singkĕp in het Zuiden en Karimon in het Noordwesten, wordt tin gevonden, maar tot dusver weinig geëxploiteerd. Op sommige eilanden vindt men eene oorspronkelijke bevolking, die nog op een zeer lagen beschavingstrap staat en door de meer geciviliseerde Maleijers als wilden (orang-oetan) beschouwd wordt. Terwijl deze in de bosschen leven, waar zij de producten verzamelen, vinden er wederom andere stammen hun bestaan met op zee rond te zwalken en tot op Bangka en elders tripang en agar-agar te gaan visschen: het zijn voornamelijk Lingganeezen, die zich met dit laatste bezig houden. De hoofdmarkt voor de producten dezer eilanden is Singapore.

§ 153. De eilanden in de Chineesche zee, die tot het rijk van Lingga behooren, bestaan uit drie hoofdgroepen, de Anambas-, Natoena- en Timbalan-eilanden. De eerste staat onder twee hoofden, een van Djĕmadja en een van

Siantan, de beide hoofdeilanden; de tweede onder de hoofden van de eilanden Boengoeran of Noord-Natoena en Sĕrasan en nog een paar kleinere; de laatste onder het hoofd van het gn. hoofdeiland.

IV. Borneo.

§ 154. Borneo ligt tusschen ruim 7° N. B. en ruim 4° Z. B. en tusschen circa 109° en 119° O. L. De oppervlakte van het eiland is 12,962 vierk. g. m., d. i. ruim 21 maal die van Nederland en $5\frac{3}{5}$ maal die van Java. Deze verhouding wordt echter minder aanzienlijk, wanneer men alleen de Ned. bezittingen berekent, want voor het rijk van Broenei en het gebied van Solok moet men ongeveer $\frac{1}{4}$ van het geheele eiland aftrekken.

De grootste lengte, dwars over het eiland van het Z. W. naar het N. O., of van Kaap Sambar tot Kaap Oensang, is 180 g. m., ongeveer als van hier naar Rome. De grootste breedte van W.—O., van Kaap Batoe-bĕlah tot Kaap Kĕnioengan, is 150 g. m., d. i. altoos nog iets meer dan de lengte van Java. De afstand van de Chineesche en de Javazee over de meridiaan van Sĕkadau is echter niet meer dan 65 g. m., maar die van het noordelijkste en het zuidelijkste punt van 't eiland, die slechts 2° in L. verschillen, is 175 g. m.

Bij Borneo valt vooral de geringe ontwikkeling der kusten in 't oog, daar zij voor het geheele eiland slechts als van 1 : 1.82 is.

De meer uitstekende punten zijn de Kapen Simpangmĕngajau (N.), Baram, Sirik, Datoe, Api (N. W.), Batoebĕlah, Satei, Sambar (Z. W.), Poeting, Malatajoer, Soengeibaroe (Z.), Aroe, Kĕnioengan (O.), Oensang (N. O.).

§ 155. Het eiland wordt van het Z. Z. W. naar het N. N. O. doorsneden door een gebergte of liever een bergland, dat in het N. O., waar zich tot een geheel buiten-

gewone hoogte de Kinibaloe en misschien nog andere toppen verheffen, volkomen onbekend is, doch waarvan in het bekende gedeelte de hoogste toppen zelden 6000 voet bereiken, en dat nog geen algemeenen naam ontvangen heeft. Gewoonlijk noemt men het zuidwestelijke gedeelte Kaminting. Het vormt over het algemeen de grensscheiding van de groote afdeelingen des eilands. Links (op 2° N. B.) gaat een zijtak uit, die tot T. Datoe de grensscheiding vormt tusschen de Wester-afdeeling en het rijk van Broenei, en die de namen van G. Madei, het gebergte van Batang-Loepar en van G. Krimbang draagt. Regts loopen kleinere takken, die de grensscheidingen van Koetaringin, de Zuider-afdeeling en de Groote en Kleine Dajak uitmaken, en vervolgens meer aanzienlijke, die ten Zuiden en ten Noorden de grenzen van Koetei bepalen (1° 50′ en 2° 50′ N. B.). Nog noordelijker is het binnenland zoo goed als onbekend. Het zuidelijke Koeteische gebergte buigt op een geringen afstand van de Oostkust in eene geheel zuidelijke rigting om en loopt langs de grenzen van Bandjĕrmasin en de rijkjes aan de Oostkust tot in Tanah-Laut; het zuidelijke gedeelte er van is, onder den naam van Mĕratoes-gebergte, meer bekend.

§ 136. Al die bergen vormen tevens de waterscheidingen der voornaamste rivieren des eilands en gelijk wij zagen, zoo als dit overal in Oost-Indië het geval is, de grenzen der verschillende staatjes (waaruit blijkt, dat «stroomgebied» en «staat» daar genoegzaam gelijke begrippen zijn): in het Zuiden van de rivieren van Koetaringin (ontstaan uit de Lĕmandau en Aroet), van Pĕmboeang, van Katingan en van Mĕndawei, van de Kahajan, de Kapoeas-moeroeng en de Baritoe; in het Oosten van de rivier van Koetei (de Mahakkam), van Bĕrau (de Koeran, ontstaan uit de Sĕgah en Kĕlei), van Boeloengan en de Tidoengsche rivieren. Aan de Westkust zijn de Sambas, de Kapoeas of Rivier van Pontianak en de Pawan of Rivier van Matan de hoofdrivieren, terwijl

in het Zuiden de Rivier van Djĕlei nagenoeg de grenzen der beide hoofdafdeelingen onzer bezittingen op Borneo bepaalt.

De voornaamste rivieren, die, buiten onze bezittingen liggende, in de Chineesche zee vallen, zijn die van Sĕrawak, de Batang-loepar, de Rĕdjang en die van Broenei (de Limbang).

Van die allen zijn de Baritoe en de Kapoeas de voornaamste.

De Baritoe draagt eerst den naam van Soengei-Moeroeng en behoudt dien in haren oostwaartschen loop door het landschap Siang. Waar zij zich vervolgens zuidwaarts wendt verwisselt zij dien met dien van Baritoe, maar wordt naar de gewesten, die zij doorstroomt, t. w. Doesoen-oeloe en D.-ilir, ook wel de Doesoen geheeten. Uit de Doesoen-landen komt zij in Bĕkoempei, een gewest, dat zich tot niet ver benoorden de hoofdplaats langs de rivier uitstrekt. Slechts in het Siangsche kronkelt de rivier zich tusschen steile oevers door bergachtig land; spoedig wordt het terrein, dat zij doorstroomt, vlak, en wel in zulk eene mate, dat gedurende den regentijd meer dan $\frac{1}{3}$ van het geheele stroomgebied onder water staat. Door deze overstroomingen ontstaan, langs de oevers der rivier, uitgestrekte meeren en kanalen, welke laatste, door eenig punt van de rivier met een ander in eene regte lijn te verbinden, bij de tallooze krommingen van het stroombed voor de vaart van groot belang kunnen zijn. De belangrijkste meeren of *danau's* zijn die van Pamingir, Babei en Mĕdara. De aanzienlijkste zijrivieren bevinden zich alle op haren linkeroever: daartoe kunnen gerekend worden de Tewei, Mantalat, Ajo, Karau, Patei, Bahan of Rivier van Nĕgara en Kajoe-tangi of Rivier van Martapoera, ook Rivier van Bandjĕrmasin genaamd, even als de Baritoe; de beide laatste worden ook wel Banjĕr geheeten en door de bijnamen Groote en Kleine onderscheiden. Voordat zij de Bahan opneemt verdeelt de Baritoe zich in twee armen, waarvan de oostelijke dien naam

behoudt, terwijl de westelijke eerst dien van Poeloepĕtak, naar het gewest, waardoor hij loopt, en dan dien van Kleine-Dajak krijgt, t. w. daar, waar de Kapoeas-moeroeng hare wateren met de zijne vereenigt.

De geheele lengte van de Baritoe is een 190 uren, van welke verreweg het grootste gedeelte, een afstand namelijk van 137 uren, voor groote schepen bevaarbaar is, terwijl haar verval op die groote uitgestrektheid niet meer dan 145 voet bedraagt.

De oorsprong van de Kapoeas is in het hart des eilands, even als die van de Baritoe. Te Sintang vereenigt zij zich met de Mĕlawi, die de Pinoeh opneemt en om hare belangrijkheid ook Simpang-kanan genoemd wordt, terwijl dan het bovengedeelte van de Kapoeas Simpang-kiri heet. Behalve dezen linker-zijtak neemt de Kapoeas onder anderen nog op, links de rivieren van Sĕpau en Sĕkadau en regts, de Katoenggau, de Sĕkajam (Rivier van Sanggau) en die van Landak, en werpt zich met een aantal armen, waaronder zes grootere, in zee. Het land, dat de rivier doorloopt, is, even als dat van de Baritoe, zeer laag en staat tot Boenoet, hetgeen nog zeer ver boven Sintang ligt, jaarlijks in den regentijd onder water. Onder de meeren, die ook hier worden gevonden, zijn de Danau Loear of D. malajoe en de danau Sĕrian de grootste.

§ 137. De loop van de hoofdrivieren en de aard van het binnenlandsch gebergte biedt ruime gelegenheid aan tot communicatie tusschen de verschillende kusten. Er zijn een aantal wegen, die langs de rivieren van het Zuiden naar de binnenlanden van de Wester-afdeeling voeren en van Siang en de Doesoen-landen naar het Koeteische. De Heer Schwaner is de eerste geweest, die een van die wegen gevolgd is, en van Palingkau langs de rivieren Kahajan (Groote Dajak), Roengan en Katingan het gebergte, en van daar, langs de Mĕlawi, Sintang en verder Pontianak bereikt heeft, waar hij in Februarij 1848 na vier maanden reis aankwam.

§ 158. De hoofdbevolking van Borneo bestaat uit de zoogenaamde en welbekende Dajaks, een naam, die aan alle heidensche bewoners van dat eiland gegeven wordt, gelijk die van Maleijers wel eens aan de mohammedaansche. Dit laatste evenwel ten onregte. De mohammedaansche bevolking van de Noord-westkust en van de noordelijke, des noods van de geheele Westkust mag men zoo noemen, al is zij met andere elementen vermengd, die dan toch de zeer kleine minderheid uitmaken, zoo als Boegineezen en Arabieren; maar die van de zuidelijke Westkust en althans die van de Zuid- en de zuidelijke Oostkust, noemt men beter naar de staten, waarin het land verdeeld is, of naar de volken, waartoe men weet dat zij behooren, als Bandjareezen, Koeteineezen, Boegineezen van de verschillende staten der Oostkust, enz. De eerstgenoemde kusten zijn door mohammedaansche Maleijers gekoloniseerd, die hun vaderland, het zuidelijk gedeelte van het schiereiland van Malaka, toen het rijk van Djohor, hadden verlaten; de andere door Hindoe-Javanen. Van daar dat men eerst verder in het binnenland op de meerdere zuiverheid van ras van de oorspronkelijke bewoners van het eiland kan vertrouwen, die vroeger, toen de godsdienst niet zulk eene scherpe afscheiding maakte als tegenwoordig, veel gemakkelijker met de later gekomen bevolking moet zijn zamengesmolten. Van de binnenlandsche bevolking blijkt het dan ook, dat zij zich in verschillende opzigten zeer van die der kusten onderscheidt, en van die der Westkust nog meer dan van die der Zuid- en Oostkust, een onderscheid, dat zich, behalve in den sterkeren ligchaamsbouw der Kahajans (dat een vrij algemeen voorkomende naam der binnenlandsche Dajaks is, gelijk die van het Baritoe-stroomgebied meer Beadjoë en Ngadjoe — woorden, die wel niet anders dan Bovenlanders beteekenen — genoemd worden), ook vooral in het tatoeëeren vertoont, dat men bij de Dajaks der Westkust niet vindt. Koppesnellen, dat vooral de Dajaks steeds tot een voor-

werp van afschrik en van velerlei fantaiseering gemaakt heeft, is overal in gebruik, en hier en daar zijn daar gewoonten mede verbonden, die den overgang tot het kanibalisme der Bataks niet groot maken. — Naast die Kahajans vindt men andere stammen, die ook niet Dajaks, maar met vele andere verwarring-barende namen genoemd worden, en op een lageren trap van beschaving staan dan zij. Bij de Kahajans toch staat bijv. de kunst om ijzer uit den erts te smelten en tot zwaarden te smeden op eene inderdaad merkwaardige hoogte en vormt deze een vak van industrie, met welke de Dajaks niets ter vergelijking kunnen aanbieden.

§ 159. Verdeeling. Van de beide groote afdeelingen onzer bezittingen op Borneo is de Wester-afd. bijna 2800 vierk. g. m. en de Zuider- en Ooster-afd. 6500 vierk. g. m. groot, d. i. gene iets grooter dan geheel Java, deze bijna driemaal zoo groot.

Wester-afdeeling. — R. Pontianak, h. gn., aan de zamenvloeijing van de Landak en de Kapoeas, zetel van een Sultan.

Afd. Landak en Tajan, twee staatjes aan de gelijkn. rivieren, die in de Kapoeas vallen, ieder met een Panĕmbahan aan 't hoofd.

Afd. Mĕmpawa, aan een klein riviertje, dat ten Noorden van de rivier van Pontianak in zee valt. — Niet ver van hier ligt in het binnenland Mandor, waar een aantal Chineezen gevestigd is, de Kong-si Lanfoeng, die door zijn eigen kapitein (regent) onmiddellijk onder het Nederlandsch gezag bestuurd wordt, onafhankelijk van het inlandsche hoofd, den Panĕmbahan, van Mĕmpawa.

Zuidelijke afdeeling, hoofdpl. Soekadana, zetel van een Panĕmbahan, met de staatjes Simpang en Matan (met de Karimata-eilanden), door inlandsche hoofden met dienzelfden titel van Panĕmbahan bestuurd.

Behalve de genoemde staatjes zijn er hier nog die van

Mĕliau, ten Zuiden van de hoofdrivier, en die van Koeboe, in het delta der Kapoeas.

A. R. Sintang, die zich uitstrekt over de inlandsche rijkjes Sanggau en Sĕkadau (te zamen één district), Sintang, Silat, Soeahit, Sĕlimbau, Piasa, Djongkong en Boenoet (deze laatste vormende het district Sĕlimbau en Boven-Kapoeas), alle niet meer dan kleine plaatsjes, in de opgenoemde volgorde, beneden en boven de h. Sintang aan de Kapoeas gelegen, en over het stroomgebied der Mĕlawi.

A. R. Sambas, h. gn., aan de Kleine Sambas-rivier; zetel van een Sultan. Pamangkat, met het fort Sorg, aan de monding van de Sambas-rivier.

A. R. Montrado, aldus genaamd naar het grootste der vijf Chineesche mijndistricten, die sedert de vorige eeuw in het Zuiden van Sambas gevestigd zijn. De andere vier heeten Boedoek, Sĕpang, Loemar en Lara.

Voor de cultures is tegenwoordig het zuidelijk gedeelte van Sambas, namelijk Montrado, het meest van belang. Koffie reusseert er goed, en ook met katoen schijnt men hoop te hebben van wèl te zullen slagen.

Uit een mineralogisch oogpunt zijn de zuidelijke streken, voornamelijk Kĕndawangan, van belang, waar men beweert, dat de Chineezen vroeger veel tin zouden geëxploiteerd hebben. Ook meer noordelijk, in Mĕmpawa en in 't Noorden van Sambas, schijnt er rede te bestaan om het aanwezig zijn van metaalertsen te vermoeden. Diamanten worden in Landak gevonden.

§ 140. *Zuider- en Ooster-afdeeling.* — Hoofdpl. Bandjĕrmasin, met een 6000 of meer inwoners, waaronder zeer vele Chineezen. Grootendeels op palen of vlotten gebouwd. Het fort en de hollandsche gebouwen liggen op het riviereiland Tatas, aan welks noordelijken uithoek Kween en aan den zuidelijken Schans v. Tuyll liggen, die te zamen de afdeeling Kween uitmaken.

Afd. Doesoen en Bĕkoempei, met een gezaghebber te

Marabahan en een Dajaksch hoofd voor Siang en Doesoen-oeloe en een voor Doesoen-ilir. De bevolking van de Běkoempei is mohammedaansch en bestaat uit Dajaks vermengd met vreemdelingen.

Afd. Groote en Kleine Dajak, met een gezaghebber te Kwala-Kapoeas en Dajaksche hoofden van Poeloepětak en aan de Kahajan, de Roengan en de Kapoeas-moeroeng. Poeloepětak is merkwaardig door zijne bevolking. Even als die van Běkoempei zijn de bewoners van deze streek de eigenlijke handelaren van de binnenlanden van Borneo, die zij tot de Kapoeas toe doorreizen. Zij zijn echter van zuiverder Dajaksch bloed dan hunne noordelijke geburen, en geen mohammedanen, en daaraan zal het toe te schrijven zijn, dat de christelijke godsdienst bij hen eenigzins wortel begint te vatten.

Zuider-afdeeling (of afd. Sampit en de Zuidkust), met een gezaghebber te Sampit (Tělaga-Těmpaga). Aan dezen zijn ondergeschikt de hoofden van de gewesten Měndawei en Katingan, Sampit en Pěmboeang.

Het staatje Koetaringin staat onder een Pangeran van Bandjěrsche afkomst en is, wat de mohammedaansche bevolking betreft, het aanzienlijkste der gewesten aan de Zuidkust. — Goudwasschen en ijzersmelten houdt, even als in de Doesoen en Tanah-laut, ook in de Zuider-afdeeling een groot deel der bevolking bezig.

Afd. Koetei en de Oostkust. De ass.-resident resideert te Těngaroeng, de h. van het rijk Koetei, een zeer groot gewest onder een leenpligtig Sultan, het stroomgebied der Mahakkam. Beneden deze plaats ligt Samarinda, eene Boegineesche vestiging, de voornaamste handelplaats des rijks, die onder een Boegineesch opperhoofd, met den titel van Poea-adoe, staat.

Het ten Zuiden van Koetei gelegen Pasir staat insgelijks onder een Sultan, en zoo ook de noordelijke staatjes Goenoeng-Těboer, Sěmbilioeng en Boeloengan met Tidoeng,

waarvan de drie eerste onder den naam van Bĕrausche landen begrepen worden. — Op Pasir volgt ten Zuiden het zoogenaamde Tanah-Boemhoe, dat uit vijf kleine staatjes bestaat, t. w. Tjĕngal, Mĕnoenggoel en Sampanahan, noordelijk, rondom de Pamoekan-baai, en Bangkalaän (hoofdpl. Adjipati) en Tjantoeng met Boentar-laut om de Kloempang-baai, zuidelijk. — Daarna volgen de Koesansche-landen, t. w. Koesan (hoofdplaats Praboekarta), met de uitmuntende havenplaats Batoe-litjin, aan de naauwe straat van Poelau-Laut (of Laut-Poelau), welk eiland daar insgelijks toe behoort; voorts Pagatan en Sĕmbamban. — Al die staatjes, ten Zuiden van Koetei, liggen ten Oosten van het Mĕratoes-gebergte, langs de Straat van Makassar. Slechts Pasir bezit in de Kĕndilo eene rivier van eenige lengte, daar deze in het Noorden ontspringt en voor het grootste gedeelte langs het grensgebergte loopt. — Met het oog op de bevolking van de Oostkust verdient de invloed der Boegineezen, die zich hier overal hebben neèrgezet, zeer de aandacht. Wat de producten betreft, moeten hier, behalve de gewone, rotting, damar, goud, enz. enz., de diamanten van Koesan en vooral de steenkolen van Koetei en P[au]. Laut genoemd worden.

Afd. Tanah-laut. H. Taboeniau, aan de monding van het gn. riviertje. Rijke goudstreek en in de bovenlanden van het riviertje Maloekoe de steenkolenmijn Banjoe-irang.

De voormalige Sultanslanden, nu de afdeelingen Martapoera en Amoentai, zijn het stroomgebied van de rivieren Kajoetangi en Bahan. Aan de eerste ligt Martapoera, vroeger de hoofdstad des rijks, en hooger op, aan de Riam-Kanan, de kolenmijn Oranje-Nassau, te Pĕngaroeng. — Aan de Bahan liggen, daar waar de Tabaloeng-kiri en T. kanan zich vereenigen, het plaatsje Tabaloeng en lager Kaloewah en het door zijne inlandsche wapensmederijen beroemde Amoentai; verder Nĕgara, dat ook zijn naam aan de rivier leent, en eindelijk, niet zeer ver van de monding, het door zijne

Hindoesche antiquiteiten bekende Margasari, dat onder de afdeeling Martapoera ressorteert.

V. Celebes.

§ 141. Celebes, 3294 vierk. mijlen groot, is een eiland van zeer in 't oog loopende gedaante. Terwijl de Westkust, van Kaap Donda tot K. Laïkang, slechts eene enkele meer aanzienlijke bogt vormt, die van Mandar, loopen aan de oostzijde twee golven diep landwaarts in, die van Gorontalo (of Tomini) en die van Tolo, en eene aan de zuidzijde, die van Bone, zoodat er vier schiereilanden gevormd worden, waarvan het meer noordelijke naar het Oosten en met de uiterste punt naar het Noord-oosten, het volgende evenzoo naar het Noord-oosten, het derde naar het Zuidoosten en het vierde naar het Zuiden gerigt is. Behalve deze golven zijn de volgende inhammen en uitstekende punten misschien de belangrijkste: aan de Noordkust, van de Noordkaap tot K. Donda, de baai van Mĕnado, de golf van Amoerang, de baai van Kwandang, de Stroomen-kaap en de baai van Tontoli; aan de Westkust: de K. Tĕmoel, de golf van Palos, de baai van Mamoedjoe, K. William, K. Rangaso (of Mandar) en de baai van Pare-pare; aan de Zuidkust: Kaap Lasoa (of Bira); aan de Oostkust: de Vosmaersbaai, de baai van Nipa-nipa, K. Nederburgh, de golf van Tomori (of Tomaiki), K. Talabo.

§ 142. Het eiland Celebes is, wanneer men het uiterste noordelijke gedeelte en het zuider-schiereiland uitzondert, nog zeer weinig bekend. Wat de gesteldheid van den grond in de onbekende binnenlanden betreft, moet men zich bepalen tot het vermoeden, dat het eiland aldaar zeer bergachtig zijn zal, gelijk de vele steile kusten en van het strand zigtbare pieken en ook de vorm van het eiland zelf dit schijnen aan te duiden. Waarschijnlijk sluiten de bergen uitgestrekte hooglanden in, zoo als men dit onder

anderen vermoeden zou uit de berigten der inlanders omtrent verschillende meeren, die zich in het binnenland zouden bevinden, en waarin vele rivieren haren oorsprong nemen zouden. Van die rivieren is die van Sadang de eenige, zoo ver bekend is, die een vrij langen loop heeft en misschien met de Solo-rivier op Java in lengte kan wedijveren. Zij komt uit het Noorden en valt ten Noorden van de baai van Pare-pare in zee. — Vulkanen zijn alleen in de Minahasa — zoo heet het uiterste noordelijke gedeelte des eilands — bekend, doch misschien is in het Zuiden de Lompo-battang, de hoogste berg des eilands en bij de 10,000 voet hoog, ook een vulkaan, hoewel de menigvuldige stalactiten-grotten in het zuider-schiereiland de kalkaardige natuur van het gebergte buiten twijfel schijnen te stellen. Het aanwezen van warme bronnen doet intusschen ook hier vulkanische elementen vermoeden, iets dat men op dergelijke gronden ook bijv. van de landen ten Zuiden van de golf van Gorontalo weet.

§ 145. Celebes is verdeeld tusschen het gouvernement van Celebes en onderhoorigheden en dat der Molukken.

Tot het eerste behooren:

de geheele Westkust, langs de Straat van Makassar, beginnende reeds met Tontoli, een klein staatje aan de Noordkust, dat eerst in 1858 bij dit gouvernement getrokken is, om beter het oog te kunnen houden op de zeeroovers, die op de eilanden aan den ingang van de Straat een bekend station hebben. — Kajeli, aan de golf van Palos, een vruchtbaar en goed bevolkt gewest, waar veel rijst en veel goud wordt gevonden. Van de beide hoofdkampongs, Palos en Dongala, ligt het eerste aan het binneneinde der golf en drijft veel handel met Parigi, aan de golf van Gorontalo, waarheen een bergweg voert, die in een etmaal kan worden afgelegd. — Mandar, ten Zuiden van het vorige, is een bondgenootschap van zeven staatjes, Balanipa, Madjene, Binoang, Pĕmboeang, Tjĕnrana, Tampalang en

Mamoedjoe, wier hoofden bekend zijn als de Vorsten der zeven rivieren, en waarvan de Vorst van Balanipa, aan de Zuidkust, onder den titel van Maharadja of Kraëng-Magaoe (d. i. regerend Vorst), het hoofd is. De Mandareezen zijn een ijverig volk en varen veel ter tripangvangst en ten handel, om de opbrengsten van hun land, die in goud, was en vogeluestjes bestaan, tegen Europesche artikelen te verruilen. Ook buiten hun land zijn de Mandareezen op verschillende kustplaatsjes, vooral op de Noordkust van Celebes en rondom de baai van Gorontalo, gevestigd. — Door de Boven-Sadang doorstroomd, ligt meer binnenlands het Boegineesche bondgenootschap Masanre-Boeloe (sic? d. i. dat leunt tegen het gebergte?). De bergvolken worden door de Boegineezen in het algemeen To-radja (volk van het Westen?) genoemd. — Ten Zuiden van dat staatje ligt het insgelijks Boegineesche bondgenootschap (?) Adja-tapparang (d. i. bewesten het meer). Vijf staatjes worden genoemd als daartoe behoorende, Sawito en Alita, aan de Rivier van Sadang, Rapang, meer in het Noord-Oosten, Soepa, bekend door de expeditiën in 1824 en 1825, aan de baai van Pare-pare, en Sidénreng, aan of nabij het meer van Tempe of Tamparang-labaja (d. i. de zoetwater-zee). Dit meer staat door eene rivier, de Walanáë of Rivier van Tjĕnrana, met de golf van Bone in verband en is zeer visch- en eendenrijk. Sidénreng is de voornaamste plaats in Adja-tapparang. Pare-pare is eene handelplaats aan de golf van dien naam. — Ten Zuiden van daar zijn de belangrijkste staatjes en plaatsjes Bærroe en Tanette, het laatste insgelijks in den oorlog op Celebes van 1824 meer bekend geworden. Onder de bergen, die deze landstreken in het Oosten begrenzen, steken uit de Karbouwen-piek en de Piek van Tanette.

§ 144. Op de genoemde staten volgt de afdeeling Noorderdistricten, met een A. R. ter h. Maros. Die districten zijn bij de dertig in getal, alle onder inlandsche hoofden.

Na de h. schijnen Pangkadjene en Segéri de voornaamste. Op een vijftal na, die Makassaarsch zijn, zijn het allen oorspronkelijk Boegineesche staatjes. Tello, nog kort geleden een leenrijkje tusschen de Noorder-districten en Makassar, ressorteert thans onder de hoofdplaats. Makassar (in 't Mak. Mangkásarà en in 't Boeg. Mangkásà) is de zetel van den Gouverneur en door een kleine 200 Europeanen bewoond. Een der wijken, waarin de stad verdeeld is, draagt den naam van Stad Vlaardingen en het hoofdfort Oedjoeng-Pandang werd eenmaal ter eere van Speelman Rotterdam genoemd. De handel is genoegzaam alleen een transitohandel. — Ten Zuiden van de h. ligt Goa, h. van het vroeger zoo beroemde Makassaarsche rijk van dien naam, doch niet meer het oude, waarvan de ruïnes op korten afstand van Makassar te zien zijn. Voorbij Goa ligt de afd. Zuider-districten, h. Takalar, in tweeën gedeeld door Sanrabone, en aan de Zuidkust het bondgenootschap Toeratea, bestaande uit de drie staatjes Laïkang, Bángkala en Binamo. Daarna volgt, aan den voet van den Lompobattang of Piek van Bantaëng, het gewest van dezen naam (met gn. h. een goed bevolkt plaatsje met veel handel op Makassar en Salajar) en, daaraan grenzend, Boeloekoempa, en eindelijk de nieuwe afd. Ooster-districten of Sandjai, h. Balang-nipa, aan de golf van Bone. Boeloekoempa is gedeeltelijk weder uit Boegineesche districten zamengesteld: de voorafgaande landschappen zijn allen Makassaarsche.

§ 145. De landbouw in de Makassaarsche landen van het Gouvernement van Celebes is nog voor veel ontwikkeling vatbaar. De rijstcultuur staat in Bantaëng op den hoogsten trap en daar groeit ook de beste koffie. De inlanders voeden zich over 't geheel veel met djagoeng en planten voor hun eigen gebruik een weinig suikerriet, tabak en indigo. Bantaëng levert ook beroemde druiven. Uitnemend is het Makassaarsche paardenras; 't wordt voor het beste van den Archipel gehouden. De inlanders zijn bekend als de stoutste

ruiters. Ook zijn van Makassar de reukwerken en oliën (waarvan de Makassaren voor hun lang en weelderig haar — een punt van onderscheid tusschen hen en de Boegineezen, of althans de Bonieren, die het kort dragen — gebruik maken) en, vroeger misschien meer dan thans, de fraai gewerkte sarongs beroemd. Voorts wordt er veel werk gemaakt van den scheepsbouw, daar zich echter slechts een bepaalde stam, de Limo-limo, uit Boeloekoempa afkomstig, mede ophoudt, en eindelijk van de vischvangst, inzonderheid van de tripangvangst, waarop zich insgelijks slechts een enkele stam toelegt, de zoogenaamde Trojeenders, eig. To-ri-djènè, d. i. watermenschen, omdat zij altijd op zee rondzwalken. De togten, die deze in hunne ranke vaartuigen tot aan de kusten van Nieuw-Holland ondernemen om daar de tripang te vangen, waarvan te Makassar voor de Chineezen de grootste markt is, worden als de stoutste van dien aard beschreven.

§ 146. Ten Noorden der rivier Tangka ligt Bone, tegenwoordig een leenrijk van het Nederlandsche Gouvernement. De thans verlaten h. Bone ligt aan een riviertje, aan welks monding het in de verschillende expeditiën bekend geworden Badjówe gelegen is; iets verder heeft men de rotsvesting Pasempa. In het Noorden wordt het rijk door de Walanáë of Rivier van Tjĕnrana (aldus naar de voornaamste handelplaats genoemd, en waaraan ook nog Pompanoewa, eene der voornaamste plaatsen van Bone, gelegen is) van het Boegineesche rijk Wadjo gescheiden, dat uit het oogpunt van den handelsgeest, die de inwoners kenmerkt en gemaakt heeft, dat zij door den geheelen Archipel verspreid zijn, zeker het belangrijkste van alle Boegineesche staatjes mag heeten. Inzonderheid is het de Oostkust van Borneo, waar zij in grooten getale gevestigd zijn. Van eene kustplaats in dat rijk, Woegis geheeten, meent men ook, dat de naam Tanah Boegis afkomstig is, dien de Maleijers aan de gezamenlijke landen der Boegineezen geven, gelijk dit woord

wederom van dat Maleische afkomt. Op die plaats zouden namelijk de Maleische handelaars gewoon zijn geweest de tolken in te nemen.

§ 147. Het bestuur van Wadjo berust bij een Aroe-matówa, als president eener vergadering van zes Vorsten, waarvan er een als Rijksbestierder het opperhoofd is in vredestijd, een ander het opperhoofd in den oorlog. De Aroe-matówa kan door deze zes Vorsten worden afgezet, wanneer hij hun niet meer aanstaat. Bij zijne verkiezing hebben echter nog een dertigtal andere, mindere Vorstjes eene stem. Niet alleen dat er wel eens een tijd lang geen Aroe-matówa is, maar die waardigheid wordt tegenwoordig, bijvoorbeeld, bekleed door den Vorst van Pare-pare, die tevens Rijksbestierder is van Sidénreng en Vorst van Pamana, eene onderhoorigheid van datzelfde Wadjo. Dit ambt van rijksbestierder bestaat, even als in de Maleische, zoo ook in alle Makassaarsche en Boegineesche staten. Die van Goa voert den titel van Bitjara-boetta, die van Bone van To-ma-rilálæng. Hij is de eerste der Rijksgrooten (Mak. *adá*, Boeg. *adæ*) en waarschijnlijk de bewaarder der rijkssieraden. Die rijksgrooten zijn de groote Kiesheeren, te Goa ten getale van negen (*bate-salapang*), te Bone zeven (*aroe-pitoe:* welk *aroe* gelijk staat met den Makassaarschen titel *kraeng*, en Vorst, Vorstin beteekent), en de groote Vasallen des rijks, *palilih*, in Bone vier, waaronder Aroe-Palaka, gewoonlijk de aanstaande Vorst of Vorstin.

§ 148. De h. van Wadjo is Tossóra, eenmaal bloeijend, thans zeer vervallen. Tempe, waarnaar het meer genoemd wordt, en Lagoesi, de h. van Pamana, beide aan de Rivier van Tjĕnrana, mogen hier nog als een paar plaatsjes in Wadjo vermeld worden. Een andere aanzienlijke en zelfstandige Boegineesche staat is Soppeng, dat in het binnenland aan het meer gelegen is, waar ook de tegenwoordige h. van dat rijk, Sengkáng, digtbij moet liggen: vaste hoofdplaatsen toch worden dikwijls in die kleine rijkjes niet ge-

vonden; van Sidénreng worden er wel vijf verschillende en tijdelijke genoemd.

De invloed van hunne leefwijs op hun karakter is bij de Wadjoreezen niet uitgebleven, daar zij in tegenoverstelling met de Bonieren als open en rond worden geroemd. Overigens heerscht in de Boegineesche staten door het groote aantal vorstjes, die allen op kosten hunner onderhoorigen leven en dikwijls aan opium verslaafd zijn, een groot verval. Men beweert ook dat dit zeer toegenomen zou wezen sedert de Islam hier is ingevoerd, hetgeen in de eerste jaren der 17de eeuw moet hebben plaats gehad. Sidénreng en Pare-pare maken door de meerdere beschaving van hunnen Vorst hierop tegenwoordig eene gunstige uitzondering.

§ 149. Grenzende aan Wadjo en verder rondom het Noorden der golf van Boné uitgestrekt, ligt het rijk Loewoe (h. Palopo), dat als de moederstaat der Boegineezen beschouwd wordt. De landschappen Oesoe en Lelewaoe, aan de Oostkust van het Zuid-ooster-schiereiland, worden gezegd van den Pajoeng, d. i. den Vorst, van dat rijk afhankelijk te zijn. Al die streken leveren voortreffelijk ijzer, dat voor pamor gebruikt wordt. Meer zuidwaarts, aan den ingang der golf, ligt Baikongka, alwaar te Pansoelai ook vele Boegineezen gevestigd zijn, die er met de omliggende kusten handel drijven: rijst, sago, klappers en olie worden er als de uitvoerartikelen genoemd. — De landschappen Polean, Roembia en Tioro, aan de straat van dien naam, zijn aan den Sultan van Boeton onderworpen. — Op de Oostkust ligt ten Zuiden Laiwoei, alwaar aan de Vosmaersbaai, te Kĕndari, eenmaal een Nederlandsche post gevestigd is geweest. Daarop volgt noordwaarts Tĕmboekoe (of Tĕboengkoe), dat om de golf van Tolo heen ligt, aan welks noordelijken oever zich de berg Tokala verheft. De rivier Bahoe-solo schijnt niet onaanzienlijk. H. is Lanona. Het uiteinde van het Noord-oostelijk schiereiland behoort bij het rijkje Banggái. H. is Mondono. Men beschrijft dit land-

schap als «zeer bloeijend en bewoond door eene talrijke, welvarende en ijverige bevolking». Deze legt zich vooral op de katoenteelt toe, welke men evenzeer in het zuidelijke Tĕmboekoe aantreft, zoo als ook rijstbouw. In het laatstgenoemde staatje wordt veel ijzer gevonden, waarvan gezochte zwaarden worden vervaardigd. — Beide gewesten, Tĕmboekoe en Banggái, zijn leenrijken van den Sultan van Ternate, die er aan het hof van den Radja een Oetoesan, d. i. een gezant, heeft. De handel is meest in handen der hoofden, zoodat wat er van de welvaart des lands gemeld wordt, alleen betrekking kan hebben op de streken, die buiten het onmiddellijk bereik van dezen liggen. Ook resideert de Radja van Banggái niet hier, maar op het eilandje van dien naam. Het meeste vertier voor den handel geven de Mandareezen en Orang-badjo's, die jaarlijks hierheen komen om tripang en schildpadden te vangen, voor welke vergunning zij echter zware regten aan de hoofden hebben te betalen. Ook wordt er handel in slaven gedreven, die met weinig moeite op het eiland Peling moeten te krijgen zijn, welks bevolking op een allerlaagsten trap van beschaving staat.

§ 150. De Orang-badjo's, hier en op de Noordkust des eilands, zijn een volk dat in leefwijs geheel overeenkomt met de Orang-laut van Bangka, Blitoeng en den Riouw-Archipel, die ook onder den naam van Orang-rajat en Orang-djohor bekend zijn, en zoowel onder deze namen als ook onder dien van Orang-badjo insgelijks aan de kusten van Borneo, niet het minst aan de Noord-westkust van dat eiland, voorkomen. De To-ri-djènè van Makassar worden ook wel zoo genoemd. In het Oosten van den Archipel levert vooral het eiland Halmaheira veel zulke zwervers, van welke die van Tabello op de oostkusten van Celebes om hun niet altijd vreedzame bedoelingen zeer gevreesd plagten te zijn. Natuurlijk dat ook deze allen vaak onder dien naam van Orang-badjo begrepen worden.

§ 151. De uiterste naar het Noord-oosten uitloopende punt van het noordelijk schiereiland van Celebes, de Minahasa, Klein-Java, zoo als men het wel eens noemt, is verreweg het meest belangrijke gedeelte der Residentie Menado, die onder het Gouvernement der Molukken ressorteert. Het is ongeveer 15 g. m. lang, op eene gemiddelde breedte van 6 g. m., en beslaat dus eene oppervlakte, die iets grooter is dan die der residentie Samarang op Java en met die onzer provincie Gelderland nagenoeg overeenkomt. — Het binnenland der Minahasa is voor het grootste gedeelte een hoogland, dat zich in de lengte in eene rigting van het Zuid-westen naar het Noord-oosten, van den berg Sapoetan tot Tondano uitstrekt[40]. Het omringende gebergte verheft zich in genoemden berg tot circa 5800 voet hoogte, in den Lokon, ten Noord-westen, tot ruim 5000. Het meer Tondano is 2200 voet hoog en staat naar het Noorden door de rivier van Tondano of Menado met de baai van Menado in verbinding, bespoelt in het Oosten den voet van het steile Limbean-gebergte, doch nadert in het Westen slechts hier en daar de bergen. Het noordelijk gedeelte van het land is een bergland, grootendeels ingenomen door de bergen Klabat, den hoogsten van het land, bijna 6400 voet hoog, en de Twee Gebroeders. In het Zuiden van den Sapoetan schijnt het gebergte zich niet aanmerkelijk te verheffen. In dit gedeelte des lands wordt ook eenig goud gevonden. De Minahasa is geheel en al vulkanisch. De meergenoemde Sapoetan is van de vulkanen de voornaamste. Van den Klabat schijnen geen uitbarstingen bekend te zijn. Overigens vindt men allerwege heete bronnen, zwavelmeeren en dergelijke vulkanische verschijnselen, vooral aan de westelijke en zuid-westelijke zijde van het meer van Tondano. Het meest bekende dier meeren is dat van Linoeng, digt bij Lahendong. De Minahasa is een uitstekend vruchtbaar land en bij uitnemendheid geschikt voor de koffiecultuur. Behalve dit product worden

er nog gecultiveerd rijst, zoowel natte als drooge, maar van minder goede hoedanigheid, djagoeng (miloe), kakao (voor de markt te Manila), koffie, muskaatnoten en kokospalmen.

§ 132. Het gewest wordt verdeeld in vijf afdeelingen: Menado (bij de Alfoeren Wenange geheeten), Kema (voorheen Tonsea en Likoepang), Tondano, Amoerang (waartoe Tanawangko behoort) en Belang, de eerste onmiddelijk onder den Resident, de overige ieder onder een Europeeschen opziener. Te zamen zijn zij verdeeld in 26 distrikten onder inlandsche hoofden met den titel van Hoekoem-bĕsar en in enkele met den hoogeren van Majoor. Menado, aan eene schoone baai, maar die alleen in den oostmoeson genoegzaam veilig is, met het Ft. Amsterdam. Amoerang met eene gouvernementslijnbaan voor het vervaardigen van gĕmoetitouw. Kema, goede ankerplaats, vooral in den westmoeson.

§ 133. De inlanders dragen hier, gelijk overal in de Molukken, den naam van Alfoeren. Zij zijn een vreedzaam volk dat bijzonder vatbaar is voor de leer der zendelingen, die sedert 1832 onder hen gevestigd zijn. Van de 95,000, die de Minahasa er ongeveer bevat, zijn reeds meer dan 56,000 tot het Christendom overgegaan. De invloed, dien de bekeering van zulk een aanzienlijk deel der bevolking gehad heeft, is tegenwoordig het geheele land door zigtbaar. De inlandsche Christenen gaan steeds behoorlijk gekleed en hunne negorijen, of dorpen, en woningen leveren een tegenhanger van de Alfoersche morsigheid en zijn ook niet meer ingerigt om, zoo als men het bij sommige heidensche stammen, even als bij de Dajaks, nog vindt, een groot aantal huisgezinnen te gelijk te kunnen bevatten. — De heidensche Alfoeren gelooven aan eene menigte goede en kwade *empongs*, waarvan de beeldjes op den zolder hunner huizen bewaard en die door *walian's* (priesters, een naam welke aan die der Dajaksche priesteressen in het Zuidoosten van Borneo herinnert) met offers worden gediend. Ook gebruiken de Alfoersche priesters, even als de Dajaksche,

eene soort van heilige taal, die het bij de geheimhouding, welke zij ter zake hunner godsdienst bewaren, moeijelijk maakt de ware beteekenis der eeremoniën, die daarbij in gebruik zijn, te leeren kennen. Vroeger werden bij sommige gelegenheden ook menschen geofferd, maar hiervan bestaat tegenwoordig geen spoor meer, evenmin als van het koppesnellen, dat, naar men zegt, nog zoo lang niet geleden wel eens voorkwam. Van de gebruiken in het familieleven der heidensche Alfoeren is de manier van begraven het merkwaardigst. Na het overlijden namelijk, wordt het lijk, in eene hurkende houding, met doeken vast omwonden en zoo in steenen kisten bijgezet, die ieder vier of vijf lijken kunnen bevatten en met een zwaar deksel gesloten en vervolgens in de nabijheid of onder de huizen bewaard worden. In de onmiddellijke nabuurschap der hoofdplaats wonen de Orang-bantik, een Alfoersche stam, die geheel op zich zelf staat en moeijelijker voor het Christendom te winnen is dan de overige bevolking, waarvan hij zich in zeden en gewoonten niet altijd even voordeelig schijnt te onderscheiden, ofschoon die lieden voor het overige een ijverig volk zijn, dat zich met vrucht op de rijst- en tabaksteelt toelegt.

§ 134. De afd. Gorontalo bevat al de landschappen der residentie Menado, welke om de golf van dien naam gelegen zijn. Alleen de Radja's der zoogenaamde Gorontalosche landschappen, die zich regts aan den ingang der golf uitstrekken, staan onder het onmiddellijk gezag van den A. R. van Gorontalo. Zij zijn zes in getal, die, sedert 1849 ontslagen van de gedwongen goudleverantie, thans een contingent moeten betalen van hoogstens ƒ 5 per huisgezin, waarvan een tiende voor de Radja's is. De goudproductie is tegenwoordig achteruitgaande: daarentegen is er de kakao-cultuur niet onbelangrijk. De hoofdplaats ligt in eene vruchtbare vlakte, omringd door hoog gebergte. In de nabijheid is het vischrijke meer van Limbotto, een

rijkje waartoe ook Kwandang behoort, dat aan de Noordkust, aan de baai van dien naam, gelegen is. De andere staatjes zijn Bone, Bolango, Attingola en Boalemo. Ten Westen van Gorontalo liggen Moeton en nog verder Parigi, twee staatjes, die door contracten met ons Gouvernement verbonden zijn. De handel in deze streken is voornamelijk in handen der Boegineezen. Aan de Zuidkust der golf liggen Todjo en drie andere staatjes, die buiten gemeenschap met het Nederlandsch gezag zijn en geheel onder Boegineeschen invloed staan. — De landschappen aan de Noordkust zijn zes, Bolang-mo(n)gondo, Bintaoena, Bolang-oeki, Bolang-itam, Kaidipan en Boeol. Zij betalen een contingent, gelijk aan dat der Gorontalosche landschappen, en staan onmiddellijk onder den Resident van Menado. Het ligt voor de hand, dat de overheerschende klasse der bevolking mohammedaansch is.

§ 155. Omliggende eilanden zijn:

In de golf van Gorontalo, de Togian-eilanden, waar de Boegineezen het gezag in handen houden.

Digt bij de kust van het noord-oostelijke schiereiland liggen de eilanden, die tot het rijkje Banggái behooren, waarvan Peling verreweg het grootste en het gn. eiland de residentie van den Radja is. (Zie § 149.)

Manoei en Wowoni, onder Tĕmboekoe.

Boeton, door de gn. straat gescheiden van Moena en met dit door die van Tioro van de Zuidkust van het zuid-oostelijk schiereiland, maakt met dat eiland en die kust en nog met Kabeina en een aantal kleinere eilandjes het rijk uit van den Sultan van Boeton, even als die van Goa en zoo vele andere mede-onderteekenaars van het Bongaaisch tractaat, een bondgenoot van het Gouvernement. Aan de Oostkust des eilands is de belangrijke Dwaal-baai, eene veilige ankerplaats in den westmoeson.

Salajar, het hoofdeiland der daarnaar genoemde afdeeling van het Gouvernement van Celebes, is bergachtig en door

eene vrij sterke Makassaarsche bevolking bewoond, die door een groot aantal regenten bestuurd wordt. Kokospalmen en djatiboomen zijn de hoofdgewassen des eilands. — De menigte eilanden en eilandengroepen ten Zuiden en Zuidoosten van Salajar en Boeton vormen een nog zeer onvolledig bekenden Archipel. Tot de eerste behooren Bonerate en Kalao, die met de onderwerping van Bone onder ons gezag zijn gekomen, en vele andere, als Tanah-djampea, Kalao-toewa en meer, die meestal als zeerooversnesten berucht zijn geworden. De groote passage uit het Westen naar het Oosten van den Archipel gaat door de Straat van Salajar, een vaarwater tusschen de Zuidkust van Celebes en het eiland van dien naam, dat nog vernaauwd wordt door een drietal eilandjes, bekend onder den naam van de Boezeroens.

Behalve het ietwat grootere Tanakéké, een geesteneiland, zoo als er zoo menige onder die kleinere in den Archipel zijn, wemelt het wederom van eilandjes aan de Westkust van het Zuider-schiereiland; ze zijn voor een gedeelte onder den naam van Spermonde-Archipel bekend.

Eindelijk, geheel ten Noorden — want zoo weinige eilanden er rondom Borneo liggen, zoo vele vindt men er om Celebes; eene omstandigheid, die zeker met den plompen vorm van het eerste en de daarmeê zoo sterk contrasterende losse bogten van Celebes zamenhangt — liggen de Sangi- en Talaur-groepen, die dit eiland met het meest zuidelijke der Philippinen zamensnoeren. Het zijn vulkanische eilandjes, getuige de uitbarsting van den Goenoeng-awoe in Maart 1850. De grootste der eerstgenoemde groep zijn Sangi, waarop die vulkaan zich verheft, Siau en Tagoelanda. Zij staan onder zes Radja's of Vorstjes, die een klein kontingent per huisgezin opbrengen, en ressorteren onder de residentie Menado. De Sangireezen drijven nog al handel op Ternate en Menado, waar zij koffie, kokosnoten, olie en kakao ter markt brengen. Van de Talaur-

eilanden is Karakelang het eenige groote. Nader bij Celebes, slechts door naauwe straten daarvan gescheiden, liggen noordelijk, tegenover de Doodkistenkaap (T. Polisang), het eiland Bangka, en ten Oosten Lembeh, het eerste wederom door de zeeroovers, die er zich plegen te verzamelen, berucht.

VI. Molukken.

§ 156. Onder den naam van Molukken verstaat men tegenwoordig alle eilanden die tusschen Celebes, Timor en Nieuw-Guinea begrepen zijn, terwijl het Gouvernement der Molukken daarenboven nog een groot deel van het eiland Celebes bevat. In vroeger tijden paste men dezen naam alleen toe op de tegenwoordige Residentie Ternate.

Men kan de Molukken in drieën groepeeren: vooreerst de Resid. Ternate, bestaande uit Halmaheira, als het grootste eiland, dat met zijne drie golven aan de Oostzijde de gedaante van Celebes eenigzins teruggeeft, en eene menigte kleinere, langs zijne Westkust in eene vertikale, en ten Zuiden in een horizontale lijn. Vervolgens de Resid. Amboina met de beide groote eilanden Ceram, niet veel grooter dan Halmaheira en niet veel kleiner dan de Preanger-Regentschappen op Java, en Boeroe, evenwijdig aan de laatst voorgaande en daarvan gescheiden door de Ceramsche zee of Pitts-passage, met eenige eilanden aan de Zuidkust en in de Straat Boeroe, die beide scheidt. Eindelijk de Residentie Banda, bestaande uit eene rij eilanden, die zich van Ceram (waarvan de Zuidwest-hoek tot die Residentie gerekend wordt), evenwijdig met de kust van Nieuw-Guinea tot den Aroe-Archipel uitstrekt, eene andere, die van Timor tot Timor-laut loopt, en eene derde, die Wetter, benoorden Timor, in eene bogt met de Banda-eilanden en Amboina dwars door de Banda-zee verbindt.

§ 157. Van de vulkanen, die men in de Molukken optelt, vindt men een achttal in de Residentie Ternate, of-

schoon slechts twee daarvan als nog werkzaam bekend zijn, die van Ternate en die van Makian. In de Resid. Banda zijn er zes, meestal werkzame, bekend, de Goenoeng-api, d. i. de vuurberg, op de Banda-eilanden, die op Sĕroea, Nila, Tiau en Damme, welke alle, merkwaardig genoeg, in de derde der boven opgegeven rijen van eilanden voorkomen, en het Vulkaan-eiland, midden in zee, min of meer ten Noord-westen van Wetter. Onze onbekendheid met de binnenlanden der groote eilanden laat omtrent de hoogte der bergen geene juiste opgaven toe. Die van Ceram worden op een 10,000 voet hoogte geschat, de Lĕmadang of Berg van Tomahoe op Boeroe is ruim 8000 voet. De vulkanen van Ternate én Tidore zijn ruim 5300 voet hoog, de Salhoetoe op Amboina nog geen 4000 en de Goenoeng-api der Banda-eilanden bereikt nog niet de helft dezer hoogte. Onder de meestal hooge eilanden vindt men ook een aantal lage, zoo als in de groep ten Zuid-oosten van Ceram en de geheele Aroe-Archipel, en terwijl men insgelijks op de meeste, vooral de grootere, genoegzamen rijkdom aan zoetwater aantreft, zijn er weder andere, waar men om geen gebrek te hebben regenbakken moet aanleggen.

§ 158. De R. Ternate bestaat uit de rijken der drie inlandsche Sultans van Ternate, Tidore en Batjan. Het gebied van den eersten strekt zich uit over het noordelijk en een deel van het zuidelijk schiereiland van Halmaheira, over de eilanden Ternate, Motir, Makian en Kajoa, over de Soela-eilanden en over de rijkjes Banggăi en Tĕmboekoe, die gedeeltelijk op Celebes liggen. — Dat van den vorst van Tidore omvat het overige gedeelte van Halmaheira, Tidore, Maré en de Papoesche-eilanden met een deel van Nieuw-Guinea. — Dat van den Sultan van Batjan eindelijk, het eiland Batjan en omliggende eilanden. De Obi-eilanden zijn in vroeger tijd door een zijner voorgangers aan de O. I. Compagnie verkocht. — De regeringsvorm is in die drie staten genoegzaam eenerlei en komt

door den invloed der Maleijers of misschien zelfs, even als in het Zuiden van Celebes, der Hindoe-Javanen, overeen met die van de andere groote inlandsche staten van den Archipel. De inlandsche titel van den Sultan is *kolano*, dat eenvoudig opperhoofd zal beteekenen en ook *korano* wordt uitgesproken; die van den Rijksbestierder is *djoegoegoe* en de leden van den Rijksraad, die nevens dezen en de hoofden van algemeen bestuur over de belangen des rijks beraadslagen, heeten *bobatoe*. Den naam van *oetoesan*, d. i. gezant, voeren de beambten, die van wege den Sultan in de leenrijken naast de daar regerende vorsten geplaatst zijn; *sĕngadji* is de titel van de districtshoofden, naast welke ook die van *kimĕlaha* en andere voorkomen. De bevolking der binnenlanden van Halmaheira is heidensch, d. i. alfoersch; aan de stranden en op de eilanden zijn de inwoners mohammedaansch.

§ 159. Halmaheira-groep. — Halmaheira. Aan de westkust ligt Dodingo, van waar, eerst langs een riviertje en verder over land, kleine praauwen naar Kaoe aan de golf van dien naam kunnen overgebragt worden. Er is hier een posthouder gevestigd. Djailolo, h. van een vroeger rijkje, waarnaar het eiland ook wel Djilolo genoemd wordt. Sahoe met eenigen handel. Aan de baaijen van Galela, Bitjoli en Weda ter Oostkust liggen de gn. plaatjes. Daar ligt ook Tabello, berucht door de bevolking, die even als de Orang-badjo's haar bestaan in de visch-, schildpad- en tripangvangst zoekende, den naam had van zich aan zeeroof schuldig te maken. Het eiland brengt voornamelijk sago voort; den handel drijven alleen mohammedaansche en Ternataansche of Tidoreesche kooplieden. — Moro of Morotaï, een aanzienlijk doch onbewoond eiland. — Ternate, residentie van den Sultan en den Resident. De Europeanen en overige gouvernements-onderdanen wonen te Malajoe, ten Zuiden van het fort Oranje. De berg behoort onder de zeer werkzame vulkanen. Herhaaldelijk, vooral in 1840,

heeft het eiland er veel door geleden. De cultuur van koffie, katoen en speeerijen is hier zeer onbelangrijk; de cacao-cultuur van vroeger bestaat sedert 1840 niet meer. — Tidore, resid. van den tweeden Sultan; h. Saosio. Het eiland is zeer vruchtbaar en de bevolking wordt boven die van het vorige eiland gesteld. — Batjan, residentie van den derden Sultan en een Nederl. posthouder, en met Moro, na het hoofdeiland, het grootste der groep. De inwoners zijn geconcentreerd in eenige bij elkander liggende negorijen aan de Westkust, waarvan die waar de Christenen, allen gouvernements-onderdanen, wonen, Laboea, de voornaamste is. Hier staat ook het ft. Barneveld. Het eiland is om de voortbrengselen van zijnen grond en diens geschiktheid voor cultures van belang, maar noch het goud en de steenkolen, die er gevonden zijn, noch de tot dusver plaatshebbende cultuur is van veel beteekenis. De straat Patientie scheidt het van het zuidelijk schiereiland van Halmaheira. — De Obi-eilanden en de groep der Soela eilanden zijn nog zoo goed als onbekend; van de laatste wordt veel was verkregen.

§ 160. De kusten van westelijk Nieuw-Guinea tot 141° O. L. staan onder opperhoofden, die door den Sultan van Tidore worden aangesteld. De eisch van gehoorzaamheid, dien deze aan de inboorlingen doet, wordt van tijd tot tijd ondersteund door eene vloot van gewapende praauwen, eene zoogenaamde hongi-vloot. De binnenlanden des eilands zijn volstrekt onbekend en slechts de hemelhooge bergen, die men hier en daar zich ziet verheffen, en de mondingen van groote rivieren doen daarover een schemerlicht opgaan. Ook zijn van de kusten slechts de Zuidkust, omstreeks het punt, waar vroeger Merkus-oord en het fort Dubus stonden, en Dorei aan den ingang der groote Geelvinks-baai meer bekend geworden, zoo als mede onlangs het oostelijke grenspunt onzer bezittingen aan de Noordkust, de Humboldts-baai, een punt dat buiten de Tidoreesche aanspraken ligt,

die zich niet verder dan de Geelvinks-baai uitstrekken. Dorei is tegenwoordig een zendingspost. Op de Zuidkust drijven de bewoners der Zuidooster-eilanden, inzonderheid die van Goram, den meesten handel, die in paradijsvogels, de aromatieke masooi-bast, wilde muskaatnoten enz. bestaat. — De Papoesche eilanden, aldus naar de bewoners genoemd, die onder den naam van Papoea's als een van de Maleijers onderscheiden ras bekend zijn geworden [41], zijn: de groepen van Gehi (Gebeh?), door de Djilolo-passage van dat eiland gescheiden, onder een opperhoofd op het hoofdeiland, die van Mĕsowal (Misole) met twee, en Waigioe, door de straat van Dampier van Nieuw-Güinea gescheiden, met wel zes opperhoofden [42], en het rijkje Salawati, waartoe Batante en de Noordkust van Nieuw-Guinea behooren. Ook deze eilanden zijn door dergelijke producten als Nieuw-Guinea beroemd, en ook door het amber, dat menigvuldig in deze zeeën gevonden wordt.

§ 161. R. Amboina. Deze bestaat uit de Ambonsche eilanden, zijnde Amboina en de drie Oeliassers (Oeli-asei?), t. w. Haroekoe (ook Oma), Saparoea (of Honimoa) en Noesalaut, en uit Ceram (op het oostelijke gedeelte na, misschien een zevende van het eiland, dat bij de residentie Banda behoort), Boeroe, met Amblau, Manipa, Kelang, Boeano, enz.

Amboina, ruim de helft zoo groot als de provincie Utrecht, wordt door eene diep ingaande golf in twee schiereilanden gescheiden, Hitoe ten Noorden en Leitimor, het kleinere, ten Zuiden, door de smalle landengte van Bagoeala verbonden. De h. Amboina (Ambon) ligt aan de golf op het laatstgenoemde, daarbij het fort Nieuw-Victoria en achter de stad, tegen het Sojasche gebergte, het bekoorlijke Batoegadjah, woning van den Gouverneur der Molukken. In de nabijheid de grot Batoe-lobang. Op Hitoe ligt Hila, met een A. R. voor de afd. Hila en Larike, onder wiens beheer, behalve de Noordkust en de Westkust des eilands, ook nog

staan Klein-Ceram of Hoeamohel en de verdere Zuidkust van Ceram om de bogt van Piro, en de eilanden in Straat Boeroe. De Oeliassers vormen de afd. Saparoea en Haroekoe met een A. R. ter h. Saparoea, beschermd door het fort Duurstede; tot deze afd. behoort de geheele verdere Zuidkust van Ambonsch Ceram tot Tobo, het eerste Bandasche gewest. Het eiland Boeroe met Amblau, eindelijk, maakt eene afd. op zich zelf uit met een opziener te Kajeli, even als Cerams Noordkust, tot Waroe, met een gezaghebber te Wahaai. — Amboina en de Oeliassers zijn het land der kruidnagelen, de laatste vooral, waar de boomen door elkander veel productiver zijn dan op Amboina. Evenzoo is Ceram het land van de sago-, en Boeroe dat van de kajoepoetihboomen. Op het laatstgenoemde eiland worden ook djatiboomen gevonden, die daar in den Engelschen tijd zijn aangeplant en een goed hout leveren; ook sago is er veel en de tabakscultuur geeft er even als op de Zuidkust van Ceram een goed product. Op Cerams Noordkust wordt ook werk van den rijstbouw gemaakt. Overigens vindt men, gelijk allerwege in deze streken, zeer veel kokospalmen op de kleinere eilanden en begint zich de kakaocultuur hier en daar meer uit te breiden.

§ 162. Het eiland Ceram is meest overal langs de kusten door koraalriffen omgeven, die het moeijelijk genaakbaar maken. Wahaai aan de Noord- en Amahaai aan de Zuidkust, zijn de eenige geschikte havenplaatsen. Aan de Noordkust zijn de baaijen van Sawaai en Waroe en aan de Zuidkust die van Piro, Amahaai (of Elpapoetih) en Teloeti noemenswaardig. Tot de hoogste bergtoppen behooren, van het strand af gezien, die van Teloeti en daarnaast die van Noesa-hoeale; eene aangeschakelde bergketen deelt overigens het eiland in een noordelijk en zuidelijk gedeelte, zoodat de riviertjes, die zich in groote menigte van de bergen in zee storten, geen van allen van belang kunnen wezen.

De smalle landstrook tusschen de baaijen van Sawaai en Amahaai vormt de grens van West- en Midden- of Oost-Ceram, eene verdeeling, die op het merkwaardig verschil berust, dat de bevolking dier beide deelen onderscheidt. De westelijke Cerammers namelijk, de Oeli- of Pata-siwa, zijn ruwe koppesnellers en leven in vijandschap met de zachtere Oeli- of Pata-lima van het Oosten. De eersten zijn in drie bondgenootschappen verdeeld, die naar de riviertjes Tala, Eti en Sapoelewah genoemd en door een raad, *saniri*, met een hoofd als algemeen opperhoofd van het bondgenootschap, bestuurd worden. Diezelfde Alfoeren hebben een geheimzinnig verbond, Kakian geheeten, waarvan veel verteld wordt, maar toch het ware nog niet bekend is. Ook Mohammedanen en Christenen worden gezegd daarvan deelgenooten te zijn. De Alfoeren, welke het Mohammedanisme hebben aangenomen, hebben zich, gelijk overal elders in zulke gevallen geschied is, aan het strand nedergezet. Christenen zijn er onder de inlanders nog weinig.

§ 165. Die verhouding is op de Ambonsche eilanden geheel anders. Daar is van de inlandsche bevolking de grootste helft christen en onderscheidt zich als zoodanig ook uitwendig, door effen donkere kleederen en opgestoken haar of een hoed, in plaats van den hoofddoek en de gekleurde en gestreepte stoffen, die de Mohammedanen dragen. De inlandsche bevolking is ook nog op eene andere wijs verdeeld, te weten in Burgers en zoogenaamde Negorijvolken, van welke de laatsten echter verre de meerderheid hebben, zoodat in de residentie Amboina de verhouding is als van 1 : 6, 5. De burgers zijn vrij van heerendiensten en heeten daarom ook Vrije lieden, Mardijkers, en staan onder hun eigen Sergeanten: 't is een titel, oorspronkelijk als gunst voor bewezen diensten, bijv. als militairen, aan inlanders verleend. Verreweg de meesten zijn Christenen. De hoofden der negorijvolken heeten gewoonlijk Radja of Orang-kaja, waarvan de eerste titel hooger is en regt geeft

op een commando-staf met gouden knop, terwijl de Orangkaja zich met een zilveren knop en andere kleur van pajoeng tevreden moet stellen. Men vindt in de Molukken buiten het gebied der Sultans, daar waar het Nederlandsche Gouvernement het gezag uitoefent, deze titels en distinctie overal.

§ 164. De residentie Banda bestaat uit de Banda-eilanden, waarvan Neira, Lontor, Ai en Rosingein de voornaamste zijn. De muskaatnotencultuur, die het eenige, maar dan ook een groot belang aan dezen groep geeft, heeft in 25 tuinen of zoogenaamde perken plaats op Lontor, in 6 op Ai en in 2 op Neira. Dit laatste is als de zetel van het Nederlandsche gezag het hoofdeiland, ofschoon veel kleiner dan Lontor, het grootste der groep, dat op zijne beurt nog naauwelijks 1 vierk. g. m. groot zal wezen. De vulkaan van Banda ligt ten Westen van Neira, dat door eene naauwe straat, het Zonnegat geheeten, van hem gescheiden is. De oorspronkelijke bewoners der eilanden zijn, toen deze veroverd en de grond voor de notencultuur aan Europeanen werd afgestaan, van daar verdreven en naar de Zuid-oostelijke eilandgroepen verhuisd. Tot 1860 werden de perken door zoogenaamde perkhoorigen bewerkt, wier toestand niet veel van de vroegere perkslaven verschilde. Nadat de in vrijheidstelling dezer lieden heeft plaats gehad, is de notenmuskaatcultuur door de meerdere zorgen der perkeniers, wier geldelijke toestand kort te voren door de maatregelen van het Gouvernement veel verbeterd was, begonnen eene hoogere vlugt te nemen, zoodat het product in dat jaar aanmerkelijk hooger was dan in de voorgaande jaren. — Behalve de notencultuur is er op de Banda-eilanden ook eenige klapper-cultuur. Op het eiland Rosingein zijn djatibosschen geplant, waarvan het product eerst in de toekomst zal genoten worden

§ 165. De eilanden, die tot de residentie Banda behooren, zijn: de Oosthoek van Ceram, Keffing, Kelwaroe,

Gisser, Ceram-laut en de Goram-eilanden, de Matabela-eilanden of P. Kasoei, Teor en eenige andere, de Kei-eilanden en de Aroe-eilanden. Ofschoon de naam Zuidooster-eilanden oorspronkelijk niet aan de eerste noch aan de laatste der genoemde eilanden toekomt, is die benaming toch voor allen, zelfs nog de Kei- en de Aroe-eilanden mede gerekend, zeer gepast. Evenzoo zoude men aan de overige eilanden der residentie den naam van Zuidwester-eilanden kunnen geven, maar de Tenimber-eilanden worden daar nooit bij gerekend. De eilandjes, welke dien naam dragen, zijn, in de zuidelijke rij: Babber, Sermattan, Loeang, Moa, Letti en Kisser, en in de noordelijke of noordwestelijke, Wetter, Roma, Damma, Tiau, Nila, Sĕroea en Manoek, met een aantal kleinere. Tusschen het Vulkaan-eiland en Amboina liggen de Schildpad-eilanden en de Lucipara-klippen. — Goede ankerplaatsen zijn er weinig. Slechts Babber heeft er eene die veilig is, aan de Westkust; op de Aroe-eilanden is de reede van Dobo, tusschen de eilandjes Wokam en Wammer, de eenige goede, en op de Kei-eilanden heeft men die van Doela, terwijl ook voor Ceram-laut, onder Kelwaroe, en voor Goram de schepen bij alle winden veilig kunnen ankeren. Vandaar zeker dat ook de Gorammers van al de Zuidooster-eilanders den meesten handelsgeest vertoonen, want de oorspronkelijke bewoners der Kei- en Aroe-eilanden zijn meest Alfoeren, die hunne eilanden niet ligt verlaten, terwijl de mohammedaansche bevolking der andere eilanden uit een mengelmoes van allerlei volken bestaat, zoo als oorspronkelijke Bandareezen, Boegineezen, Papoesche slaven, Tidoreezen (die hier vroeger het gezag uitoefenden) en zwervers van de kusten van Halmaheira enz. Ook op de Kei-eilanden zijn er een aantal inwoners die zich met den handel afgeven; deze varen op de Aroe-eilanden en op Banda en zijn inzonderheid bekend om de goede praauwen, alsmede om het aardewerk, dat zij vervaardigen. De Gorammers drijven handel op de kusten van

Nieuw-Guinea, waarvan zij de producten aan de Makassaren en Boegineezen, die ook hier weder, even als op de Zuidwester-eilanden, den handel grootendeels in bezit hebben, overdoen, en ook op de Aroe-eilanden, die zij van sago voorzien. Overigens bestaat de handel hier voornamelijk in tripang, agar-agar, schildpad en vogelnestjes. Eenigen landbouw vindt men bij de Alfoeren van de Kei- en van Kobror, het grootste der Aroe-eilanden. Bosschen zijn er zeer rijke op de eerstgenoemde. De Aroe-eilanden zijn evenwel de belangrijkste in deze gewesten om den levendigen handel, die in den Oostmoeson te Dobo gedreven wordt. Hier halen dan de vreemde handelaars de paarlen, die op de Achterwals-eilanden (eene benaming, die in de Molukken algemeen is, voor de kusten, die tegenovergesteld zijn aan den voorwal, waar de schepen ten anker komen) door de Alfoeren worden gevischt en waarvan de jaarlijksche opbrengst tot eene waarde van twaalf tot twintig duizend gulden beloopt. De tripang maakt echter ook hier het voornaamste artikel van den handel uit. Vroeger schijnt er uit deze streken ook wel amber in den bandel te zijn gekomen.

§ 166. De Tenimber-eilanden worden door de handelaars uit vrees voor de bevolking weinig bezocht. Slechts de Loeangers, die als 't ware de Gorammers der Zuid-wester-eilanden zijn, komen er veel om tripang te visschen. In hetzelfde geval is Wetter, waarop de Alorezen den meesten handel drijven, alsmede Babber, Sermattan en de Westkust van Damme. Ten opzigte der vruchtbaarheid munt Moa uit, dat min of meer afhankelijk is van Letti. Kisser, eenmaal de zetel van een Assist.-Resident op het fort Vollenhoven, is een onvruchtbaar eiland: 't is echter om een klein aantal afstammelingen van Europeanen, die men er nog vindt, merkwaardig. Ook is er nog eene Christen-gemeente, even als op Letti, Moa en Roma, maar die allen bestaan te zamen nog maar uit ruim 1500 zielen, een vijftiende gedeelte der Alfoeren, die men zegt, dat

door hen Hindoes genoemd worden. De bevolking der Zuidwester-eilanden — Wetter waarschijnlijk uitgezonderd — bestaat uit drie klassen, die zich zeker eerst door Europeeschen invloed zoo gevormd hebben. 't Zijn de Merne, de heeren des lands, die van Loeang afkomstig heeten te zijn, uit welke steeds de hoofden worden gekozen, de Boerstam, d. i. stam-boeren, de door gene onderworpen inlanders, die even als de derde klasse, de Laskars, of slaven, door uitsterven der families, aan welke zij ondergeschikt of van welke zij het eigendom waren, zijn vrij geworden. Slechts op een paar eilanden zijn die klassen ineengesmolten.

De producten, die van deze eilanden in den handel komen, zijn was, tripang, schildpad en buffels, waarvan de uitgestrekte weilanden van Moa en Letti er duizenden voeden. Overigens levert alleen Damme sago en vindt men aan den kant van Timor, bij name op Wetter, ook sandelhout. De hoofden op al deze eilanden der residentie Banda voeren den titel van Orang-kaja of soms Radja. Ter aanstelling van deze en vereffening van geschillen onder de bevolking worden zij tegenwoordig regelmatig door een rondreizenden ambtenaar bezocht.

VII. Kleine Soenda-eilanden.

§ 167. Aan gindsche zijde van Straat Bali verheft zich op het eiland van dien naam een gebergte, dat eerst vrij hoog is, maar verder in hoogte afneemt, tot waar het zich met de vulkanen van dat eiland vereenigt. Deze vormen een systeem, dat met die der Oost-Javaansche vulkanen, met name den Tĕnger, Jang en Idjen, op merkwaardige wijs overeenkomt. De G. Agoeng of Piek van Bali, die ruim 10000 voet (3200 met.) hoog is, verheft zich ten Zuidoosten van den G. Batoer, welke uit eene vlakte omhoog rijst, die door inzakking ontstaan schijnt en nog voor een groot gedeelte door een diep meer wordt in-

genomen. Ten Zuiden van dit gebergte ligt eene groote en lage vlakte, waar weder ten Zuiden de Tafelhoek evenzoo mede verbonden is als het schiereiland van Balambangan met de Zuid-oostkust van Java. Het eiland Noesa-Baron, op de Zuidkust van Java, komt er in zamenstelling insgelijks mede overeen. — Straat Lombok, aan wier zuidelijken ingang, niet ver van de kust van Bali, Pº Pandita, ook door zondelinge verbastering Bandieten-eiland geheeten, gelegen en die door hare sterke stroomen bij de zeelieden berucht is, scheidt Bali van Lombok. Op dit eiland zijn twee bergketens, waarvan de eene langs de Noord- en de andere langs de Zuidkust loopt, en de eerste vulkanisch is, terwijl de andere slechts eenige overblijfselen van vulkanische formatie bevat. De Piek van Lombok of G. Rindjani, in het Noord-oosten des eilands, komt even als die van Bali, volkomen overeen met de vulkanen van Oost-Java. Wij hebben hem vroeger reeds als welligt den hoogsten berg van den Archipel leeren kennen. Tusschen de noordelijke en zuidelijke bergketen van Lombok is wederom eene vlakte, die echter in 't midden tusschen de beide straten een weinig rijst.

Maar anders is de gesteldheid van den bodem van Soembawa, dat door de naauwe straat Alas van het vorige gescheiden is. Daar zijn geen vlakten, alles is er bergland. 't Is bijna overal vulkanisch en nergens is een systeem van bergen te bespeuren, zoo als op de meer westelijke eilanden. Geen eiland schijnt door zulke geweldige schokken geleden te hebben als dit. Behalve de bekende G. Tambora zijn er ten minste nog een dozijn vulkanen, waarvan intusschen tegenwoordig geen enkele meer werkzaam is. Na den genoemden berg, die nog bijna 8800 rl. v. hoog is, worden het Ngenges-gebergte, dat met het Lanteh-gebergte het centrum van een groot gedeelte van het rijk van Soembawa schijnt uit te maken, en ten Westen van de golf van Bima de Aroe-hasa, die beide eene hoogte van 5400 voet

bereiken, voor de hoogste gehouden. De vulkaan G. Api, die ten Noord-oosten van Bima uit zee oprijst, is ruim 7000′ hoog. — Flores, dat van Soembawa door eene breede zee gescheiden is, die door de eilandjes Komodo en Rindja in de drie straten Sapi, Mangarai en Molo verdeeld is, wordt over zijne geheele lengte door eene bergketen doorsneden, die ten Noorden, althans in het westelijk gedeelte des eilands, alluviale gronden schijnt te hebben, maar naar het Zuiden toe een aantal vulkanen bevat, waarvan er op het eiland een zes of acht bekend zijn, waaronder enkele nog werkzame, zoo als de vulkaan Lobetabi in den Oosthoek van het eiland, tegenover Solor, en die van Ende. Maar men weet te weinig van den plastischen vorm van Flores om dit eiland in dat opzigt met andere te vergelijken. — Ten Oosten van Flores volgen de zoogenaamde Solor- en Alor-eilanden, de eerste uit drie eilanden bestaande, Adonare en Lomblem, beide met een Piek, den Lamahelang op het eerste en den Lobetolle, een nog werkzamen vulkaan, op het andere eiland, ten Noorden van welk laatste nog een andere vulkaan, op het eilandje Batoe-tara gelegen is, en Solor; de laatste alleen uit Pantar en Alor (ook Ombai). De bergen op deze laatste zijn minder hoog dan die op de vorige, die zelf de 5000 voet ook nog niet bereiken. Even als op Lombok ligt de vulkaan van Lomblem in het Noord-oosten van dit eiland en heeft dit uitgestrekte vlakten tusschen de beide bergketens, die langs de Noord- en de Zuidkust loopen.

't Schijnt derhalve zeker genoeg, dat Bali en Lombok geographisch bij Java behooren gerekend te worden en dat de straten van Bali en Lombok slechts als dalen te beschouwen zijn, zóó laag, dat de zee ze tot eene aanzienlijke hoogte overstroomt. De engte van de straten, dezelfde vulkanische natuur en de lengte-uitgestrektheid in gelijke rigting der meer oostelijke eilanden, geven eenigen grond om ook bij deze gelijken zamenhang te veronderstellen. En het zou

zelfs waarschijnlijk kunnen voorkomen, dat ook Wetter en de eilanden, die in de noordwestelijke der beide rijen van de Zuidwester-eilanden tot aan Nila daarop volgen, nog slechts eene voortzetting van de groep der Kleine Soenda-eilanden waren, zoo niet de rigting der Timorsche bergen en hun minder vulkanische aard in verband met die van de andere rij der Zuidwester-eilanden, eene andere beschouwing toelieten. Evenzoo zou de beschouwing van het eiland Tjĕndana eene verandering in de beoordeeling van den geographischen zamenhang dier meer oostelijke eilanden kunnen maken, dat, wanneer men zijne rigting in aanmerking neemt en misschien ook de rigting der bergen op Soembawa, die welligt daaraan gelijk is, met Savoe twee schakels schijnt te vormen, die Soembawa met Rotti en Timor vereenigen. Van dat Tjĕndana weten wij echter nog zeer weinig. Het wordt een vulkanisch en bergachtig eiland genoemd, en de Piek (aan de Westkust?) wordt zelfs als een vulkaan opgegeven. Kalk, met puimsteen en lava-slakken doormengd, maakt er den grond uit. Anders weten wij van de gesteldheid niets. Ook weten wij niet, waarop het vermoeden gegrond is, dat het eenmaal aan Flores zou verbonden geweest zijn.

§ 168. In de kustlijnen der opgenoemde eilanden laat zich een groot verschil bespeuren. De kusten van Bali zijn zoo regelmatig, dat zij naauwlijks een enkelen veiligen inham bezitten. De St. Nikolaas-baai op de Noordkust digt bij Straat Bali, en aan de oostzijde de baaijen Laboean-amoek en die van Toeban of van het Ooster-strand van Badoeng, om de reede aan het Wester-strand niet eens te noemen, is schier alles wat Bali's onherbergzame kust aanbiedt. Lombok daarentegen bezit op de West- en Oostkusten een aantal baaijen, waarvan die van Ampanam of Laboean-tring aan de West-, en die van Pidjoe aan de Oostkust de voornaamste zijn. Maar het rijkst van alle Soenda-eilanden is, met betrekking tot zijne oppervlakte,

Soembawa aan baaijen. Door die van Salé of Soembawa, die op 38 vierkante g. m. oppervlakte berekend wordt en aan haren ingang door het eiland Mojo bijna gesloten is, zoodat twee naauwe straten aan weêrszijden daarvan er den toegang toe verleenen en de baai daardoor veel van een binnenmeer heeft, wordt het eiland bijna middendoor gedeeld. Eene menigte baaijen worden weder in die grootere gevonden, maar de belangrijkste, die men buiten haar op Soembawa aantreft en die op de Noordkust liggen, zijn de bogten van Soembawa en die van Sanggar of Dompo en de baai van Bima; in Straat Sapi is de bogt van dien naam en aan de Zuidkust de baai van Tjempi het meest bekend. — Flores heeft weder veel regelmatiger kusten, ofschoon de Gomon-baai en die van Ende het in de oostelijke helft van de noord- en de zuidzijde zeer vernaauwen en de baai aan Donda er het oostelijk uiteinde, dat ook naar het noordoosten gerigt is, als een schiereiland mede doet zamenhangen. — De overige kleine eilandjes ten Oosten zijn in hun kusten over 't geheel zeer onregelmatig.

§ 169. Wat nu eindelijk het eiland Timor aangaat, dat verreweg het grootste van de groep der Kleine Soenda-eilanden is, de heer Junghuhn heeft reeds aangetoond, dat het bestaan van vóór-tertiaire formatiën op dat eiland nog twijfelachtig is en men aannemen mag dat de grondgesteldheid van Timor met die van Java overeenkomt. 't Is overigens ook hier weder eene enkele keten, die in eene rigting van het Zuid-westen naar het Noord-oosten het geheele eiland in zijne lengte doorsnijdt en wier zijtakken hier en daar het strand schijnen te bereiken. Vulkanen komen daarin zeer spaarzaam voor en wanneer de berigten juist zijn, heeft men eerst voor weinig jaren de zekerheid gekregen van het bestaan van een vulkaan in het Nederlandsch gedeelte des eilands, terwijl men die voorheen slechts in het noordelijke, het Portugeesche gedeelte, vermoedde. De hoogste berg is waarschijnlijk die van Alas

aan de Zuidoost-kust, die eene aanzienlijke hoogte, men schat hem op 11500 vt., moet bereiken. Hij ligt niet meer op Nederlandsch Timor, waar de Lakaän of Berg van Fialarang of van Atapoepoe, met eene gegiste hoogte van 6000 vt., door geen anderen overtroffen wordt. Dat op Timor evenmin als op de andere eilanden rivieren van eenig aanbelang kunnen aanwezig zijn, ligt voor de hand; op Timor is de Noi-mina waarschijnlijk de langste, maar daardoor nog niet veel beter bevaarbaar voor praauwen dan andere.

Rotti, dat ten Noorden door eene straat van Timor gescheiden is, heeft geen hooge bergen, en Savoe nog veel minder. Evenmin Samaoe, dat door eene nog naauwere straat, waarin het door zijne slijkvulkanen merkwaardige eilandje P°. Kambing ligt, van den Zuidwestelijken uithoek van Timor gescheiden is. Aan dit gedeelte der kust bevindt zich de eenige belangrijke inham van het Nederl. gedeelte des eilands, de baai van Koepang. Nergens elders vindt men daar eene haven of ook maar eene eenigzins geslotene reede.

§ 170. Klimaat en vegetatie zijn op alle eilanden over 't algemeen gelijk aan die van Oost-Java. De drooge moeson is op Timor dien naam geheel waardig, want het regent er in dien tijd gewoonlijk niet gedurende verscheiden maanden en de hitte bereikt dan eenen zeer hoogen graad. Die sterke droogte zal op Timor ook met de vegetatie zamenhangen. Even als op Oost-Java ontbreken er de loofwouden en heerschen de kasuarines. Op de tusschenliggende eilanden vindt men deze boomen niet overal even menigvuldig. Op Bali groeijen zij veel, maar meer oostelijk kunnen zij moeijelijk gezegd worden een eigenaardigen invloed op het uiterlijk der plantenwereld uit te oefenen, daar zij den reizigers òf in 't geheel niet in 't oog gevallen, òf slechts hier en daar door hen opgemerkt zijn.

Op de kusten, maar vooral op Bali, heeft men veel kokospalmen, waarvan voornamelijk de olie ingezameld

wordt, en op alle eilanden, met uitzondering alleen van Lombok, is er overvloed van lontar-bosschen, waarvan de toeak en de suiker van veel belang zijn in de huishouding der inlanders, ja op sommige eilanden, zoo als op Rotti, tot hun hoofdvoedsel behooren. Rijst is op Bali en Lombok zeer voortreffelijk. Het sapanhout van Bima en Flores en het sandelhout van Tjĕndana en Timor zijn bekend in den handel. Op Flores wordt veel wilde kaneel gewonnen en Bima is zeer rijk aan djati. Opmerkelijk is het gebrek aan zware bosschen op Lombok, waarmede de bladerloosheid van het hout op Soembawa in verband te brengen is.

Van dieren heeft men alleen nog maar in 't Westen van Bali tijgers. Anders zijn herten, varkens en bantengs — deze laatste echter misschien niet verder oostelijk dan Soembawa — de eenige groote dieren, de huisdieren niet medegerekend, van welke de paarden zoo goed op de grootere dezer eilanden tieren, dat het eene hierin al meer uitmunt dan het andere.

§ 171. Het eiland Bali is tegenwoordig verdeeld in 9 staatjes, Bĕliling, Bangli, Karang-asam, Klongkong, Gianjar, Badoeng, Mĕnggoei, Tabanan en Djĕmbrana. Bĕliling is na de Balinesche oorlogen aan Nederland onderworpen en heeft een Nederlandschen beambte aan zijn hof. Djĕmbrana is in 1856 aan het bestuur van den inlandschen Vorst onttrokken en geheel onder Nederlandsch gezag gebragt, met een controleur op de hfdpl. Nĕgara. Padang in Karang-asam en Kotta, hfdpl. van Badoeng, zijn de voornaamste handelplaatsen van het eiland. — De Ass. Resident van Banjoewangi is tevens gecommitteerde voor dit eiland en voor Lombok.

Wat aan Bali eene eigenaardige belangrijkheid geeft, zoo als geen ander eiland in den Archipel die bezit, zijn de godsdienstige instellingen der bewoners. Bali is als 't ware eene kostbare antiquiteit onder de Oost-Indische eilanden. De

godsdienst der Hindoes, op Java eens zoo bloeijend, heeft zich in den Oost-Indischen Archipel nog onder de Balineezen, doch ook bij hen alleen, in hare oorspronkelijke eigenaardigheid staande gehouden. Op zeer weinige uitzonderingen na behooren de Balineezen tot de secte der Siwaïten, die Siwa als hunnen hoofdgod erkennen. De andere Indische goden, zoo als Brahma, Wisjnoe en de menigte goden van minderen rang, hebben in dat Siwaïsme meestal hunne zelfstandigheid verloren, zoodat zij in den persoon van den oppergod vereerd worden, aan wien alle attributen van die verschillende goden met de namen aan dezen eigen worden toegekend. Alleen Indra, de god des hemels, en Waroena, die van het water, hebben hunne bijzondere tempels. Ook schijnt het volk steeds eenige zuiver Oost-Indische goden te zijn blijven aanbidden.

Er zijn op het eiland zes tempels, alle aan Siwa toegewijd, die in bijzonder aanzien staan en de Sad-Kajangan, d. i. de zes tempels, genoemd worden. In Tabanan zijn er twee, en de overige in Karang-asam, Klongkong, Gianjar en Badoeng. In ieder dorp bevinden zich voorts een of meer *panataran*'s, d. z. tempels van Doerga, de booze godheid. Behalve deze zijn er nog eene menigte andere voor Siwa en de goede goden en voor de *pitara*'s, d. i. de schimmen der overledenen.

De goden worden gediend door offeranden, onbloedige of bloedige. De laatste worden uitsluitend aan Doerga en de kwade geesten gebragt en bestaan gewoonlijk uit kippen, doch ook wel uit honden, geiten, varkens, herten of karbouwen. De dienstdoende priester heet *pandita*. In de onderscheidene tempels en ter eere der verschillende goden worden een aantal tempel- en godenfeesten gevierd. Ook hier is het onderscheid der goede en kwade geesten zeer merkbaar. Alleen voor deze laatsten zijn de verzoeningsfeesten, *prajastista*, waarop vroeger wel eens menschen geofferd zijn. Verder is op Bali ook de verdeeling van de

bevolking in kasten bewaard gebleven De bekende namen der vier kasten, Brahmana's, priesters, Ksatrija's, krijgslieden, Wèsja's, landbouwers enz., en Soedra's, dienaars, zijn er nog in gebruik. De Brahmanen voeren voor hunne namen den titel van Ida, de Ksatrija's dien van Dèwa en de Wèsja's dien van Goesti. Daaruit blijkt dat slechts de Vorsten van Klongkong, Gianjar en Bangli, die den titel van *Dèwa* voeren, tot de tweede kaste behooren, en al de overige Vorsten uit die der Wèsja's afstammen. Van die drie heet die van Klongkong Dèwa-agoeng, en deze wordt ook wel Soesoehoenan van Bali en Salaparang genoemd, ten gevolge eener superioriteit, die de andere Vorsten hem toekennen, al is het dan dat zij die weinig eerbiedigen.

Behalve andere gebruiken, zoo als bijv. de verbranding der weduwen, waarvan menig voorbeeld op Bali bekend is, is er op dat eiland eindelijk nog eene zeer rijke literatuur in het Kawi. Ook omtrent deze zijn ons door den heer Friederich, dezelfde die het eerst de godsdienst der Balinezen in een helderder licht stelde, belangrijke mededeelingen gedaan.

§ 172. Lombok heet ook wel Salaparang en Tanah-Sàsak; de eerste naam komt nog in den titel van de Vorsten voor, den anderen draagt het eiland naar de inlanders, die Sàsak genoemd worden. Zij maken verreweg het grootste gedeelte der bevolking uit en belijden de mohammedaansche godsdienst. Vroeger was het land in een aantal staatjes, gelijk nog heden in distrieten, verdeeld, die onder het bestuur van twee Vorsten staan, wier residentieplaatsen Mataram en Karang-asam zijn. Gewoonlijk staan Lombok en Karang-asam op Bali onder een bestuur. Een groot aantal Balineezen is ten gevolge dier overheersching door Bali op de genoemde hoofdplaatsen en in hare omstreken gevestigd: zij zullen $\frac{1}{20}$ der geheele bevolking uitmaken. Ampanam, dat in de onmiddellijke nabijheid van de hoofdplaatsen ligt, en Pidjoe aan de tegenover-

gestelde kust van het eiland, zijn er de voornaamste handelplaatsen.

§ 173. Soembawa bestaat uit vier staatjes, Soembawa, Sanggar, Dompo en Bima. Vroeger waren zij aan den Sultan van Makassar onderworpen, maar na diens nederlaag door de Oost-Indische Compagnie erkennen zij ons gezag, ten blijke waarvan zij gezamenlijk jaarlijks 123 kojan sapanhout, tegen *f* 50 de kojan, aan het Gouvernement moeten leveren. Bima, ofschoon niet veel meer dan een vierde van het eiland groot, terwijl Soembawa ⅗ van de oppervlakte beslaat, is verre weg het best bevolkt, en toch is de digtheid der bevolking er in vergelijking met Java nog slechts als 1 : 6.

De inwoners van Soembawa zijn Mohammedanen, maar in de binnenlanden leeft nog een gering aantal heidenen. Zij zijn onder den gewonen naam van *bergbewoners*, *oranggoenoeng*, doch in de landtaal *do dongo* geheeten, bekend.

§ 174. Van het eiland Flores is nog weinig bekend. Het westelijke, aan Bima onderworpen gedeelte, waartoe de Sultan van dat rijk den toegang voor vreemden zooveel mogelijk gesloten houdt, omdat hij er nog steeds veel slaven van daan haalt, heet naar de stammen, die het bevolken, Mangarai. Even als alle inboorlingen van Flores, zijn ook zij heidenen; zij zijn forsch van gestalte en hebben kroes haar. Zij wonen in het gebergte in verspreide gehuchten en worden door *daloe's*, zoo heeten hun hoofden, geregeerd. Op de Noordkust hebben de Bimaneezen een drietal kampongs gevestigd. — Midden-Flores wordt door drie stammen bewoond, die niet tot onderwerping zijn gebragt kunnen worden, noch door de Bimaneezen, noch door de Boegineezen van Ende. Zoo als van zelf spreekt doet men elkander vreeselijke verhalen van hunne woestheid en kannibalische gewoonten. — Oost-Flores wordt weder door eene groote menigte heidensche stammen bewoond, die bijna in dezelfde verhouding staan tot de Boe-

gineezen, die zich op de Zuidkust te Ende gevestigd hebben, als de Mangaraja's tot de Bimaneezen. De laatstgenoemde kampong drijft eenigen handel, maar beteekent overigens weinig, ofschoon de vestiging van Boegineezen in die streken zeer op de bevolking drukt. Ende heeft al eens voor bedreven zeeroof eene tuchtiging van het Gouvernement ondergaan, maar die heeft niet veel uitgewerkt.

Aan den uitersten Oosthoek des eilands, eindelijk, liggen enkele, voorheen Portugeesche, negorijen, waarvan Larantoeka de voornaamste is. Daar ligt ook Kaap Boenga, van welken naam de Portugeesche vertaling de aanleiding tot den naam van het geheele eiland zou geweest zijn. Ook Larantoeka met zijne bevolking van 2000 zoogenaamde «zwarte» Portugeezen, die nu en dan door een Portugeeschen priester plegen bezocht te worden, werd om eene gelijke reden als Ende door eene Nederlandsche expeditie getuchtigd.

§ 175. Het oostelijk gedeelte van Flores behoort met de verdere eilanden, Solor enz. alsmede Soemba, tot de onderhoorigheden ,van de residentie Timor. De hoofdplaats dezer residentie, Koepang, is eene oud-Indische stad, waar de Oost-Indische Compagnie zich in 1613 vestigde en het fort Concordia oprigtte. 't Is de voornaamste plaats in het zuidelijk gedeelte van den Archipel. Zij ligt aan eene ruime baai, die echter naar het Westen geheel open is, op een afstand, in regte lijn, van 165 g. m. van Soerabaja, 120 van Amboina en 70 van de naastbijgelegene kust van Nieuw-Holland. Met dat al is de handel er nog weinig beduidend. De voornaamste uitvoer bestaat in sandelhout, paarden en was. Een kleine strook grond langs de baai is gouvernements-grondgebied. Niet slechts een paar Nederlandsche posten, Babau en Pariti, liggen hier, maar ook enkele Timoreesche vorsten, die van het Gouvernement afhankelijk zijn, hebben zich hier gevestigd. De voornaamste der Timoreesche vorsten, althans in naam, en van

wien vroeger de meeste afhankelijk waren, is de Liorai (ook wel de Kleine Keizer geheeten) van Sonebait. •Zijn gebied grenst, als men daar namelijk enkele misschien onafhankelijke staatjes bij rekent, — even als dat van den Vorst van Amabi, die op ons grondgebied woont en die voor onzen belangrijksten bondgenoot gehouden wordt, en dat van den Vorst (Radja-běsar) van Amarasi, in wiens rijk een Nederlandsche post is, — aan Koepang en aan ons grondgebied. Het zuidelijkste gedeelte van Timor en het eiland Samaoe behooren namelijk aan den Radja van Koepang, wiens magt in vroeger tijden veel uitgestrekter was, maar die door de Timoreezen onder hunnen Liorai bijna geheel van het eiland verdrongen is.

Noordoostelijk Timor staat onder de souvereiniteit van Portugal. Het is zeer onvoldoende bekend. Dilli is er de h. van. Het bezit de beste haven van het eiland, maar is eene ongezonde plaats. Na deze zijn Batoe-gĕdé en Manatoetoe het belangrijkst. Tegenwoordig is er in 't land eene gedwongen koffij-cultuur ingevoerd. Paarden, sandelhout en was zijn de voornaamste artikelen van uitvoer, maïs en rijst de hoofdproducten van den landbouw. Eerst onlangs zijn de grenzen van Nederlandsch en Portugeesch Timor, door een tractaat bepaald geworden. Bewesten de grenslijn is Ambenoe met Oekoesi en wat er verder bijbehoort, geenclaveerd door staten die ons gezag erkennen, Portugeesch gebleven, en evenzoo een klein staatje ten Oosten daarvan Nederlandsch.

In dat gedeelte des eilands, Midden-Timor, hebben wij een posthouder in Fialarang en een gezaghebber over de aan ons onderhoorige Beloneesche staatjes te Atapoepoe [43]. Het oostelijk gedeelte van Timor is namelijk door een derden inlandschen stam bewoond, de Beloneezen, die in twee hoofdafdeelingen gescheiden zijn, [Waiwikoe-] Waihalé en Loeka; de laatste geheel onder Portugeesch oppergezag. — De eilanden waarop Portugal voor dezen nevens Neder-

land zijn gezag uitoefende, zijn thans uitsluitend Nederlandsch. Te Larantoeka op Flores resideert de gezaghebber der Solor-eilanden, terwijl op Solor, Alor, Savoe en Rotti posthouders zijn.

Bijvoegsel.

§ 176. De Nederlandsch-Indische bezittingen beslaan slechts een gedeelte van den Oost-Indischen Archipel. Deze strekt zich ten Noorden, zoo wel aan de Oost- als aan de Westzijde, veel verder uit dan onze bezittingen. Zelfs de grens van 20° NB., die wij boven hebben aangenomen, is nog slechts die van de Europesche bezittingen in dien Archipel; in zijne volle uitgestrektheid rekent men hem in het Oosten reeds met ongeveer 30° NB. te beginnen en in het Westen met ruim 15°, terwijl de noordelijkste eilanden, die tot de Nederlandsch-Indische bezittingen gerekend worden, de 5° NB. naauwelijks bereiken.

De drie eilandengroepen, die zich ten Zuiden van Japan tot Formosa uitstrekken, en dit eiland zelf, even als de groepen der Andamanen en Nikobaren, deze laatste in 1846 door de Deensche regering in bezit genomen, sluiten wij ook nu nog van onze beschrijving uit. Wat er overblijft is Portugeesch Timor, het noordelijke gedeelte van de eilanden Sumatra en Borneo, de Sollok-eilanden en de Philippinen. Eindelijk nemen wij in onze beschrijving ook nog het Maleische schiereiland op, dat door de landengte Krah tegenwoordig met het vaste land van Achter-Indië verbonden, vroeger welligt evenzeer een afzonderlijk eiland geweest is.

§ 177. Van de Portugeesche bezitting op Timor is reeds boven in § 175, en van de noordelijke punt van Sumatra, het rijk van Atjih, in § 125 gesproken.

§ 178. Het Noordelijk gedeelte van Borneo, dat niet tot de Nederlandsche bezittingen behoort, bestaat uit

Sarawak en Broenei aan de Noordwest-kust, en uit de Noordoost-kust, waar de Sultan van Sollok hier en daar gezag uitoefent.

§ 179. Sarawak strekt zich tegenwoordig uit van K. Datoe tot K. Kidorong (ongeveer in 't midden tusschen K. Sirik en K. Baram), over eene lengte van 300 zeemijlen, nagenoeg de helft van de geheele Noordwest-kust van K. Datoe tot K. Simpang-mĕngajau. De breedte tot het gebergte is niet juist op te geven; onder de rivieren, die daarvan afstroomen, zijn er evenwel enkele belangrijke, vooral de Redjang, en verder de rivier van Sarawak, waaraan de hoofdplaats gelegen is, de Sadong, Batangloepar, Saribas, Bintoeloe, enz. Hare oevers zijn door eene Dajaksche bevolking bewoond, die zich reeds voor een groot deel aan het gezag van den Radja onderworpen heeft en een hoofdgeld van 4 sh. per huisgezin betaalt. Men begroot haar op een 240,000 zielen. Digter bij de hoofdplaats worden de Dajaks in Zee- en Land-Dajaks onderscheiden, waarvan de eerste om hunne rooftogten aan de naburige stranden zeer gevreesd plagten te zijn; de andere zijn een onschadelijk volkje. Verder op wonen andere stammen met andere talen en gewoonten en zeker nog lang niet alle aan het Sarawaksch Gouvernement onderworpen, aan de stranden hier en daar door de Maleijers geïslamiseerd, in de binnenlanden veelal behoorende tot de stammen der Kahajans.

Sarawak voert uit sago, die het meest in de eerst onlangs afgestane districten beoosten K. Sirik voorkomt, en de gewone producten der bosschen, rotting, was, gom-elastiek, gutta-percha, enz. De grond brengt overigens koffie, suiker, katoen, peper, aardvruchten en meer dergelijke voort, die, even als de rijst, door de inwoners nog op zeer primitive wijs geteeld, alleen dienen voor eigen consumtie. Ook wordt er van de minerale producten, steenkolen, antimonium en goud, nog niet veel werk gemaakt; van het laatste slechts

door de Chinezen. De Hoofdpl. des lands is Koetjing met een 15000 inw., waarvan een 5000 Chinezen.

§ 180. De andere helft der Noordwest-kust staat in naam onder het gezag van den Sultan van Broenei. Geen ongeregelder staat dan deze, daar de Sultan geheel onvermogend is tegenover de grooten zijns lands, die, op oostersche wijze, eigenaars van geheele districten, allen hun eigen aanhang tegen hem of tegen elkander staande houden.

Het land is rijk in kostbare gewassen. In de meer noordelijke streken komt hier de kamfer bij en vindt men aan de kusten paarlen. De Maloedoe- of Maroedoe baai is van ouds om hare paarlvisscherij beroemd. De bevolking der binnenlanden, die in de nabijheid der hoofdplaats onder den naam van Moeroet en Bisaja bekend is en waarvan de stam der Kadajans, die de hoofdpl. van levensmiddelen voorziet, tot den Islam is overgegaan, legt zich, vooral in diezelfde meer noordelijke streken, waar zij door de Maleijers Doesoen en door de Solloks Idaän genoemd wordt, veel op den landbouw toe; deze gebruiken zelfs de ploeg bij de bewerking hunner rijstvelden, planten djagoeng, tabak, aardvruchten en katoen, en brengen die op de kustplaatsen ter markt.

Aan de kusten wonen behalve Borneotische Maleijers ook Orang-Badjo's in grooten getale — zij noemen zich zelf Orang Sama — en Lanoens, van de kusten van Magindanau oorspronkelijk.

Vóór de baai van Broenei, waar aan de monding der Limbang de hoofdplaats gebouwd is, ligt het eiland Laboean, tegenwoordig eene Engelsche bezitting, een klein eiland, met, naar men zegt, rijke hulpmiddelen tot vooruitgang in den bodem en de bosschen en met eene gunstige ligging met betrekking tot Singapore en Hongkong, maar tot dusver van weinig belang.

§ 181. De kust van Noordoostelijk Borneo is door hare banken en klippen voor grootere schepen bijna onge-

naakbaar. Onder de menigvuldige baaijen is er echter eene, die van Sandakan, die als uitstekende ankerplaats bekend is. In die van Laboek worden, even als in die van Maloedoe, veel paarlen gevischt. Niet ver van daar valt de rivier Kina-batangan in zee, die om de rijke en goed bevolkte landschappen, die zij doorstroomt, de belangrijkste dezer kust is. — Kamfer, vogelnestjes, was enz. levert het land, tripang en schildpad de zee in overvloed. Aan de mondingen der rivieren zijn onderdanen van den Sultan van Sollok gevestigd, terwijl de onafhankelijke bevolking der binnenlanden geheel dezelfde is als die in het gebied van Broenei. Bewesten kaap Oensang wonen veel Lanoens en zijn er beruchte zeerooversnesten, onder andere Tongkoe. Meer zuidwaarts wonen de Tidoengeezen, thans van den Sultan van Boelongan afhankelijk (§ 140), en in deze streken even gevreesd als de Zee-Dajaks aan de noordwestelijke kusten.

§ 182. Aan de noordelijke punt van Borneo liggen twee eilanden, Balambangan en Bangoeei, waarvan het eerste in de laatste helft der vorige eeuw een tijd lang door de Engelschen bezet geweest is. Niet veel verder ligt het groote eiland Palawan of Paragoa, waarvan het noordelijke gedeelte, door den Sultan van Sollok aan de Spanjaarden afgestaan, thans tot de Philippinen gerekend wordt.

De eigenlijke Sollok-eilanden verbinden de kaap Oensang van Borneo met Magindanau en bestaan uit drie grootere eilanden met eene menigte daar omheenliggende, Tawitawi, Sollok (inl. Soök) en Basilan. De Sultan erkent sedert 1851 het oppergezag van Spanje en de handelsvaartuigen voeren de Spaansche vlag.

Het hoofdeiland Sollok, waar de Sultan resideert, is een vruchtbaar eiland, gelijk de meeste van de groep, en wordt goed bebouwd. Ook wordt er een niet onbelangrijke handel gedreven en zijn er op de hoofdplaats doorgaans eenige Europeesche kooplieden gevestigd. Een deel der bevolking van het hoofdeiland houdt zich echter

met zeeroof op, maar het zijn voornamelijk de bewoners van Balangingi, die daardoor zoo berucht zijn geworden.

185. De Philippinen vormen eene groep eilanden, die in lengte vrij juist en in rigting en vorm ook nagenoeg met Sumatra overeenkomt, maar slechts ten Noorden en ten Zuiden een aanzienlijk eiland bezit en in het midden in een groot aantal kleinere verscheurd is, zoodat het aantal van allo op wel over de duizend geschat wordt. Hieronder zijn echter nog vele gerekend, welke tot die beide groepen behooren, die de Philippinen als bruggen met het noordoostelijk gedeelte van Borneo verbinden. Het zuidelijkste punt van de hoofdgroep komt voorts, wat de geographische ligging betreft, met de noorderbreedte van het meest noordelijke punt van Sumatra overeen.

Het grootste, meest noordelijke eiland is Luzon, dat circa 2500 vierk. g. m. groot en bijgevolg iets grooter dan Java is. Het meest zuidelijke, Magindanau, is niet veel kleiner. Van de tusschen beide liggende, de zoogenaamde Bisaja's of Pintados, zoo genoemd om de gewoonte der inboorlingen van zich te tatoeëren, zijn in het Westen Mindoro, Panei en Negros, in het Oosten Samar en Leyte, en in het midden Masbate, Zeboe en Bohol de voornaamste, waarvan Samar en Mindoro grooter, Panei, Leyte en Negros niet veel kleiner zijn dan Timor.

§ 184. De Philippinen zijn zeer bergachtig. Bergen echter van 7000 voet schijnen reeds tot de hoogste te behooren. Op de beide hoofdeilanden zijn een aantal vulkanen; van de drie meest werkzame op Luzon is die van Taäl, midden in een meer ten Zuiden van Manila, de beroemdste. Aardbevingen zijn er dikwijls zeer hevige; op de *temblores*, dat zijn de horizontale, let men naauwelijks; de *terremotos*, de verticale, zijn zeer gevreesd. — Rivieren zijn er op de beide grootste eilanden ook enkele van aanzienlijke lengte, die langs de bergketens (waarvan er in N. Luzon twee evenwijdige van het Noorden naar het Zuiden

loopen) en niet onmiddelijk daarvan af in zee vloeijen. Op beide eilanden zijn insgelijks belangrijke meeren, vooral de Laguna de Bay, dat bijna de geheele breedte der landengte beslaat, waarop Manila gelegen is.

§ 185. De jaarlijksche warmte is aan meer wisseling onderhevig dan in Nederlandsch-Indië. De moesons waaijen ongeregeld. In den zomer geeft de Westmoeson aan de westkusten regen, aan de andere zijde der bergen droogte. Bij de kentering, in het laatst van Mei, heerschen er bij drukkende hitte hevige stormen en onweders. De Zuidoostenwind, die van Maart tot Mei geregeld waait, geeft te Manila droogte.

§ 186. Goud, koper en steenkolen worden veel gevonden, maar niet of zeer weinig geëxploiteerd. Van planten vindt men ook zeer vele, die tevens in Nederlandsch-Indië voorkomen. Fijne houtsoorten vooral moeten er zeer kostbare in de bosschen zijn. Rijst is het hoofdvoedsel der bevolking en wordt het meest verbouwd; daarop volgt de cultuur van het suikerriet, de indigo, de tabak, de soort van pisang, die de bekende Manila-hennip levert (de koffo der Minahasa), katoen, koffie, kokos, peper, en in lateren tijd, maar nog niet met goeden uitslag, tarwe. Van verscheurend gedierte zijn er alleen krokodillen; anders slechts apen, slangen, herten, wilde zwijnen; voorts vee, inzonderheid buffels, die gewoonlijk in den wilden staat worden opgevangen en dan getemd. Van vogels is er, even als in Nederlandsch-Indië, overvloed van kippen, duiven en eenden (die er ook om de eijeren gefokt worden), en verder van papagaaijen, kakatoes enz. Ook het lastig ongedierte, witte mieren en dergelijke, is er even overvloedig.

§ 187. De inwoners van de Philippinen zijn voor een groot gedeelte tot de R. K. godsdienst bekeerd. Deze zijn de Tagala of Tagalok, de Indios der Spanjaarden, die het zuidelijk gedeelte van Luzon bewonen, en de met hen verwante stammen der Bisaja's op de naar dezen genoemde

eilanden. In het Noorden van Luzon en in de binnenlanden der andere eilanden woont nog een groot aantal gedeeltelijk onafhankelijke heidenen, die voor een goed deel blijkbaar van hetzelfde Maleische ras zijn, waartoe ook de Tagala's behooren, maar ook voor een deel als stamgenooten der inwoners van Nieuw-Guinea moeten beschouwd worden. Deze laatste noemen de Spanjaarden Negritos, het Maleische ras noemt ze Aeta's; men vindt ze op de beide groote en waarschijnlijk ook nog wel op vele der kleinere eilanden. De andere, even als de pasgenoemde door de Spanjaarden onder den algemeenen naam van Infieles begrepen, bedragen op Luzon een 200,000 zielen, die onder een groot aantal verschillende stamnamen bekend zijn. Men verdeelt ze in twee hoofddeelen, dezulke die uit vermenging van Maleijers en Negritos zouden gesproten zijn, de zoogenaamde Igorroten, die meer zuidelijk, en de Tingianen, die men voor afstammelingen van Chineezen of Japanneezen en Negritos houdt en die meer noordelijk wonen; of deze verdeeling echter voor allen doorgaat mag men zeer betwijfelen. — Op Magindanau is het aantal dier Maleische heidenen nog wel viermaal grooter dan op Luzon. Zij komen er met de Bataks, Dajaks en Alfoeren in vele bijzonderheden overeen en zijn allen koppesnellers. — Verder zijn er een 200,000 Chineezen, de in het land van Tagaalsche moeders geborenen medegerekend, en een 12 of 13,000 Europeanen en Kreolen. De geheele bevolking bedraagt misschien 4½ millioen zielen.

§ 188. De Spaansche bezittingen in Oost-Indië zijn in 33 provinciën verdeeld, waarvan 32 op de Philippinen komen en 1 de Marianen omvat, ieder met een Alcalde aan het hoofd. Onder dezen staan de Gobernadorcillos, dat zijn de gouverneurs der *pueblos* of dorpen. De hoofdinkomsten dier alcalde's bestaan in den handel, dien zij voor eigen rekening mogen drijven tegen afstand van een gedeelte van hunne bezoldiging.

De Kapitein-Generaal, eigenlijk de Vice-Patrono, der Spaansche bezittingen wordt voor zes jaren gekozen en heeft naast zich een Cabo segundo of Asesor, als 't ware een verantwoordelijken minister. Dezen en andere aanzienlijke beambten kan de Kapitein-Generaal tot een raad bijeenroepen, aan wier uitspraak hij echter niet onderworpen is. De finantiën staan onder een Superintendente de la hacienda. De hoofdbronnen der inkomsten van den Staat zijn: een hoofdgeld van $1\frac{1}{4}$ piaster van de inlanders; de monopoliën van de tabak, palmwijn en areka-noten; tollen, de pacht der hanenvechtbanen en eenige kleinere.

Luzon is verdeeld in 19 provinciën. Manila, de hoofdplaats, aan eene ruime baai, heeft 12 tot 15,000 inwoners en 150,000 in de acht voorsteden, van welke Binondo, als het kwartier der vreemde kooplieden, in wier handen alle groote zaken zijn, het belangrijkste is.

Op Magindanau, om de overeenkomst met de Molukken ook wel Maloeko-bĕsar geheeten, zijn aan de Noord-west- en de Oostkust twee van Spanje afhankelijke provinciën en aan den zuidwestelijken uithoek, aan de Straat Basilan, de vesting Zamboanga, de voornaamste na de citadel van Manila. Aan de Zuidwest-kust ligt de groote golf der Ilanoens, waar zich voornamelijk aan den westelijken oever de staatjes van dat als zeeroovers zoo beruchte volk bevinden. Het zuidelijk gedeelte des eilands staat onder den Sultan van Magindanau, wiens hoofdplaats Sĕlangan bij de monding van eene aanzienlijke rivier aan de bovengenoemde baai gelegen is. Terwijl de Ilanoens en de onderdanen van dezen Sultan *moros*, d. i. mohammedanen zijn, is het westelijk gedeelte des eilands geheel door onafhankelijke Alfoeren bewoond.

§ 189. Van het Maleische schiereiland is het noordelijke gedeelte nog zeer weinig bekend, zoodat het voldoende is de namen der staatjes Lĕgor (en op gelijke breedte aan de Westkust het eiland Salang of P^{au} Oedjoeng-

salang (Junkceylon) aan den ingang der straat van Malaka), Sanggora, Patani, Kalantan en Trĕngganau aan de Oostkust en aan de Westkust Kĕdah te noemen, die alle in meerder of minder mate aan Siam onderworpen zijn. De afstammelingen van Maleijers en Siameezen, zooals er hier vele zijn, worden door de eersten Samsam genoemd. In het zuidelijk gedeelte van het schiereiland liggen de Engelsche bezittingen en een aantal onafhankelijke Maleische staatjes.

§ 190. De Engelsche bezittingen bestaan uit drie provinciën, te zamen onder den naam van Strait-settlements een gouvernement vormende, dat onder het Presidentschap Bengale behoort. Het zijn Wellesley met het daarvóór liggende eiland Poelau Pinang (h. Georgetown), geheel in het Noorden, aan Kĕdah grenzende; Malaka (met gn. h. en het landschap Naning) en het eiland Singapore, met de stad van gelijken naam, de hoofdplaats van het gouvernement. Tusschen Wellesley en Malaka liggen de Maleische staten Pèrak en Salangor; ten Zuiden van Malaka en de geheele Zuidpunt beslaande Djòhor, en aan de Oostkust, benoorden dit laatste en grenzende aan Trĕngganau, Pahang, vroeger met Djòhor eene onderhoorigheid uitmakende van het rijk van Malaka. — In het binnenland liggen een aantal kleine staatjes, die onder den naam van de Mĕnangkabausche staten of van de Nagĕri-sĕmbilan bekend zijn. Volgens de overlevering namelijk is, lang nadat zich de Maleijers reeds op het schiereiland gevestigd hadden, eene kolonie van het eiland Sumatra de straat van Malaka overgestoken en heeft zich in het binnenland met de oorspronkelijke bevolking vĕrmengd en daar negen staatjes gesticht, die aan den Sultan van Malaka en later aan dien van Djòhor schatpligtig waren. Na verloop van tijd stonden er vier daarvan tegen dezen op en noodigden een lid van het Mĕnangkabausche stamhuis op Sumatra uit om het bestuur over hen op zich te nemen. Deze staten zijn Soengei-Oedjoeng, Rĕmbau, Djòhol en Srimĕnanti. In de laatste resideerde de Vorst.

Tegenwoordig hebben deze staatjes zich in een aantal kleinere opgelost.

§ 191. Het schiereiland is in de lengte door eene bergketen doorsneden, die aan de landengte Krah begint en zich tot Kaap Rĕmoenia uitstrekt. De hoogste harer toppen, zoo als de berg van Kĕdah en de Ophir bij Malaka, bereiken nog niet de hoogte van 6000 voet. Vulkanen kent men er geen. Van de kustrivieren schijnen die van Pèrak en van Pahang de voornaamste. De producten des lands komen het meest met die van het eiland Sumatra overeen, terwijl daarenboven de grond ook bijzonder rijk is aan tin. De artikelen van uitvoer zijn rijst, tin, goud, peper, ivoor, rotting, gambir, enz.

§ 192. De inwoners zijn voor het grootste deel Maleijers. De metalen worden hoofdzakelijk door Chineezen geëxploiteerd. In de binnenlanden wonen echter heidensche volkstammen, die van de Maleijers verschillend zijn en door dezen met den algemeenen naam van Orang-bĕnoea bestempeld worden. In de meer noordelijke streken zijn de Sĕmang, zuidelijker de Djakoen, de meestbekende stammen dier oorspronkelijke bewoners. Ze zijn ongetwijfeld stamverwanten van die van Noordelijk Sumatra, Borneo, de Molukken en de Philippinen.

AANTEEKENINGEN.

[1] bl. 1.) Deze § bevat eene poging om in eene zoo eenvoudig mogelijke geometrische figuur de ligging en de verhouding van de landmassa's in den Oost-Indischen Archipel te doen uitkomen en in het geheugen te prenten, en om door het bepalen van rationele, zij 't dan ook geheel fictive grenzen, eene voorstelling van de verhouding van land en water in dat gedeelte der aarde mogelijk te maken. Zóó voorgesteld, wordt de verbeelding zeker minder geprikkeld dan door eene vergelijking, in dit formele opzigt, met West-Indië, zoo als de Duitsche geographen, op het voetspoor van C. Ritter, die maken; maar ik heb niet kunnen besluiten om deze, zelf op de autoriteit van zulk een naam, in den tekst te plaatsen.

[2] bl. 2.) Ik had moeten zeggen: ongeveer 25, daar de bepaling der juiste grootte van de Oost-Indische eilanden, zoo als van zelf spreekt, nog veel te wenschen overlaat. Zoo stelt bijv. Melvill van Carnbee, die in het Tijdschrift voor N. I., V. 2. en den Moniteur des Indes, II, een aantal zulke opgaven gedaan heeft, Soembawa op 278 vierk. g. m., terwijl Zollinger, in zijne beschrijving van dit eiland, het $\frac{1}{3}$ kleiner stelt. Na de vier Groote Soenda-eilanden volgen in grootte Timor op 613, Ceram op 312, Flores op 300, Halmaheira op 292, Soemba op 231, Bangka op 230, Soembawa op 222, Boeroe op 170, en verder Bali, Lombok, Madoera en Blitoeng, elk op meer dan 100 vierk. g. m. geschat, doch ik twijfel er aan of het laatste de 75 haalt en ook de

drie andere knnnen zoo groot niet zijn. Ook de berekening van de oppervlakte der grootere eilanden vereischt noodwendig herziening. Ter vergelijking voeg ik hierbij: Groot-Brittanje circa 3940 vierk. g. m., Ierland 1500, Sicilië 420, Sardinië 430, Corsica 160; ons land 597, Noord-Holland 48 vierk. g. m.

[3] bl. 2.) Zulk een verdeeling in groepen blijft fictief zoolang geen grondige studie is voorafgaan. Zoo zouden bijv. Timor en de Zuidelijke Molukken zeer wel kunnen blijken geographisch bij Nieuw-Holland te behooren, en de Zuidooster-eilanden, de Aroe-eilanden ingesloten, bij Nieuw-Guinea. Zelfs Ceram en het grootste gedeelte van de Molukken-groep zou knnnen blijken in naauwer physisch verband te staan met de eilanden, die ten Oosten, dan die ten Westen daarvan liggen.

[4] bl. 7.) Dat men met zulke voorbarige besluiten echter falen kan, schijnt de Kinibaloe in het Noord-oosten van Borneo te bewijzen, die bij de jongste beklimming gebleken is eene graniet-massa te zijn, zeker meer dan 11,000 voet hoog.

[5] bl. 7.) A. von Humboldt stelt in zijn Kosmos, IV, p. 405, te veel vertrouwen in den vulkanen-catalogus van Junghuhn, waarvan hij zegt, dat die „niet is eene oppervlakkige schatting, maar eene werkelijke optelling". De verdiensten van Junghuhn zullen er niet door lijden, wanneer wij dat oordeel van von Humboldt niet onderschrijven. De Javaansche vulkanen kent Junghuhn zoo als niemand vóór hem, maar voor hetgeen hij buiten Java en een deel van Sumatra opgeeft, heeft hij de oogen van anderen moeten gebruiken, die lang zoo goed niet zagen als de zijne. Reeds vroeger gaf ik eene proef, hoe het met de vulkanenkennis in de buitenbezittingen gelegen is (Reinwardt's Reis, p. 552 [1]). Daarbij komt, dat er, sedert Junghuhn zijn' catalogus gaf in het 2de deel van zijn werk over Java, er beschrijvingen zijn in 't licht gekomen, waardoor het aantal, dat hij opgeeft, grooter wordt. Zoo komt bij hem op Soembawa alleen de Tĕmbora als vulkaan voor, terwijl er nog wel 15 buitendien gevonden worden, al zijn die ook niet meer werkzaam.

[6] bl. 7.) Dat die voren geheel anders zijn dan de *barrancos*

der Kanarische en Zuid-Amerikaansche vulkanen neemt ook von Humboldt aan, ll. p. 329.

[7] bl. S.) Voor dat Junghuhn deze verklaring gaf meende men dat die modder uit den krater zelf voortkwam; vrg. Vogt, Geol. und Petrefactenkunde, II, p. 116.

[8] bl. 8.) Ook in den vulkaan van Makian, dien de Heer C. de Groot in 1854 beklom, was toen geen spoor van tegenwoordige werkzaamheid te ontdekken. De laatstvoorgaande uitbarstingen, voor zoo ver die bekend zijn, hadden plaats in 1646 en 1760 en de vulkaan was daarbij geheel vanéén gereten. In de laatste dagen van 1861 werd men op treurige wijze gewaar, hoe eene rust van eene eeuw nog niet eene eeuwige rust is. — De kennis van de vulkanen in de buitenbezittingen laat nog zeer veel te wenschen over; zie mijne Bijdrage tot de geschiedenis van den vulkaan van Ternate, in het Tijds. van het Kon. Instituut v. N.-I. N. R., II., waaruit blijkt hoe zelfs nog de eruptie van 1812, om van geen vroegere te spreken, zoo weinig bekend is geworden, dat Junghuhn dien berg van 1673, het laatste jaar waarvan Valentijn eene uitbarsting vermeldt, tot 1838 in rust laat verkeeren. Zie voor den vulkaan Makian ook mijne aant. in Reinwardt's Reis, pag. 476.

[9] bl. 9.) Voor alles wat de vulkanen betreft is Junghuhn's werk over Java mijn hoofdbron geweest. Jammer dat dit werk niet, in plaats van alle vulkanen afzonderlijk te beschrijven, eene algemeene beschrijving daarvan geeft, waardoor herhalingen vermeden en de lectuur voor het algemeen aangenamer en leerzamer geweest zoude zijn. Ik moet overigens eens voor al doen opmerken, dat ik hier, gelijk overal waar er sprake van wezen kan, vooral het karakteristiek Oost-Indische heb trachten aan te geven.

[10] bl. 13.) Bij de zeeën is het altijd goed ook op de vreemde, en natuurlijk vooral op de Engelsche benamingen te letten, die soms van de onze verschillen. Zoo vindt men op de Algemeene kaart van de Nederlandsche overzeesche bezittingen, van den Heer Bogaerts te Breda, — de beste voor de Oost-Indische

bezitingen die ik ken — Harafoera-zee, hetgeen Engelsch is, in plaats van Timor-zee. Zoo staat daar ook Groote Oceaan, een naam haar door Fleurieu gegeven en dien ik ook wel verkieslijk acht boven andere, doch waarvan het Engelsche South-sea, eene vertaling van den eersten naam, dien zij bij hare ontdekking kreeg, en Magelhaens' Oceano Pacifico in het gebruik magtige mededingers zullen blijven.

[11] bl. 13.) Zie de fraaije beschrijving van de Java-zee, door M. H. Jansen, in diens vertaling van Maury's „the physical geography of the sea„. Jammer dat wij ook van de andere Oost-Indische zeeën zulk eene beschrijving niet hebben.

[12] bl. 14.) Voor dit hoofdstuk heb ik veel gebruik gemaakt van Zollinger's werkje „über die Gewitter und andere damit verwandte meteorologische Erscheinungen im Indischen Archipel„, Zür. 1858, een boekje dat in de uitvoerige bibliographie van Nederl. Indië in het Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek nog bij te voegen is.

[13] bl. 16.) Men beweert dat de Oostmoeson bewesten eene lijn bezuiden Banda naar de Zuidkust van Celebes en verder over Borneo getrokken, drooge, beoosten die lijn natte winden medebrengt. In het aangehaalde werk van den Heer Jansen wordt die lijn zóó bepaald en de reden van het daarmede zamenhangende verschijnsel ontvouwd. Ik heb echter, met behulp van zoo vele opgaven als ik vinden kon, die lijn niet op die wijs kunnen traceeren, maar eene slingerlijn verkregen, die alleen van de rigting der bergen afhing; zoodat ik voor alsnog geloof dat wij hier geen ander natuurverschijnsel hebben, dan het bekende op de kusten van Dekan, en ik die bewering dus gegrond acht op eene oude meening, die in den compagniestijd, toen men het verschil in weder op Java en Amboina telkens moest opmerken, ontstaan en daarna nooit meer betwijfeld is. — Ook op Portugeesch Timor is het gebergte de oorzaak van een dergelijk verschijnsel.

[14] bl. 16.) Op de Westkust van het Maleische schiereiland groeijen de westelijke winden soms tot halve orkanen aan, die men, als uit de rigting van Sumatra komende, Sumatra's noemt.

Uit de rigting dier zeewinden is de benaming van „boven-den-wind", zoo als de Maleijers in hunne taal zeggen, voor het Westen, en van „onder den wind" voor het Oosten, te verklaren.

[15] bl. 17.) Zie het Tijdsch. v. het Kon. Inst. v. N. I. N. R., III, bl. 160: „Voorts veroorlooft de schrijver (de heer von Gaffron) zich nogmaals de aandacht der Regering en van de wetenschappelijke wereld op het landschap Snamang te vestigen, vermits dit landschap met der tijd dezelfde vermaardheid verwerven zal, die thans aan Californië en Australië ten deel valt". Snamang ligt in het Zuiden van Borneo. De Heer von Gaffron noemt daar ter plaatse ook nog andere streken, aan welke hij dezelfde toekomst voorspelt.

[16] bl. 19.) Voor de botanische namen, die ik meende dat hier niet mogten ontbreken, ben ik natuurlijk de Flora van Professor Miquel gevolgd. Hij beschrijft daarin slechts de phanerogamen (en daarom heb ik mij in mijn overzigt dan ook maar niet aan varens, mossen en dergelijke gewaagd) en daarvan meer dan 9000 soorten, die in het eerste supplement op dat werk, dat uitsluitend de flora van Sumatra behandelt, reeds met een groot aantal vermeerderd zijn. De Heer Hasskarl heeft in zijne „aanteekeningen over het nut door de bewoners van Java aan eenige planten van dat eiland toegeschreven, zamengesteld uit de berigten van inlanders", het aantal van die „eenige" tot op over de 900 gebragt.

[17] bl. 29.) Over ebbenhout zie ook mijne aant. op Reinwardt's Reis, bl. 593, waarvan ik dit overneem: „In den compagniestijd werd het ebbenhout van Mauritius gehaald, waar de qualiteit geacht werd beter te zijn, hetgeen echter Rumphius alleen aan het kappen toeschrijft. Ik weet niet of men ooit onderzocht heeft in hoever dit waar mag wezen en of door betere behandeling een beter product zou te verkrijgen zijn. In den handel komt het Boeroesche hout niet."

[19] bl. 33.) Het verdient de aandacht, dat terwijl de Portugeezen vooral smakelijke vruchten uit Amerika in den Archipel hebben overgebragt — daarmede een contrast leverende met de Nederlanders van later, dat geheel in het voordeel van deze is — en die ook nog steeds door de Europeanen gewoonlijk voor de beste gehou-

den worden, er toch ook onder de meer nuttige cultuurgewassen zoo vele zijn, die van elders zijn aangevoerd en dat de inlandsche zoo weinig door cultuur schijnen te zijn veredeld. Uit een cultuur-historisch oogpunt zou het van belang zijn dit onderwerp aan een opzettelijk onderzoek te onderwerpen. Op zich zelf was de weelderige tropische natuur van den Oost-Indischen Archipel niet voor de ontwikkeling van den mensch geschikt. Vergelijk § 87 en voorafgaande. Ook hier geldt de regel van Hesiodus:

Τῆς δ'ἀρετῆς ἱδρῶτα θεοὶ προπάροιθεν ἔθηκαν.

[20] bl. 36.) Met een der jongste mails is het berigt ontvangen, dat de gambir-cultuur voortaan op Java zal toegelaten zijn.

[21] bl. 37.) Deze waren in 1860 op het eiland Java aldus verdeeld:

Bantam. . . .	koffie	—	—	—	kaneel	—	—	peper.
Buitenzorg . .	—	—	—	—	—	—	—	—
Krawang . . .	id.	—	—	thee	id.	—	—	—
Preanger-Reg.	id.	—	—	id.	—	—	—	—
Tjĕrĕbon . . .	id.	suiker	indigo	id.	—	nopal en cochenille	—	—
Tĕgal.	id.	id.	—	—	—	—	—	—
Pĕkalongan. .	id.	id.	—	—	—	—	—	—
Samarang. . .	id.	id.	—	—	—	—	tabak	—
Djapara. . . .	id.	id.	—	—	—	—	id.	—
Rĕmbang. . .	id.	id.	—	—	—	—	id.	—
Soerabaja. . .	id.	id.	—	—	—	—	id.	—
Madoera . . .	—	id.	—	—	—	—	—	—
Pasoeroean . .	id.	id.	—	—	—	—	id.	—
Prôbôlinggô .	id.	id.	—	—	—	—	—	—
Bĕsoeki. . . .	id.	id.	—	—	—	—	—	—
Banjoewangi .	id.	—	—	—	—	id.	—	—
Banjoemas . .	id.	id.	id.	—	id.	—	—	—
Bagĕlen. . . .	id.	—	id.	id.	id.	—	—	—
Kĕdoe	id.	—	id.	—	—	—	—	—
Madioen . . .	id.	id.	id.	—	id.	—	—	—
Patjitan. . . .	id.	—	—	—	—	—	—	id.
Kĕdiri	id.	id.	—	—	id.	—	—	—

[22] bl. 42.) Hier en bij het dierenrijk mis ik gidsen als de bovengenoemde Flora. Voor de viervoetige dieren is daar nog de verhandeling van Dr. S. Muller in de Verhandelingen der natuurkundige commissie, maar ik ben overtuigd, dat deze tegenwoordig voor veel uitbreiding zou vatbaar zijn. Voor de vischfauna zullen wij spoedig een klassiek en kostbaar werk rijk zijn, dat zeker ook wel tot eene meer populaire beschrijving zal kunnen aanleiding geven. Het is een onbegonnen werk om uit het werk van den heer Schlegel bijvoorbeeld, die aan de Indische fauna zoo veel zorg heeft besteed, het Indische element zuiver te elimineren. Intusschen zullen er zoölogische werken of nommers van tijdschriften genoeg zijn, die tot eene betere voorstelling der Oost-Indische fauna hadden kunnen aanleiding geven, dan de mijne is. In de geographie is een zamenwerken van velen volstrekt noodig.

[23] bl. 42.) Bijvoorbeeld in de werken van Muller en Schwaner en in de bovenaangehaalde beschrijving (n°. 16) van een deel van Borneo's Zuidkust.

[24] bl. 42.) De heer Bleekrode heeft dit indertijd wel voor mij willen onderzoeken.

[25] bl. 25.) Men vindt deze (?) ook Koeringgi genoemd, een naam, dien ik niet verklaren kan. Dit gaat beter met den naam Tjoelija, dien men ook vindt, en waarmede de Teloegoe-volken van Dekan zouden bedoeld worden, in tegenoverstelling van de Orang Kling, zoo als alleen de Tamilen zouden genoemd worden. Tjoelija nu is blijkbaar eigenlijk Tjaulja, d. i. een inwoner van het rijk Tjola, vroeger in Zuid-Dekan gelegen; maar in dit geval heeft men misschien recht van zich te verwonderen, dat die naam aan de meer noordelijk wonende Teloegoe's zou gegeven zijn.

[26] bl. 59.) Zie n°. 31.

[27] bl. 61.) Over de bijzonder dunne bovenlip der Bataks zie v. d. Tuuk in de Aanteekeningen op Lassen's Geschiedenis van den Indischen Archipel, uit het Hoogduitsch vertaald door Dr. de Klerk, bl. 17.

[28] bl. 61.) Lubach, Grondtrekken eener ethnographie voor Nederland. Wat mij voorkwam uitsluitend betrekking te hebben tot de

Zuidzee-eilanders en de Papoea's, welke laatste de schrijver insgelijks tot den Maleischen stam of „Indo-Australischen hoofdgroep" brengt, heb ik weggelaten.

29 bl. 61.) Bleeker, in Tijds. v. Ned. Indië, 1849, II, bl. 179 (verg. IV, 2, bl. 135), en in Indisch Archief, I, 270.

30 bl. 65.) Het springt in 't oog, dat mijn oordeel over den oorspronkelijken toestand der Maleijers geheel anders is dan dat van Crawfurd, die, History of the Indian Archipelago, II, p. 85, het volgende zegt: „On the evidence of language (wanneer men niets anders heeft dan woordenlijsten, gelijk de schrijver, allerongelukkigst), we may pronounce as to the state of civilisation of such a nation, that they had made some progress in agriculture, that they understood the use of iron, — had artificers in this metal and in gold; perhaps made trinkets of the latter, — were clothed with a fabric made of the fibrous bark of plants, which they wove in the loom, — were ignorant of the manufacture of cotton cloth, which was acquired in after times from the continent of India, — had tamed the cow and buffalo, and applied them to draught and carriage, — and the hog, the domestic fowl and the duck, and used them for food. Such a nation, in all probability, was in a state of social advancement beyond the ancient Mexicans", enz. De voorwerpen onzer sympathie verschijnen ons zoo gemakkelijk in een licht, dat hen met eene aureole omgeeft; maar dat is een verleidelijke gloed, die op den duur niet bestand is tegen den rustigen glans van het licht der waarheid, waarbij alle sympathiën en antipathiën verdwijnen. — Hoe gaarne ik overigens over dit niet onbelangrijke onderwerp wat meer had uitgewijd, het kwam mij voor, dat het hier daarvoor de plaats niet was.

Wat van het aanbidden der hemelligchamen op Timor gezegd is, heeft eene opheldering noodig, daar men het anders verkeerd zou begrijpen. 't Is niet anders dan dat zon, maan en sterren daar ook onder de geesten zijn opgenomen, volstrekt geen geregelde sterren-cultus. Het is daarom misschien ook geheel onnoodig om hier aan vreemden invloed te denken. Trouwens de bedoeling van § 78 is ook geen andere, dan om op de mogelijkheid van zulk een invloed te wijzen.

[31] bl. 66.) Wij zagen boven reeds dat de Orang Kling nog steeds in menigte in den Archipel aanwezig zijn, zoodat het verkeer tusschen het vasteland en de O. I. eilanden eigenlijk nog altijd voortduurt. Dat hun invloed ook in later tijd nog van belang geweest is, blijkt uit het Tamilsche element, dat in de Maleische taal en litteratuur aanwezig is. Tusschen den Archipel en de Westkust van Vóór-Indië en wel bepaaldelijk het Noorden, Goezerate, moet echter ook verkeer hebben plaats gehad Ook over dit onderwerp blijft nog veel, hijna alles, te onderzoeken over.

[32] bl. 78.) Jungbuhn laat, Java, I, bl. 98, de lengte-as van Java de vulkanen Salak, Gědé, het plateau van Bandoeng, den Soemhing, Měrbaboe, Lawoe, Tengěr en Idjen snijden en herekent haar dan op 532 g. minuten, d. i. 133 g. m., lengte. — Bij dl. I, bl. 156, geeft hij een kaartje, waarbij eene regte lijn den Salak, Gědé Tjěrmé, Slamat, Soembing, Měrapi, Lawoe, Wilis, Tengěr, Raoen en Idjen verbindt en evenwijdige lijnen aan weêrszijden weder andere hergen snijden of in haar verlengde buiten Java ontmoeten. Daar nu deze beide regte lijnen niet overeenkomen, moeten zij een van beide krom wezen, en is de groote kaart van Java, die hij dat werk behoort, te vertrouwen, dan zijn heide krom. Ik ben de kaart, als van de jongste dagteekening, gevolgd, maar vrees dat ik mij nog te veel door zulk eene denkbeeldige lijn heb laten influenceren. Want behalve dat de natuur niet zoo met het lineaal werkt, ook de voorstelling dat de lengte-as van Java door de vulkanen zou aangewezen zijn, berust, voor zoo ver ik de zaak begrijp, op een verkeerd experiment, dat met andere experimenten in strijd is. Zeker echter is het, dat systemen, indien zij op degelijke, wetenschappelijke waarde aanspraak zullen maken, hoe verleidelijk het ook zij ze te maken en hoeveel gelegenheid zij geven tot vernuftige en zelfs gelukkige opvattingen; wanneer men er gevolgtrekkingen op wil houwen, hehooren gebaseerd te zijn op meer bepaalde en vaster grondslagen, dan men hun zelfs in wetenschappelijke werken nog zoo dikwijls, helaas! en meestal zelfs ter goeder trouw, onderschuift.

[33] bl. 81.) Ik ben voor de voorstelling van het hergsysteem der Preanger de kaart van Junghuhn gevolgd die ik niet heb

kunnen overeenbrengen met zijn systeem dier bergen, zoo als dit, door een kaartje opgehelderd, te vinden is in Java, II, bl. 43.

[34] bl. 86.) Het nieuwe Kolon. Verslag over 1850, geeft, wat de bevolking betreft, aanleiding tot de volgende veranderingen. De bevolking van Java met de eilanden, op ult. December van dat jaar, was 12,718,717. Deze over eene oppervlakte van 2444.6 vierk. g. m. gerekend, geeft 5203 zielen per vierk. m., dat is 0,934 van die van Nederland (ult. 1861). — Wanneer men West-Java tot den Mërbaboe uitstrekt, dan komen er van die 2444.6 vierk. m. op het eerste 1150, op het laatste (zonder Madoera) 1197, terwijl de bevolking van het eerste bij die berekening 5021 en van het andere 5375 zielen per vierk. g. m. is, hetgeen op merkwaardige wijze overeenstemt met hetgeen men uit de geographische verhouding dier beide deelen van het eiland moest vermoeden, zelfs al laat men eenige onjuistheid toe in de bepaling der oppervlakte, zoo als die naar alle gedachten wel zal bestaan.

Overigens hebben door deze nieuwe opgaven ook de andere opgaven van bevolking, die in dit werk voorkomen, vooral die in § 70, eene wijziging noodig, en worden de vijf aldaar opgegeven getallen voor Java 22,663, 149,424, 6133, 26,235 en 12,514,262, terwijl de gezamenlijke bevolking onzer bezittingen bijna 900,000 zielen grooter is dan zij daar is opgegeven, te weten 18,163,167.

[35] bl. 87.) 't Zal naauwlijks noodig zijn de verkortingen te verklaren, h. hoofdplaats, gn. gelijknamig, R. residentie, A. R. assistent-residentie enz. Waar de h. niet opgegeven is, is zij gn. met de R. of het regentschap.

[36] bl. 92.) Daar 't hier slechts te doen is om hoofdzaken, komen die spaarzame overblijfsels van vroegere bevolking of andere geïsoleerde gedeelten der bevolking, zoo als men die ook elders aantreft of zal leeren kennen, maar waarvan er op Sumatra reeds enkele ontdekt zijn, hier niet in aanmerking. Men vindt ze op dit eiland in verschillende streken, zoowel in de binnenlanden der Westkust (zie bijv. § 112), als in die der Oostknst, in Palembang en Siak. Zij worden door het meer beschaafde deel der bevolking gewoonlijk als niet veel beter dan wilden beschouwd.

[37] bl. 95.) *Kotta* zou eigenlijk *Koeta* (d. i. een versterkt dorp)

behooren te zijn. Dergelijke woorden te veranderen zou wel iets hebben van de verzenen tegen de prikkels te slaan. Het gebruik is magtiger dan een hoopje geleerden, wanneer het eenmaal algemeen is geworden. Wat zou het ons bijvoorbeeld baten om den naam der bekende stof gĕtah-pĕrtjah te gaan schrijven — waarbij ik voor de goede spelling van het laatste woord, met eene *h*, nog niet eens zou willen instaan — wanneer men nu eenmaal algemeen gutta-percha schrijft, eene goede Engelsche spelling, maar die wij natuurlijk door onze uitspraak der g en ch (deze laatste als g of k) verbroddelen moeten? Zulke woorden krijgen langzamerhand het burgerrecht in eene taal, waarvan zij dan ook dikwijls allengs het uiterlijke gewaad aannemen, en stonden er niet op de wacht die den indringer bespiedden, wij zonden spoedig vergeten zijn hoe zij in hnn oorspronkelijk gewaad er uitzagen. Het kan ook moeijelijk anders, want wie weet in dat genoemde woord, bijvoorbeeld, dat hij de g op zijn Engelsch moet uitspreken, wanneer het hem niet bekend is, dat wij het uit het Engelsch verkregen hebben? Wat in dit woord het Engelsch doet, doet elders het jarenlange gebruik. Snmatra, Bantam, Ceram, Makassar, Riouw, bijvoorbeeld, moet men, dunkt mij, zóó geschreven laten en niet meer in Soematra, Bantan of Bĕntan, Seran (of Sèran?), Mangkasar en Rijau veranderen; waartoe zou het ook dienen, wanneer ieder die woorden op de eerste manier schrijft en zij dus volkomen hunne bestemming vervullen, dat namelijk ieder terstond weet wat er mede bedoeld wordt? Ook moet men wel in het oog houden, dat zoodra namen in een bepaalden vorm eeu kosmopolitisch karakter hebben gekregen, het maar niet meer zoo aangaat om die vormen te veranderen, en althans niet, wanneer eene verandering van dien vorm ook eene zeer merkbare verandering in de uitspraak zou medebrengen. Somtijds zelfs zou men erg in verlegenheid kunnen geraken, bijvoorbeeld wanneer men den naam Celebes in oorspronkelijken vorm herstellen wilde. Doch waar het algemeene gebruik noch niet zulk een prikkel is, die ons voortdrijft op een weg, dien wij puristen liever niet zonden willen inslaan, is de zuivere vorm der woorden wel altijd te verkiezen boven den verbasterden. Maar ook hier stuiten wij zoo dikwijls op moeijelijkheden. Mecstal zijn plaatsnamen ons met incorrecte spelling of uitspraak overgeleverd en zijn conjecturen, om er iets beters

voor in de plaats te stellen, niet mogelijk noch raadzaam. Zelfs wanneer de oorspronkelijke spelling bekend is, kunnen zich moeijelijkheden opdoen. Zoo is daar bijv. de naam Cheribon. De Engelsche ch wordt daarin teregt veranderd in een Hollandschen medeklinker; Valentijn schreef een tsj; voor het gemak is tj verkieslijk, mits men dien zamengestelden medeklinker dan maar evenzoo uitspreke. Die ch heeft, behalve de uitspraak Sjeribon, zelfs al Geribon in de wereld gebracht; voor Keribon zijn wij nog bewaard gebleven, voor zoo ver ik weet. Maar, volgens de Javaansche schrijfwijs ten minste, zou men nu verder Tjarĕbon moeten spellen en dit gaat toch niet aan bij de geijkte uitspraak der klinkers in dat woord, waarbij de i reeds wat meer gewicht gekregen heeft, dan haar toekomt, al is het nog niet de klemtoon, die op de eerste syllabe valt, en de a, eerst in ĕ verandert, die echter in de gewone spelling niet van e onderscheiden is, door den klemtoon den vollen é-klank gekregen heeft. Ik heb, daar het woord nu toch eenmaal gespeld diende te worden, omdat de a in de derde lettergreep van achteren veelal ĕ wordt uitgesproken en men in het Javaansch ook de spelling Tjĕrbon vindt, Tjĕrĕbon gespeld. — Ik maak van deze gelegenheid gebruik om hen die het niet weten mogten, te zeggen, dat de klemtoon in Javaansche en Maleische woorden op de voorlaatste lettergreep valt, wanneer deze niet toonloos is, geen ĕ heeft, zooals dat bovengenoemde Tjĕrĕbon. Dus Samárang en niet Sámarang.

[38] bl. 102.) Ik noem Marco Polo hier, omdat Junghuhn in zijn werk Die Battaländer auf Sumatra, II, p. 162, na op eenige gewaagde praemissen de conclusie te hebben gegrond, dat het ontstaan van het kannibalisme bij de Bataks op ongeveer het jaar 1630 te stellen is, de vraag oppert of Marco Polo of anderen reeds van die gewoonte gewag gemaakt hebben, zeer juist besluitende, dat, wanneer zij dit niet doen, de waarschijnlijkheid vrij groot is, dat dit afgrijselijk gebruik in hun tijd nog niet bestond, aangezien zij het anders niet met stilzwijgen zoude voorbijgegaan zijn. Marco Polo, ofschoon hij den naam Batak niet kent, spreekt echter van het menscheneten als eene gewoonte der inboorlingen in drie rijken op Sumatra, die hij beschrijft (ed. Bürck. 1845, p. 524, 528 en 530).

[39] bl. 104.) Vele kaarten van den grooten atlas van Melvill-Versteeg munten niet uit door naauwkeurigheid of andere deugden, die men in kaarten verlangt, en ontleenen hare waarde vooral aan de omstandigheid, dat zij geen mededingers hebben (zie ook de volgende noot). Op de kaart van Palembang breken een aantal rivieren door den Boekit-barisan heen, op die van Bengkoelen doen zij dat niet. Ik geloof dat dit laatste juister is. Een duidelijk overzicht van de verdeeling en de hoofdplaatsen van de verschillende afdeelingen en gewesten mist men op de kaart van Palembang insgelijks, daar alle verschillende gewesten er als afdeelingen op staan aangegeven en alle hoofdkampongs (hier in den zin van voorname kampongs) er op dezelfde wijs zijn aangeduid. — In de Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akad. van Wetenschappen, VIII, bl. 331, vind ik in een stukje van den Heer Schneither, Meteorol. waarnemingen te Lahat, van de vulkanen Dempo en Sevillo (of Serillo?) melding gemaakt. Welke is de laatstgenoemde? De kaart geeft geen naam, die ook maar in de verte naar dat woord gelijkt: kan de G. Patah bedoeld zijn onder den naam van G. Semindo, het gewest waarin hij gelegen is? — Mijne voorstelling van de Lampongsche gebergten wijkt af van die van Zollinger in zijne Beschrijving van die districten in den 9den jaargang van het Tijdschr. v. Ned. Indië.

[40] bl. 134.) Ik heb voor de Minahasa naar eigen berekening en gissing eene geographische schets moeten ontwerpen: de kaart van Melvill geeft mij zelfs in de verte niet wat ik van die kaart had meenen te mogen verwachten. Geïsoleerde bergen vind ik er op, maar van algemeene verheffing of daling van het terrein geen zweem. Uit eene opgaaf van verschillende hoogten, die er bijgevoegd is, kan men gelukkig nog de gevolgtrekking maken, dat het wit van de kaart ten minste geene uitgestrekte vlakte is.

[41] bl. 143.) Dat *Papoea* geen Maleisch woord is dat „kroesharig” beteekent, zoo als men nog steeds opgeeft, maar de eigennaam van het volk, die, omdat het kroeze haar een in 't ooglopend kenmerk daarvan is, ook als bijvoegelijk naamwoord met die beteekenis is gaan gebruikt worden, heb ik reeds in de Bijdragen van het Kon. Inst. v. N. I., II, p. 351, trachten waar-

schijnlijk te maken. Dat echter die naam vermoedelijk van Javaanschen oorsprong is en heel wel »oosterlingen« zou kunnen beteekenen, was mij toen niet in de gedachte gekomen. Maar zeker is dat vermoeden nog geenszins.

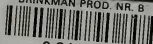
[42] bl. 143.) De uitdrukking *Radja ampat*, d. i. de vier vorsten, die ik bij v. d. Crab, de Moluksche eilanden, bl. 320, vind, en waarmede de radja's van »Misole, Waigioe, Salawati en Waigamme« bedoeld worden, doet vermoeden, dat van die zes radja's op Waigioe er een, althans in naam, het opperhoofd zal wezen.

[43] bl. 160.) De gezaghebber van Beloe (Midden-Timor) resideert, blijkens het Kol. Versl. over 1856, p. 34, te Atapoepoe. Waar de posthouder van Fialarang dan echter gevestigd is, weet ik niet, en uit de kaart is het ook niet op te maken.

VERBETERINGEN.

Bl.	7, reg.	9,	*staat:*	Bandong, *lees:* Bandoeng
〃	8, 〃	6, v. o.	〃	laatste 〃 laagste
〃	14, 〃	7,	〃	aldaar, *lees:* in onze O. I. bezittingen in 't algemeen
〃	23, 〃	19,	〃	560 tot 1125, *lees:* 560 (op N. Halmaheira) tot 1125 (op Ceram)
〃	51, 〃	12, v. o.	〃	tegenwoordig alleen, *lees:* tegenwoordig, behalve, zoo als men weet, de Amerikanen, alleen
〃	54, 〃	3, 〃 〃	〃	(*ophronemus*), *lees:* (*osphronemus*)
〃	77, 〃	12,	〃	Segôrô, *lees:* Sĕgôrô *en reg.* 19 Sĕdanô, *lees:* Sĕdano
〃	80, 〃	3,	〃	§ 94 *moet hier vervallen en verplaatst worden op* bl. 81, reg. 8.
〃	— 〃	20,	〃	Limbanga, *lees:* Limbangan
〃	82, 〃	4,	〃	Pôrong, *lees:* Pòrong
〃	83, 〃	4,	〃	Bôgôwontô, *lees:* Bôgôwôntô
〃	88, 〃	4, v. o.	〃	prodjô, 〃 prôdjô
〃	89, 〃	1,	〃	oude, 〃 eerste
〃	96, 〃	14,	〃	dadang-pandjang, *lees:* padang-pandjang
〃	99, 〃	6,	〃	eenen trap, *lees:* eene trap
〃	101, 〃	3,	〃	*oelie*, *lees: oeli*
〃	108, 〃	1, v. o.	〃	; Sĕmangka, *lees:* Afd. Sĕmangka
〃	123, 〃	7, 〃 〃	〃	*had de* d *van de vorige regel voor de* j *moeten staan.*
〃	147, 〃	8, 〃 〃	〃	Bandareezen, *lees:* Bandaneezen

Andere fouten vergeve de welwillende lezer.

BRINKMAN PROD. NR. B
0 344 732

DEPOT NED. PUBL.
3 013 755